

สุนทรียภาพในวรรณคดีไทย

ปริญญาโท
ของ
นิธิต พงษ์ไพฑูริ

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
ตุลาคม ๒๕๕๙

สุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก

ปริญญานิพนธ์
ของ
นิธอร พรอำไพสกุล

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
ตุลาคม ๒๕๔๙
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สุนทรียภาพในวรรณกรรมตะวันตก

บทคัดย่อ
ของ
นิธอร พรอำไพสกุล

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
ตุลาคม ๒๕๕๙

นิธอร พรอำไพสกุล. (๒๕๔๙). *สุนทรียภาพในวรรณคดีไทย*. ปริญญาโท ศศ.ม.

(ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

คณะกรรมการควบคุม : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชวนพิศ อธิรัตน์, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ธเนศ
เวชระภาดา, อาจารย์สุภัค มหาวรรณ.

ปริญญาโทฉบับนี้มุ่งศึกษาสุนทรียภาพในวรรณคดีไทย ด้านการใช้ภาษา
และการประพันธ์วรรณคดี แล้วนำเสนอผลการศึกษารูปแบบวรรณคดีวิเคราะห์

ผลการศึกษาค้นพบว่า การใช้ภาษาที่สร้างสุนทรียภาพในวรรณคดีไทยมี
๓ ประเภท ได้แก่ การสรรคำ การใช้ภาพพจน์ และการใช้สัญลักษณ์ ด้านการสรรคำมีจุดมุ่งหมาย
๓ ประการ คือ การสรรคำเพื่อพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละคร การสรรคำเพื่อแสดง
กิริยาอาการของตัวละคร และการสรรคำเพื่อแสดงลักษณะของตัวละคร การใช้ภาพพจน์นั้นเพื่อ
เปรียบเทียบให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวของวรรณคดีและความรู้สึกตัวละครได้ชัดเจน มี ๒ ประเภท
ได้แก่ อุปมา และบุคลาธิษฐาน ส่วนการใช้สัญลักษณ์มีจุดมุ่งหมายเพื่อสื่อแนวคิดและสาระธรรม
ทางพุทธศาสนา โดยนำเสนอผ่านตัวละครและฉาก อันเป็นขนบของวรรณคดีบาลีที่มุ่งแยกแยะให้
ผู้อ่านเห็นความดีและความชั่วได้อย่างเด่นชัด และเนื่องจากวรรณคดีไทยเป็นวรรณคดี
บาลีดังนั้นการวิเคราะห์จึงยึดตามคัมภีร์สุโขทัย ซึ่งจำแนกวรรณคดีบาลีไว้ ๙ รส
แต่จากการศึกษาวรรณคดีไทยพบว่าการประพันธ์ที่เด่นชัด ๖ รส ได้แก่ สันตรสคือ
รสแห่งความสงบ สัจรสคือรสแห่งความจริงซึ่งในความรัก กรุณารสคือรสแห่งความสงสาร
อัปมูตรสคือรสแห่งความอัศจรรย์ใจ วีรรสคือรสแห่งความกล้าหาญ และวิภังการสคือรสแห่งความ
รังเกียจ ขยะแขยง รสที่ปรากฏโดดเด่นที่สุดคือสันตรสซึ่งเป็นรสสำคัญที่สุดของวรรณคดีบาลี
อันยังให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกประทับใจ

AESTHETICS IN ATTHAKATHĀ VESSANTARA JĀTAKA

AN ABSTRACT
BY
NITION PORNUMPAISAKUL

Presented in Partial Fulfillment of the Requirement for the
Master of Arts degree in Thai
At Srinakharinwirot University
October 2006

Nition Pornumpaisakul. (2006). *Aesthetics in Aṭṭhakathā Vessantara Jātaka*.

M.A. Thesis (Thai). Bangkok : Graduate School, Srinakharinwirot University.

Advisory Committee : Asst. Prof. Chuanpis Ittaratana, Asst. Prof. Dr. Dhanate Vespada, Ajarn Supak Mahavarakorn.

This research aimed to study the aesthetic value of Aṭṭhakathā Vessantara Jātaka in the aspects of language use and literary composition of rasa. The study was descriptively analyzed.

The findings revealed that three kinds of language use were employed to create aesthetic value in Aṭṭhakathā Vessantara Jātaka namely word selection, use of figure of speech and symbolic representation. Word selection was used to express emotions and feelings of characters, to bring out vivid acting and manners of characters and to show characteristic as well as personality of characters. Use of figure of speech, employing simile and personification as a comparison, aimed to facilitate readers to understand the story and theme of Jātaka easily. They can also perceive they real emotions and feelings of the characters. Symbolic representation, shown through characters and scenes, was used to express concepts and the essence of Dhamma in Buddhism. Actually, it was a tradition of pāli literature to impart to readers the message of virtue and evil. From reading Aṭṭhakathā Vessantara Jātaka, the readers will be able to make a clear distinction between good and bad.

As Aṭṭhakathā Vessantara Jātaka is of pāli literature, the analysis of rasa is based on Subhōdhāṇkārā documentation, which categorize pāli literary rasa into 9 rasas.

However, only 6 rasa' were found outstanding. The six rasas were Santa-Rasa, the rasa of peace ; Siṅkhāla-rasa, the rasa of love appreciation ; Karunā-rasa, the rasa of mercy and forgiveness ; Abhūta-rasa, the rasa of miraculous wonder ; Vīra-rasa, the rasa of bravery ; and Vībaca-rasa, the rasa of revulsion. Of all rasas, Santa-rasa is the most important rasa in pāli literature. It is the rasa that aims for readers to get fulfillment and joyful experience as if they were enlightened for righteousness while readings Aṭṭhakathā Vessantara Jātaka.

ปริญญานิพนธ์
เรื่อง

สุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก

ของ
นิธอร พรอำไพสกุล

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เพ็ญศิริ จีระเดชากุล)
วันที่.....เดือน.....พ.ศ. ๒๕๕๙

.....ประธานควบคุมปริญญานิพนธ์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชวนพิศ อัฐรัตน์)

.....กรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ธเนศ เวศร์ภาดา)

.....กรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์
(อาจารย์สุภัค มหาวรรกร)

.....กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(รองศาสตราจารย์สุภา ปานเจริญ)

.....กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิมลศิริ ร่วมสุข)

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมเป็นพุทธานุชา แต่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชวนพิศ อธิรัตน์ ประธานควบคุมปริญญานิพนธ์ อาจารย์เป็นผู้ที่ให้ความรู้ ความเมตตา ความปรารถนาดี รวมทั้งให้กำลังใจแก่ผู้วิจัยทุกด้าน ผู้วิจัยขอน้อมรำลึกพระคุณของอาจารย์ด้วยความซาบซึ้ง

ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชเนศ เวศร์ภาดา กรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ ผู้จัดประกาย “สุนทรียารมณ์” ให้แก่ผู้วิจัย อาจารย์ได้สละเวลาอันมีค่าให้ความรู้ และให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ต่อผู้วิจัยตลอดระยะเวลาที่ทำปริญญานิพนธ์ จนกระทั่งเสร็จสมบูรณ์ ผู้วิจัยขอน้อมรำลึกพระคุณและความเมตตาของอาจารย์อย่างหาที่สุดมิได้

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ อาจารย์สุภักดิ์ มหาวรากร กรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ อาจารย์เป็นผู้ให้ความรู้และคำสอนอันมีค่าแก่ผู้วิจัย ทั้งในด้านการศึกษาเล่าเรียน การทำงาน และการดำเนินชีวิต อีกทั้งยังสนับสนุนให้ผู้วิจัยเฝ้าหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ ให้โอกาสเรียนรู้สิ่งต่างๆ ที่เป็นประโยชน์ด้วยความเมตตา และความปรารถนาดี จนไม่สามารถหาคำใดมาพรรณนาความเมตตาอันได้ ผู้วิจัยขอน้อมรำลึกพระคุณของอาจารย์อย่างสุดซึ้ง

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์สุภา ปานเจริญ ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิมลศิริ ร่วมสุข ที่ได้กรุณาตรวจและแก้ไขปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ด้วยความเมตตาเป็นอย่างยิ่ง

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์สายทิพย์ นุกุลกิจ รองศาสตราจารย์ผกาศรี เป็นบุตร อาจารย์เป็นผู้ที่ให้ความรู้ ความเมตตา และให้กำลังใจแก่ผู้วิจัยเสมอมา

ขอกราบขอบพระคุณ คณาจารย์ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ คณาจารย์คณะศึกษาศาสตร์ และคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้วิชาชีพครู และวิชาภาษาไทยแก่ผู้วิจัย

ขอขอบคุณอาจารย์อภิลักษณ์ เกษมผลกุล พี่ผู้ให้กำลังใจและความปรารถนาดี ขอขอบคุณอาจารย์ทรงภพ ขุนมธุรส คุณวรี เรืองสุข และคุณกนกกาญจน์ นุกุล มิตรผู้ให้กำลังใจและเกื้อกูลกันตลอดมา ขอขอบใจคุณจิรภัทร อาตนารี คุณศิริพร เศรษฐฤทธิ์ น้องผู้ให้กำลังใจเสมอมา

ปริญญานิพนธ์นี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก ทุนมูลนิธิศาสตราจารย์หม่อมหลวงจิรายุ – ศาสตราจารย์ ท่านผู้หญิงพูนทรัพย์ นพวงศ์ ประจำปี ๒๕๔๙ และทุนสนับสนุนการวิจัย “งบประมาณแผ่นดิน ประจำปีงบประมาณ ๒๕๔๙” ผู้วิจัยขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

สุดท้ายนี้ขอกราบขอบพระคุณคุณแม่ และคุณพ่อ ผู้ให้ความรักความปรารถนาดีแก่ลูก ปลุกฝังให้รักการอ่าน สนับสนุนเรื่องการศึกษาเล่าเรียน และเลือกสรรสิ่งที่ดีที่สุดให้แก่ลูกมาตลอดชีวิต

นิธอร พรอำไพสกุล

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก

ทุนมูลนิธิศาสตราจารย์หม่อมหลวงจิรายุ – ศาสตราจารย์ท่านผู้หญิงพูนทรัพย์ นพวงศ์
ประจำปี ๒๕๔๙

และ

ทุนสนับสนุนการวิจัย งบประมาณแผ่นดิน ประจำปีงบประมาณ ๒๕๔๙

สารบัญ

บทที่	หน้า
๑ บทนำ	๑
ภูมิหลัง	๑
ความมุ่งหมายของการวิจัย	๕
ความสำคัญของการวิจัย	๕
ขอบเขตของการวิจัย	๖
ข้อตกลงเบื้องต้น	๖
วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า	๖
๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๗
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอรรถกถาเวสสันดรชาดก	๗
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสุนทรียภาพในการใช้ภาษา	๑๐
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับรศทางวรรณคดี	๑๓
๓ การใช้ภาษาที่สร้างสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก	๒๐
การสรรคำ	๒๐
การสรรคำพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละคร	๒๐
การสรรคำเพื่อแสดงอิฐฐารมณ	๒๑
การสรรคำเพื่อแสดงอนิฐฐารมณ	๒๓
การสรรคำแสดงกิริยาอาการของตัวละคร	๒๖
การสรรคำแสดงกิริยาอาการดูร้ายของตัวละคร	๒๖
การสรรคำแสดงกิริยาอาการกลัวของตัวละคร	๒๘
การสรรคำแสดงกิริยาอาการทะนุถนอมของตัวละคร	๒๘
การสรรคำแสดงลักษณะของตัวละคร	๒๙
การสรรคำเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดร	๒๙
การสรรคำเพื่อแสดงลักษณะนางแก้วของพระนางมัทรี	๓๓
การสรรคำเพื่อแสดงลักษณะทูลลักษณ์ของชูชก	๓๖
ทูลลักษณ์ภายนอก	๓๗
ทูลลักษณ์ภายใน	๓๘

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๓ (ต่อ)	
การใช้ภาพพจน์.....	๓๙
อุปมา.....	๔๐
การอุปมาแบบใช้คำเชื่อม.....	๔๐
การใช้อุปมาเดี่ยว.....	๔๑
การใช้อุปมาเพื่อแสดงความงามของตัวละครและสถานที่.....	๔๑
การใช้อุปมาเพื่อแสดงความรู้สึก.....	๔๓
การใช้อุปมาซ้อน.....	๔๗
การใช้อุปมาร่วมกับภาพพจน์อื่น.....	๕๖
การใช้อุปมาร่วมกับอุปลักษณ์.....	๕๖
การใช้อุปมาร่วมกับบทกวี.....	๕๗
การใช้อุปมาร่วมกับบทนิพนธ์.....	๕๘
การอุปมาแบบประโยค “ฉันใด...ฉันนั้น”.....	๖๐
บุคลาธิษฐาน.....	๖๒
การใช้สัญลักษณ์.....	๖๓
สัญลักษณ์แห่งทาน : พระเวสสันดร	๖๓
สัญลักษณ์แห่งอกุศลมูล : ชุชก.....	๖๗
สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ : ช้างปัจจัยนาคน.....	๗๐
สัญลักษณ์แห่งพาหนะธรรม : ยานนาวา.....	๗๓
สัญลักษณ์แห่งกิริยาบุญ : การหลังทักษิณาทน.....	๗๕
๔ การปรุงรสวรรณคดีที่สร้างสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก.....	๗๙
รสแห่งสุนทรียภาพในวรรณคดีบาลี.....	๗๙
การปรุงรสแห่งสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก.....	๘๖
สันตรส.....	๘๖
ตัวละครที่สร้างสันตรส.....	๘๗
พระเวสสันดร.....	๘๗

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๔ (ต่อ)	
ฉากที่สร้างสันตรส.....	๙๒
ฉากป่าหิมพานต์.....	๙๒
ฉากบุตรทาน.....	๙๗
ฉากทหารทาน.....	๑๐๓
ฉากฝนรั้นะ ๗ ประการ.....	๑๐๖
สังการส.....	๑๐๗
ความรักของบิดามารดาที่มีต่อบุตร.....	๑๐๗
พระเจ้าสุทนต์ พระนางผุสดี.....	๑๐๗
พระเวสสันดร พระนางมัทรี.....	๑๑๒
ความรักระหว่างสามีภรรยา.....	๑๑๖
พระเวสสันดร พระนางมัทรี.....	๑๑๖
กรณารส.....	๑๒๐
ตัวละครที่สร้างกรณารส.....	๑๒๐
พระชาลี และพระกัณหาชัณนา.....	๑๒๑
พระนางมัทรี.....	๑๒๔
ฉากที่สร้างกรณารส.....	๑๒๙
กลางบ่อเหตุแห่งการสูญเสียสองกุมาร.....	๑๒๙
อัปภูตรส.....	๑๓๑
ฉากที่สร้างอัปภูตรส.....	๑๓๑
ฉากฝนโบกขรพรรษ.....	๑๓๑
วีรรส.....	๑๓๕
ตัวละครที่สร้างวีรรส.....	๑๓๕
พระเวสสันดร.....	๑๓๕
พระชาลี และพระกัณหาชัณนา.....	๑๓๙
วิภัจฉรส.....	๑๔๑
ตัวละครที่สร้างวิภัจฉรส.....	๑๔๑
ชูชก.....	๑๔๑

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
๕. สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	๑๔๔
บรรณานุกรม.....	๑๔๗
ประวัติย่อผู้วิจัย.....	๑๕๓

บทที่ ๑

บทนำ

ภูมิหลัง

วรรณคดีเป็นงานศิลปะประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการเรียบเรียงถ้อยคำและเสียงที่ไพเราะงดงาม มุ่งให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกนึกคิดและอารมณ์ต่าง ๆ ดังที่ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ (๒๕๔๔ : ๓๑) กล่าวว่า “บทประพันธ์ที่เป็นวรรณคดีคือบทประพันธ์มุ่งให้ความเพลิดเพลิน ให้เกิดความรู้สึกนึกคิด (imagination) และอารมณ์ต่าง ๆ ตามผู้เขียน นอกจากนั้นบทประพันธ์ที่เป็นวรรณคดีจะต้องมีรูปศิลปะ (form) รูปศิลปะนี้เองทำให้เกิดความงาม” ความงามของรูปศิลปะที่มีพลังเร้าความรู้สึกของผู้อ่านซึ่งทำให้เกิดอารมณ์ต่าง ๆ นี้ เรียกว่าสุนทรียภาพ ดวงมน จิตรจันทน์ (๒๕๓๖ : ๕) อธิบายความหมายของสุนทรียภาพว่า “ศิลปะเป็นเครื่องสื่อสารที่มีพลังเร้าอารมณ์สะท้อนใจของมนุษย์ เห็นได้ว่าวรรณคดีซึ่งก็คือศิลปะที่ใช้ภาษาเป็นอุปกรณ์นั้น สามารถให้สัมผัสที่ลึกซึ้งและรุนแรงและกระทบให้เกิดอารมณ์ทุกข์และสุข สุนทรียภาพหรือความงามทางศิลปะก็คือสิ่งที่เรียกว่าความจับใจนั่นเอง” ดังนั้นสุนทรียภาพจะเกิดขึ้นเมื่อผู้อ่าน “รับรส” “เข้าถึง” และเกิด “สัมผัส” ทางวรรณคดี ซึ่งสัมผัสของวรรณคดีนี้ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้อธิบายไว้ว่า

...วรรณคดีมีคุณค่าทางความรู้ประการหนึ่ง กับคุณค่าทางสัมผัสหรือรูป รส กลิ่น เสียง อีกประการหนึ่ง สัมผัสของผู้รู้วรรณคดีเป็นสัมผัสประณีต สัมผัสด้วยแสงจันทร์ ด้วยเมฆหมอก ด้วยเสียงจักจั่นเรไร จากถ้อยคำที่มีความหมายหนักหรือเบา ตื่นหรือลึก เป็นคำตรงหรือเปรียบเทียบ จากจังหวะ จากโวหารการบรรยายและพรรณนา สัมผัสนำมาซึ่งอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ถ้าโกรธก็โกรธอย่างแสบร้อน ถ้ายินดีก็รื่นรมย์ซาบซ่าน ถ้าริษยาก็รุมเร้าบีบรัด ถ้าเสียดายก็เหมือนถูกแหะเอาดวงใจไป ถ้าทุกข์ก็ระทมขมขื่น ถ้ารักก็เหมือนจมลงในห้วงทะเลลึก เป็นสัมผัสที่ลึกซึ้งและรุนแรง ถ้าวรรณกรรมใดไม่ทำให้เกิดสัมผัสและอารมณ์ดังกล่าว วรรณกรรมนั้นก็ไม่น่าจับใจผู้อ่าน และมักไม่ได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณคดี...

(ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ. ๒๕๑๔ : ๖๒)

องค์ประกอบข้างต้นของวรรณคดีที่ทำให้ผู้อ่านเกิดสุนทรียภาพจึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้วรรณคดีมีคุณค่า ถือเป็น “หนังสือดี” “เป็นวรรณคดีที่มีวรรณศิลป์มีคุณค่าทางอารมณ์และความรู้สึกแก่ผู้อ่านผู้ฟัง” (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. ๒๕๔๓ : ๕) สุนทรียภาพจึงเป็นหน้าที่หลักอย่างหนึ่งของวรรณคดี เนื่องจากช่วยสร้างจินตนาการให้ผู้อ่าน และเป็นการปลดปล่อยจินตนาการทางความคิดของมนุษย์

ลักษณะดังกล่าวถือเป็นพันธกิจของวรรณคดี ดังที่กุสุมา รัชมนิ (๒๕๔๙ : ๑๑๖) กล่าวว่า “หน้าที่อย่างหนึ่งของวรรณคดีก็คือการปลดปล่อยผู้แต่งและผู้อ่านออกจากความกดดันทางอารมณ์”

การศึกษาสุนทรียภาพในวรรณคดีจึงเป็นการศึกษาเรื่องของความงามในการใช้ถ้อยคำภาษาที่ไพเราะ เนื้อหาที่สนุกสนาน มีตัวละครที่มีบทบาทโดดเด่นไปตามจินตนาการของผู้เขียน ซึ่งทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งใจ เกิดอารมณ์สะท้อนใจตามรสของวรรณคดี

อรรถกถาเป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายหลักธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกให้มีความสมบูรณ์ด้วยการขยายความให้ชัดเจน อรรถกถาที่สำคัญได้แก่อรรถกถาชาดกหรือชาดกัญญา ซึ่งกล่าวกันว่าพระพุทธโฆสะเถระ หรือพระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้แปลจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ศักดิ์ศรี แย้มนัตตา กล่าวถึงความสำคัญของอรรถกถาว่า

...คือหนังสือที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งแต่งขึ้นเพื่ออธิบายความเรื่องพระพุทธวัจนะในพระไตรปิฎก ไม่ว่าจะเป็นพระวินัย พระสูตร หรือพระอภิธรรม ให้เป็นที่เข้าใจแจ่มแจ้ง ความสำคัญของอรรถกถานี้แสดงว่าในพระไตรปิฎกบางคัมภีร์ยังขาดความแจ่มแจ้งในเนื้อหาและไวยากรณ์ และส่วนต่าง ๆ ที่อาจเป็นปัญหาในการตีความ จำต้องพึ่งพาหนังสือประเภทอธิบาย อันเป็นหนังสือประกอบพระคัมภีร์ (Non – canonical books) เป็นอันมาก อรรถกถาก็ดี ที่ปิกาและที่ปนี ฯลฯ ก็ดี ล้วนเป็นหนังสือที่เกื้อกูลพระไตรปิฎกให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นแทบทั้งนั้น...

(ศักดิ์ศรี แย้มนัตตา. ๒๕๔๓ : ๓๒)

ประเทศในแถบเอเชียที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาท เช่น ประเทศไทย ประเทศพม่า และประเทศศรีลังกา ต่างก็มีอรรถกถาชาดกของประเทศตน ซึ่งใช้ภาษาที่แตกต่างกันในการบันทึก กล่าวคืออรรถกถาชาดกของประเทศไทยจารึกด้วยอักษรขอมลงในใบลาน และอรรถกถาชาดกของประเทศไทยจารึกเป็นอักษรพม่าลงในใบลาน การชำระและจัดพิมพ์อรรถกถาชาดกเริ่มต้นที่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ โดยสมาคมบาลีปกรณ์ได้รวบรวมต้นฉบับทั้งของลังกาและพม่าไปชำระและจัดพิมพ์ ธนิต อยู่โพธิ์ ได้กล่าวถึงประวัติของการชำระและจัดพิมพ์อรรถกถาชาดกไว้ดังนี้

ท่านเฟาสโบลล์ (V.Fausboll) แห่งกรุงโคเปนเฮเกน ได้ต้นฉบับใบลานจากลังกาและพม่าแล้วไปชำระและจัดพิมพ์ไว้ในอักษรโรมัน (หรือลาติน) ในนามของสมาคมบาลีปกรณ์ (The Pali Text Society) ณ กรุงลอนดอน โดยมีโครงการชำระให้จบภายใน ๑๐ ปี รวมทั้งอินเด็กซ์ด้วย เป็นสมุดพิมพ์ ๗ เล่ม และได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ เขาเรียกชื่อคัมภีร์ไว้ว่า JATAKATHAVANNANA หรือเรียกสั้นๆ ว่า JATAKA

(ธนิต อยู่โพธิ์. ๒๕๓๐ : ๑๗๕)

ส่วนวรรณคดีชาดกที่เป็นฉบับของไทยนั้น เฟาสโบลล์ได้ส่งจดหมายกราบทูลขอพระราชทาน ตัณฉบับวรรณคดีชาดกในประเทศไทยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้รับ ตัณฉบับที่เป็นบาลีจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งขณะนั้นดำรง ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ชาดกัตถุวณฺณนาฉบับอักษรโรมันจึงได้จัดพิมพ์จนครบ บริบูรณ์ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ และต่อมามีนักปราชญ์ชาวตะวันตกได้ร่วมกันแปลจากฉบับอักษรโรมันเป็น ภาษาอังกฤษ แล้วจัดพิมพ์จนครบใน พ.ศ. ๒๔๘๘

การแปลพระไตรปิฎกในประเทศไทย เริ่มขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แปลนิบาตชาดกจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย และโปรดเกล้าฯ ให้หอ พระสมุดวชิรญาณจัดพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มแรกมี ๓๐ เรื่อง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาบรมราชเทวี หรือสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงบริจาคทรัพย์ส่วน พระองค์ พระราชทานให้มหาวิทยาลัยจัดพิมพ์วรรณคดีชาดก หรือชาดกัฎฐกถา แปลและ จัดพิมพ์เป็นอักษรไทยจนจบบริบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ มีทั้งหมด ๑๐ เล่มสมุด หรือ ๑๐ ภาค การแปล และจัดพิมพ์วรรณคดีชาดกนั้นดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่งเสร็จสมบูรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ รวมทั้งสิ้น ๕๔๗ เรื่อง

วรรณคดีชาดกเป็นชาดกที่อยู่ในหมวดสุดท้ายของปิฎก ขุททกนิกาย จัดแบ่งเรื่องของชาดกตาม คาถา เริ่มต้นจาก ๑ คาถา เรียกว่า เอกนิบาต ไปจนกระทั่งถึง ๑,๐๐๐ คาถา เรียกว่า มหานิบาต ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง เรื่องที่ได้รับความนิยมมากที่สุดคือเวสสันดรชาดกซึ่งเป็นชาดกเรื่องสุดท้ายใน มหานิบาต แสดงเรื่องราวของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร ซึ่งเป็นพระชาติ สุดท้ายก่อนที่จะตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เรียกกันว่าเป็น “มหาชาติ” หรือพระชาติที่ยิ่งใหญ่

...สำหรับพุทธศาสนิกชนแล้ว เรื่องมหาชาติ หรือเรื่องมหาเวสสันดรชาดกเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ เชื่อกันว่าผู้ใดได้ฟังเทศน์มหาชาติจบทั้ง ๑๓ กัณฑ์ในวันเดียวแล้ว เมื่อสิ้นชีวิตไปจะได้ไปเกิดในสมัย ของพระศรีอารีย์ ซึ่งมีแต่ความสุข สนุกสบาย จึงมีประเพณีเทศน์มหาชาติเกิดขึ้น ตั้งแต่สมัยสุโขทัย จนเท่าทุกวันนี้...

(มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. ๒๕๔๓ : ๒๒)

แม้ว่าวรรณคดีเวสสันดรชาดกจะเป็นวรรณคดีบาลีแต่ก็มีลักษณะเด่นทางสุนทรียภาพ อันเกิด จากการใช้ภาษา และรสทางวรรณคดี ลักษณะเด่นเช่นนี้ช่วยเราอารมณ์ความรู้สึกของผู้อ่าน ทำให้ ผู้อ่านเกิดความสะเทือนใจ ดังในมัทรีบรรพ

ข้าแต่พระสวามีเวสสันดร การที่พระองค์ไม่ตรัสกะหม่อมฉัน เป็นทุกข์แก่หม่อมฉัน ยิ่งกว่า
ทุกข์ที่หม่อมฉันถูกเนรเทศจากแคว้นแคว้นมาอยู่ป่า และทุกข์ที่หม่อมฉันไม่เห็นลูกทั้งสอง เพราะ
พระองค์ทำให้หม่อมฉันลำบากด้วยความหึง เหมือนรื้อเรือนไฟไหม้ เหมือนเอาไม้ตีคนตก
ตาล เหมือนเอาลูกศรแทงที่แผล ด้วยว่าหทัยของหม่อมฉันนี้ย่อมหวั่นไหวและเจ็บปวด
เหมือนแผลที่ถูกแทงด้วยลูกศร

(มัทรีบรรพ : ๗๔๘)

สุนทรียภาพในการใช้ภาษาจากอรรถกถาเวสสันดรชาดกตอนนี้ เป็นบทคร่ำครวญของพระ
นางมัทรี ซึ่งทูลถามพระเวสสันดรถึงพระชาติและพระกนิษฐาด้วยความร้อนพระทัยยิ่ง แต่ทว่า
พระเวสสันดรมิได้ตรัสตอบ การที่พระเวสสันดรทรงนิ่งเฉยทำให้พระนางโทมัสมากกว่าความกลัดกลุ้ม
ต่าง ๆ ที่ทรงมีอยู่ในพระทัย คือโทมัสมากกว่าการที่พระนางต้องมาอยู่ป่าและโทมัสมากกว่าการที่
สองกุมารหายตัวไป การแสดงให้ผู้อ่านรับรู้และเข้าใจสภาวะจิตที่เป็นทุกข์ของพระนางมัทรี เกิดจาก
การใช้ความเปรียบให้ผู้อ่านสัมผัสถึงความรุ่มร้อนพระทัย โดยเปรียบอุปมาอุปไมยติดต่อกันถึง
๓ ครั้ง เพื่อเน้นความทุกข์ของพระนางมัทรี โดยเปรียบเทียบว่า (๑) การที่พระเวสสันดรทรงนิ่งเฉยนั้นทำ
ให้พระนางมีความทุกข์มาก เหมือนกับพระนางกำลังรื้อเรือนซึ่งธรรมดาการรื้อเรือนก็ลำบากเพียงพอ
อยู่แล้ว เนื่องจากต้องแยกส่วนประกอบต่าง ๆ ออกจากกัน เช่น ฝาไม้กระดาน เสา แต่เรือนที่พระ
นางมัทรีกำลังรื้ออยู่นั้นเป็นเรือนที่กำลังถูกไฟไหม้ จึงทำให้การรื้อเรือนนั้นยากลำบาก และทรมานมาก
ยิ่งขึ้น เพราะมีความร้อนของเปลวไฟที่กำลังลุกไหม้เรือนและตัวพระนาง (๒) ความทุกข์ของพระนาง
ยังเปรียบเหมือนคนตกจากต้นตาลซึ่งเป็นต้นไม้ที่สูง หากตกลงมาแล้วย่อมเจ็บปวดเกิดบาดแผลฟกช้ำ
แล้วยังถูกตีซ้ำด้วยไม้จึงยิ่งเพิ่มความเจ็บปวดมากขึ้น และ (๓) ความทุกข์ใจของพระนางมัทรียังเปรียบ
เหมือนร่างกายมีบาดแผลเดิมอยู่ แต่ยังถูกลูกศรซึ่งเป็นอาวุธที่มีปลายแหลมยิ่งซ้ำเข้าไปที่บาดแผล
ทำให้เจ็บแผลลึกซ้ำยิ่งขึ้น การใช้ความเปรียบถึง ๓ ครั้งติดต่อกันจึงกระทบอารมณ์ของผู้อ่าน ทำให้
ผู้อ่านเข้าใจความรู้สึกของพระนางมัทรี สร้างอารมณ์สะเทือนใจทำให้ผู้อ่านเห็นใจ เข้าใจ สงสาร และ
เกิดโศกเศร้าหือเกิดความเศร้าโศกอันจะนำผู้อ่านไปสู่ภุมวารส ดังนั้นอรรถกถาเวสสันดรชาดก
จึงถือเป็นวรรณคดีที่ใช้ “ภาษาที่บรรจงเลือกสรรมาเพื่อกระทบอารมณ์” (ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ.
๒๕๔๓ : ๖) อย่างแท้จริง

รสทางวรรณคดี เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้อรรถกถาเวสสันดรชาดกเป็นที่รู้จักและตรึงใจผู้อ่าน
ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ ดังเช่นพระเวสสันดรเป็นตัวละครที่มุ่งมั่นบำเพ็ญทานบารมี ซึ่ง
บุคคลอื่นกระทำได้ยากยิ่ง พระเวสสันดรทรงมุ่งมั่นบำเพ็ญทานบารมีตั้งแต่ยังทรงเป็นทารกเริ่มต้นจาก
การบริจาคทานภายนอก เมื่อพระองค์ประสูติก็ตรัสแก่พระมารดาว่าพระองค์จะบริจาคทาน ครั้นพระ
ชนมายุ ๔ พรรษา พระองค์ทรงเปลื้องเครื่องประดับราคาหนึ่งแสนหาปณะแก่นางนม และประทาน

เครื่องประดับอีกถึง ๙ ครั้ง จนกระทั่งพระชนมพรรษา ๘ พรรษา ทรงมุ่งมั่นที่จะบริจาคอัฐนัตติกทาน คือทานภายในได้แก่ร่างกายของพระองค์เอง ความมุ่งมั่นในทานบารมีเพื่อพระสัมมาสัมโพธิญาณ โดยเฉพาะการทำทานบารมีที่ยิ่งใหญ่ จึงเกิดเหตุการณ์อัศจรรย์ต่างๆ อาทิ เกิดแผ่นดินไหว ฟ้าร้อง และฟ้าแลบ อันเป็นการสนับสนุนถึงความรักในพระโพธิญาณของพระเวสสันดร ตัวละครตัวนี้จึงทำให้ผู้อ่านเกิดความปิติและซาบซึ้งใจในการบำเพ็ญทานบารมี การสร้างตัวละครให้รักในพระโพธิญาณเช่นนี้ ทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งใจ เป็นภาวะที่สงบหรือสมาธิภาวะ อันทำให้เกิดสันตรสซึ่งเป็นการสร้างสุนทรียภาพแก่ผู้อ่าน ด้วยเหตุนี้การใช้ภาษา และการสร้างรสทางวรรณคดี จึงแสดงความเป็น “ธรรมรส” ตามแบบฉบับของคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท และทำให้อรรถกถาเวสสันดรชาดกเป็นวรรณคดีบาลีที่มีลักษณะดีเด่นทางสุนทรียภาพ

ความนิยมในเวสสันดรชาดกทำให้มีผู้นำเรื่องพระเวสสันดรมาศึกษาหลายด้าน อาทิ สุวนีย์ ขวนสนธิ (๒๕๑๘) วิเคราะห์รายยาวมหาเวสสันดรชาดกทางวัฒนธรรมไทย ลัลลนา ศิริเจริญ (๒๕๒๔) ศึกษาเรื่องอลังการในมหาชาติคำหลวง สายวรุณ น้อยนิมิตร (๒๕๔๒) ศึกษาคุณค่าและความสำคัญของอรรถกถาในฐานะวรรณคดีคำสอน และวชิราภรณ์ พฤษสุภาบุญ (๒๕๔๓) ศึกษาลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ในรายยาวมหาเวสสันดรชาดก

จากงานวิจัยข้างต้นนี้เห็นได้ว่ายังไม่มีผู้ศึกษาเรื่องพระเวสสันดรจากอรรถกถาในพระสุตตันตปิฎก ผู้วิจัยจึงสนใจและประสงค์จะศึกษาอรรถกถาเวสสันดรชาดกด้านสุนทรียภาพจากองค์ประกอบที่สำคัญ ๒ ประการ ได้แก่ การใช้ภาษา และรสทางวรรณคดี การศึกษาสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก จะทำให้เข้าใจถึงความโดดเด่นทางการใช้ภาษาและรสทางวรรณคดีในอรรถกถาเวสสันดรชาดกซึ่งถือเป็นวรรณคดีบาลี อันจะเป็นข้อพิสูจน์ได้ว่าวรรณคดีบาลีซึ่งเป็นคัมภีร์พุทธศาสนาสามารถให้คุณค่าทางรสวรรณคดีเช่นเดียวกัน

ความมุ่งหมายของการวิจัย

เพื่อศึกษาสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดกด้านการใช้ภาษาและรสทางวรรณคดี

ความสำคัญของการวิจัย

การศึกษาสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดกจะทำให้เห็นลักษณะสุนทรียภาพในวรรณคดีบาลี ซึ่งเกิดจากองค์ประกอบสำคัญคือ การใช้ภาษา และรสทางวรรณคดี นอกจากนี้ลักษณะที่โดดเด่นทางสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก ยังสามารถเป็นข้อพิสูจน์ถึงความนิยมและความแพร่หลาย

ของเรื่องพระเวสสันดร อันจะนำไปสู่การเห็นถึงการปฐกษัตริย์ที่ดีว่ามีสันดรเป็นนรที่เด่นที่สุด
ทั้งนี้เป็นการปฐกษัตริย์เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความประทับใจ

ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มุ่งศึกษาลักษณะสุนทรียภาพในวรรณคดีชาดก จากพระสุต
และวรรณคดี แปล ขุททกนิยาย ชาดก เล่มที่ ๔ ภาคที่ ๓ มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์
พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕
พิมพ์ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๔๓

ข้อตกลงเบื้องต้น

รสนิยมงานวิจัยนี้จะใช้ตามทฤษฎีการแบ่งรสนิยมทางวรรณคดีบาลีในคัมภีร์สุโขทัยการ ฉบับมหา
จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย แปลและเรียบเรียงโดย นาวาอากาศเอกแย้ม ประพัฒน์ทอง ได้แก่ สังการร
หัสสรส กรุณารส รุทธรส วีรรส ภูยานกรส วิภังกรส อัปมุตตรส และสันดร

วิธีการดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้ ผู้วิจัยจะดำเนินการศึกษาค้นคว้าโดยลำดับขั้นตอนดังนี้

๑. ศึกษาข้อมูลจากหนังสือ เอกสาร และงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับสุนทรียภาพ
และวรรณคดีชาดก
๒. วิเคราะห์การใช้ภาษาที่สร้างสุนทรียภาพในวรรณคดีชาดก
๓. วิเคราะห์รสนิยมทางวรรณคดีที่สร้างสุนทรียภาพในวรรณคดีชาดก
๔. เสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์

บทที่ ๒

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และได้นำเสนอตามหัวข้อต่อไปนี้

๑. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอรรถกถาเวสสันดรชาดก
๒. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสุนทรียภาพในการใช้ภาษา
๓. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับรสทางวรรณคดี

๑. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอรรถกถาเวสสันดรชาดก

๑.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับอรรถกถาเวสสันดรชาดก

สุภาพรรณ ณ บางช้าง (๒๕๒๖) กล่าวถึงหนังสืออรรถกถาว่า เดิมหนังสืออรรถกถาจะหมายถึงหนังสือบาลีที่แต่งหลังยุคพระไตรปิฎก หรือคัมภีร์ที่อธิบายความหมายของคำและความหมายของความในพระไตรปิฎก เช่น คัมภีร์มิลินทปัญหา คัมภีร์มหาวงศ์ และหมายรวมไปถึงหนังสือที่อธิบายหนังสือเหล่านั้นอีกที่เรียกกันว่าฎีกา ต่อมาความหมายของหนังสืออรรถกถาแคบลงมีความหมายเฉพาะว่าเป็นหนังสือที่อธิบายความหมายของคำและความในพระไตรปิฎกเท่านั้น หนังสืออรรถกถามีผู้นำมาสดและท่องจำตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก ต่อมาพระพุทธศาสนาแผ่ขยายเข้าสู่ประเทศลังกาพร้อมกันนั้นได้นำพระไตรปิฎกและอรรถกถาเข้ามาเผยแพร่ด้วย จึงมีการแปลอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล ต่อจากนั้นพระพุทโธมสะได้แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี นอกจากนี้ สุภาพรรณ ณ บางช้าง (๒๕๒๔ : ๑๕) ได้กล่าวถึงที่มาของอรรถกถาเวสสันดรชาดกไว้ในหนังสือมหาชาติว่า “เรื่องพระเวสสันดรในอรรถกถา เป็นผลงานของพระพุทโธมสะ ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ในประเทศศรีลังกา เรื่องพระเวสสันดรในอรรถกถาส่งอิทธิพลทำให้เกิดเรื่องมหาชาติในประเทศไทย”

เวสสันดรชาดกเป็นชาดกที่สำคัญและได้รับความนิยมมากที่สุดในบรรดาชาดกทั้งหมด เนื่องจากเป็นพระชาติสุดท้ายของพระโพธิสัตว์ที่ทรงบำเพ็ญทานบารมีที่ยิ่งใหญ่คือพระเวสสันดรทรงเสียสละสิ่งที่ตนรักยิ่ง ได้แก่ พระโอรส พระธิดา และพระชายาให้บุคคลอื่น การบำเพ็ญทานในพระชาติสุดท้ายนี้จึงเป็นการบำเพ็ญบารมีที่สำคัญยิ่ง ดังที่ น.ณ ปากน้ำ (๒๕๓๐ : ๓) กล่าวถึงเหตุที่เรื่องเวสสันดรชาดกได้รับความนิยมว่า “เพราะเป็นพระชาติสุดท้ายก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า และเป็นการย้าให้เข้าใจว่าทานบารมีเป็นบารมีสำคัญที่สุด ซึ่งเป็นบารมีที่ประพฤติได้ยากเมื่อประพฤติอยู่ในระดับปรมาตม์และก็เรียกว่าได้กระทำบารมีทั้งหลายให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์”

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๔๔๐ : ๓) ได้แสดงทัศนะเรื่องบารมีในมหาเวสสันดรชาดกในตำนานเทศน์มหาชาติว่า “เรื่องมหาเวสสันดรชาดกมีความสำคัญกว่าชาดกเรื่องอื่น ๆ ด้วยปรากฏบารมีของพระโพธิสัตว์บริบูรณ์ในเรื่องมหาเวสสันดรชาดกทั้ง ๑๐ อย่าง จึงเรียกกันว่า มหาชาติ” ความสำคัญของเรื่องเวสสันดรชาดกที่ปรากฏบารมีครบทั้ง ๑๐ ประการของพระโพธิสัตว์ข้างต้นได้ส่งอิทธิพลถึงวัฒนธรรมไทยด้วย และอุททองประศาสน์วินิจฉัย (๒๕๔๘) กล่าวถึงเรื่องมหาชาติ หรืออรรถกถาเวสสันดรชาดกว่ามีความสำคัญกับวัฒนธรรมไทย โดยพิจารณาจากการเกิดวรรณกรรมมหาชาติหลายสำนวนแทบทุกท้องถิ่นทุกภาคของไทย อีกทั้งยังกล่าวว่วรรณกรรมมหาชาติเป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ของสังคม เนื่องจากวิถีได้สอดแทรกวิถีชีวิตของคนไทยในแต่ละภาคไว้ในวรรณกรรมมหาชาติแต่ละสำนวนด้วย

๑.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอรรถกถาเวสสันดรชาดก

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอรรถกถาเวสสันดรชาดก ส่วนใหญ่เป็นงานวิจัยที่ศึกษาแนวคิดเรื่องบารมีของพระโพธิสัตว์ในอรรถกถา ศึกษาคุณค่าและความสำคัญของอรรถกถาชาดกและวิเคราะห์พฤติกรรมของตัวละครในมหาเวสสันดรชาดก มีรายละเอียดดังนี้

ด้านคุณค่าในฐานะที่เป็นวรรณคดีคำสอนนั้นอรรถกถาชาดกทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องทุกข์และปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ สามารถนำมาปรับใช้ในชีวิตได้ด้วยการพิจารณาแก้ไขปัญหาด้วยปัญญา ดังที่ ดวงมน จิตรจันทน์ (๒๕๓๓) กล่าวถึงเวสสันดรชาดกไว้ในงานวิจัย **คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๓๙๔)** ว่าเวสสันดรชาดกในพระสุตตันตปิฎก มหาชาติคำหลวง และรายยาวมหาเวสสันดรชาดก ล้วนแต่แทรกความเข้าใจเรื่องความทุกข์และปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ไว้ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเหตุผลและพฤติกรรมของตัวละคร ในฐานะที่ตัวละครเป็นปुरुชนเช่นผู้อ่าน

บทความวิจัยเรื่อง **พระปัญญาบารมีของพระเวสสันดร** ของปรีชา ช่างขวัญยืน (๒๕๔๐) ได้พิจารณาถึงเหตุผลในการบริจาทานของพระเวสสันดร ซึ่งเป็นเรื่องที่ขัดแย้งกับหลักการทางความคิดและเหตุผลของคนในยุคปัจจุบัน บทความนี้แสดงให้เห็นถึงเหตุผลต่างๆ ในการบริจาทานโดยเฉพาะอย่างยิ่งการบริจาคบุตรทานของพระองค์ และนำไปสู่ความคิดในการสนับสนุนพระปัญญาบารมีของพระเวสสันดร เนื่องจากทรงทำทานบารมีโดยมีปัญญาบารมีเป็นพื้นฐานในการบริจาทาน

นอกจากนี้ยังมีผู้นำอรรถกถาชาดกมาศึกษาในด้านคุณค่าและความสำคัญ ได้แก่ สายวรุณ น้อยนิมิตร (๒๕๔๒) ศึกษาคุณค่าและความสำคัญของอรรถกถาชาดกในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทย และความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่นๆ ในงานวิจัยเรื่อง **อรรถกถา-**

ชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น ซึ่งได้ผลการศึกษาวรรณกถาชาดกมีจุดมุ่งหมายเพื่อสอนคนทุกระดับ มีเนื้อหาคำสอนในเรื่องการประพฤติปฏิบัติตนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ลักษณะการสอนเช่นนี้ตรงกับ วรรณคดีคำสอนของไทย ส่วนลักษณะเด่นของวรรณกถาชาดกคือการสร้างเรื่องเพื่อแสดงหลักธรรมโดยใช้การเปรียบเทียบและการยกอุทาหรณ์ อรรถกถาชาดกจึงถือเป็นวรรณคดีคำสอนของไทยด้วย ต่อมา ผู้วิจัยศึกษาบทบาทและความสำคัญของนางอมิตตดาในฐานะ ตัวละครฝ่ายปฏิบัติ ในบทความวิจัยเรื่อง **อมิตตดา : นางผู้ก่ออวัฏกรรม (๒๕๔๕)** โดยผู้วิจัยพิจารณาเรื่องหน้าที่และผลกรรมของนางอมิตตดา ผลการศึกษาพบว่านางอมิตตดาเป็นตัวละครสำคัญที่มีบทบาทเป็นปฏิบัติต่อพระเวสสันดรและชูชก กล่าวคือนางทำผิดต่อหน้าที่ภรรยาที่ดีด้วยการใช้วาจาว่ากล่าวชูชกซึ่งเป็นสามี เพื่อหวังจะให้ชูชกเดินทางไปทูลขอสงกุมารมาเป็นทาสของตน และก่อกรรมต่อพระเวสสันดรด้วยการใช้ให้สามีไปขอสงกุมาร แต่ขณะเดียวกันนางก็เป็นตัวละครที่ช่วยให้พระเวสสันดรทรงได้บำเพ็ญทานบารมีขึ้นสูง ดังนั้นแม้ว่านางอมิตตดาเป็นตัวละครที่เป็นฝ่ายปฏิบัติ แต่กลับมีบทบาทสำคัญคือเป็นตัวละครที่ช่วยส่งเสริมทานบารมีของพระโพธิสัตว์ให้สมบูรณ์ จึงถือเป็นตัวละครที่มีบทบาทสำคัญยิ่ง นอกจากนี้ยังศึกษา **วรรณกรรมคำสอนของพระราช** (๒๕๔๖) โดยพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างคำสอนสำหรับพระราชในชาดกและนำมาเปรียบเทียบกับวรรณกรรมคำสอนของไทย ผลการศึกษาพบว่าวรรณกรรมคำสอนของไทยได้รับอิทธิพลจากชาดกและวรรณกรรมการปกครองของอินเดีย เนื้อหาในวรรณกรรมคำสอนของไทยสะท้อนให้เห็นค่านิยมที่เป็นลักษณะอุดมคติของคนในสังคมที่มีต่อชนชั้นปกครอง

สหะโรจน์ กิตติมหาเจริญ (๒๕๔๕) ศึกษา **แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก** เพื่อวิเคราะห์ปัญญาบารมีในฐานะที่เป็นคำสอน ผลการศึกษาพบว่ากลวิธีที่ทำให้แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดกมีลักษณะเด่นคือ การนำกลวิธีการทดสอบปัญญาเข้ามาดำเนินเรื่อง ได้แก่ การตั้งปริศนา และการเล่านิทาน ซึ่งเป็นกลวิธีการแสดงปัญญาที่สำคัญเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมในการดำเนินชีวิต

แนวคิดเรื่องปัญญาบารมีจึงเป็นแนวคิดพื้นฐานที่จะนำไปสู่การบรรลุพระสัมมาสัมพุทธญาณของพระโพธิสัตว์ อีกทั้งยังช่วยสร้างปัญญาให้แก่ผู้อ่านซึ่งนำไปปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ ดังที่ อาทิตย์ ธีรวิชญ์กุล (๒๕๔๖) ศึกษาในบทความวิจัยเรื่อง **ทศชาติชาดก : “ปัญญา” และ “ศรัทธา” สู่มรรคาแห่งความหลุดพ้น** ว่าการอ่านทศชาติชาดกย่อมช่วยสร้างปัญญาให้แก่ผู้อ่าน ซึ่งเกิดจากการพิจารณาพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์ แล้วนำมาปฏิบัติตามโดยผู้อ่านจะต้องเห็นคุณประโยชน์ และความถูกต้อง นอกจากนี้การอ่านทศชาติชาดกยังได้ใช้ปัญญาคิดและตีความเรื่องในชาดกให้เป็นไปในแนวทางแห่ง “โลกุตตรธรรม” อนึ่งบทความวิจัยนี้ยังแสดงให้เห็นว่าทศชาติชาดกเป็นคัมภีร์พุทธศาสนาที่สื่อสารธรรมเรื่องการบำเพ็ญทานบารมีเรื่องไตรสิกขา

หรืออริยมรรคมีองค์แปด อันเป็นมรรคที่นำไปสู่ความหลุดพ้นซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ดังนั้นการอ่านและเข้าใจทศชาติชาดกจึงเป็นกระบวนการที่ช่วยสร้างเสริมปัญญาและสร้างศรัทธาให้แก่ผู้อ่าน อันถือเป็นรากฐานสำคัญในการปฏิบัติตนเพื่อความหลุดพ้น

๒. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสุนทรียภาพในการใช้ภาษา

๒.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับสุนทรียภาพในการใช้ภาษา

กระแสมาลยาภรณ์ (๒๕๒๒) กล่าวถึงองค์ประกอบทางภาษาไว้ว่า องค์ประกอบทางภาษาแบ่งออกเป็น ๔ ด้าน ได้แก่ ด้านรูปแบบ ด้านลีลา ด้านแนวคิด และด้านสุนทรียะเชิงประพันธ์ คำว่าสุนทรียะเชิงประพันธ์หมายถึงความงาม ความประหลาดใจ และความแปลกตาในเชิงภาษา อาจแบ่งออกเป็น ๕ ประการ ได้แก่ ภาษา สาร รส อารมณ์ และประดิษฐกรรม นอกจากนี้กระแสมาลยาภรณ์ (๒๕๒๒ : ๕๖) ยังได้อธิบายคำสุนทรียะไว้ว่า สุนทรียะเป็นเรื่องของความงาม ความน่าพิศวง ความสวยงามชวนเพลิดเพลิน รวมไปถึงกระทั่งถึงสิ่งที่เรียกว่าประสบการณ์เชิงสุนทรียะ ซึ่งได้แก่ ความงาม รสนิยม ความคิด พฤติกรรม และอุดมคติ

กุสุมา รัชมณี (๒๕๔๗) กล่าวถึงสุนทรียภาพในภาษาไว้ว่า เกิดจากองค์ประกอบ ๖ ประการ ได้แก่

๑. ความไพเราะของเสียง เกิดจากการซ้อนคำเพื่อให้เกิดจังหวะของเสียงและการเพิ่มน้ำหนักของคำ กวีจะสรรคำเพื่อให้เกิดพลังความหมาย

๒. ความกลมกลืนของภาษา ด้วยการใช้อย่างเหมาะสมของศิลปะคือการใช้ที่ตัดกัน เช่น สีขาวกับสีดำ เพื่อให้สมดุลกันและทำให้เกิดสุนทรียภาพ

๓. ความคมคายของภาษา คือการใช้คำเปรียบเทียบหรือใช้โวหารเพื่อสื่อความหมายให้ลึกซึ้งกว้างขวาง การใช้สำนวนความเปรียบ ได้แก่ การนำเอาลักษณะของมนุษย์ที่เราคุ้นเคยไปพรรณนาหรือบรรยายสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ การนำเอาลักษณะของมนุษย์ไปใช้กับสัตว์ และการนำเอาลักษณะของสัตว์มาใช้กับมนุษย์

๔. ความแรงหรือพลังของคำ คือการสร้างน้ำหนักคำแบบใหม่หรือการสร้างภาษาขึ้นใหม่

๕. ความถูกต้องของภาษา สามารถสื่อความหมายได้ถูกต้องกับสิ่งที่กวีต้องการถูกต้องกับกาลเทศะ และได้รับการยอมรับ

๖. เจตนาที่จะให้เกิดการสร้างสรรค์ คือมีเจตนาดีที่จะใช้ภาษาอย่างสร้างสรรค์

๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสุนทรียภาพในการใช้ภาษา

งานวิจัยเรื่องการใช้ภาษา ความงามทางภาษา และสุนทรียศาสตร์มีผู้ศึกษาไว้ดังนี้
ชลธิรา สัตยาวัฒนา (๒๕๑๓) ได้นำ **วรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตก** มาใช้กับ**วรรณคดีไทย** เพื่อให้การศึกษาวรรณคดีวิจารณ์ของไทยทันสมัยและน่าสนใจ ผู้วิจัยได้กล่าวถึงความเป็นมาของการวิจารณ์วรรณคดีทางตะวันตก การศึกษาวรรณคดีไทยในปัจจุบัน และวิจารณ์วรรณคดีโดยใช้การวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตก ได้แก่ การใช้หลักจิตวิทยาทั่วไป การใช้หลักแบบฉบับซึ่งนำหลักจิตวิทยาและมานุษยวิทยามาใช้ร่วมกัน และสุนทรียศาสตร์ ผลการศึกษาสรุปได้ว่าการนำทฤษฎีการวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้ในการศึกษาวรรณคดีไทยนั้นทำให้เข้าใจวรรณคดีได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ผู้วิจัยนำวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนมาวิจารณ์โดยใช้หลักจิตวิทยาทั่วไปพบว่า สภาพจิตของตัวละครในเรื่องคล้ายคลึงกับสภาพจิตใจของมนุษย์ โดยเฉพาะเรื่องความก้าวร้าวมีอิทธิพลต่อบทบาทของตัวละครทำให้ตัวละครมีลักษณะเหมือนมนุษย์ ส่วนการวิจารณ์วรรณคดีโดยใช้หลักแบบฉบับด้วยการนำหลักจิตวิทยา มานุษยวิทยา และชีววิทยามาใช้ทำให้เข้าใจวรรณคดีไทยว่าจิตไร้สำนึกส่วนรวมมีอิทธิพลต่อกวีและผู้อ่านในด้านการแสดงจินตนาการ และความรู้สึกนึกคิด การวิจารณ์วรรณคดีไทยโดยใช้หลักสุนทรียศาสตร์จะทำให้เข้าถึงรสแห่งศิลปะของวรรณคดีอันจะทำให้เข้าใจบทประพันธ์และเข้าใจกวีอย่างลึกซึ้ง

ดวงมน ปริบูรณ์ (๒๕๑๖) ศึกษา **ความงามในทวาทศมาส** ในฐานะวรรณคดีนิราศ โดยศึกษาการใช้จินตนาการ และท่วงท่าการแสดงออก ซึ่งอาศัยแนวคิดแบบอุดมคตินิยม ภาพพจน์ การตีความในรูปสัญลักษณ์ ความเป็นสากลของสัญลักษณ์ในทวาทศมาส และความสัมพันธ์ระหว่างถ้อยคำกับอารมณ์สะท้อนใจ ผลการศึกษาพบว่ากวีใช้ลักษณะของนิราศในการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมกับจิตใจที่มีความทุกข์ เพื่อเป็นเครื่องเน้นอารมณ์สะท้อนใจ ส่วนท่วงท่าการแสดงออกตามแนวอุดมคตินิยมนั้นสอดคล้องกับจินตนาการและภาพพจน์จากอารมณ์สะท้อนใจส่วนตัวของกวี ภาพพจน์ที่สำคัญในทวาทศมาสคือภาพพจน์แสดงความร้อนหรือไฟ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความปรารถนาทางเพศ และการพลัดพราก ส่วนในด้านการใช้ถ้อยคำพบว่ากวีใช้คำยืมเพื่อแสดงอารมณ์สะท้อนใจเป็นสำคัญ

ชลดา ศิริวิทย์เจริญ (๒๕๑๙) ศึกษา **ลิลิตตะเลงพ่ายในแนวสุนทรียศาสตร์** โดยใช้การวิเคราะห์วิจารณ์และเปรียบเทียบ เพื่อค้นหาความงามในลิลิตตะเลงพ่ายตามแนวสุนทรียศาสตร์ ผลการศึกษาพบว่าความงามของลิลิตตะเลงพ่ายเกิดจากความสามารถของกวีในการเลือกใช้คำเพื่อให้เกิดความหมายที่เหมาะสมกับเหตุการณ์และเนื้อเรื่องในแต่ละตอน นอกจากนี้ยังเกิดจากการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ สัมผัสสระ การเล่นเสียงวรรณยุกต์และเล่นคำหลายชนิด ความงามของวรรณคดีเรื่องนี้จึงทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์และความรู้สึกซาบซึ้ง

ลลนา ศิริเจริญ (๒๕๒๔) นำทฤษฎีอรรถาธิบายวรรณคดีไทยในงานวิจัยเรื่อง **อรรถาธิบายในมหาดิคำหลวง** โดยวิเคราะห์วิธีการประพันธ์ในอรรถาธิบายฉบับต่างๆ วิเคราะห์ศัพท์พาลังการและอรรถาธิบายในมหาดิคำหลวง นอกจากนี้ยังได้วิเคราะห์สวรรณคดีในมหาดิคำหลวงอีกด้วย ผลการศึกษาพบว่ามหาดิคำหลวงมีความงดงามและไพเราะตามหลักเกณฑ์ของอรรถาธิบาย เนื่องมาจากกลวิธีในการแต่ง ได้แก่ การตกแต่งฝ่ายเสียง และการตกแต่งฝ่ายความหมาย ส่วนรพรรณคดีในมหาดิคำหลวงมีครบทั้ง ๘ รส

นอกจากนี้ยังมีบทความวิจัยที่เกี่ยวกับการใช้ภาษาเพื่อสร้างสุนทรียภาพแก่ผู้อ่าน ดังบทความวิจัยเรื่อง **ภาษาแห่งปัญญาในมิลินทปัญหา** ของสุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา (๒๕๓๙) ได้พิจารณาการใช้ภาษาอุปมาในมิลินทปัญหา พบว่าการใช้ภาษาในมิลินทปัญหาเป็นการใช้ภาษาเพื่อความงดงามทางวรรณศิลป์ อันเป็นการสื่อถึงอารมณ์ให้แก่ผู้อ่าน ทำให้เกิดสุนทรียรสและอารมณ์สะท้อนใจ จนกระทั่งนำผู้อ่านไปสู่ความเข้าใจในพุทธธรรมและสร้างปัญญาแก่ผู้อ่านในที่สุด

จิตรัตน์ รัตนจรัสโรจน์ (๒๕๔๒) ศึกษา **สุนทรียศาสตร์ในคัมภีร์นาฏยศาสตร์** ผลการศึกษาสรุปได้ว่าความซาบซึ้งของผู้ชมละครขึ้นอยู่กับภาวะและรส ภาวะคืออารมณ์ที่กวีได้ถ่ายทอดไว้ในงานศิลปะ โดยอาจเป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นจากจินตนาการ หรือเป็นอารมณ์ขณะสร้างงาน คัมภีร์นาฏยศาสตร์แยกภาวะและรสออกจากกัน ภาวะเป็นตัวกระตุ้นให้ผู้ชมละครเกิดรส ซึ่งรสที่เกิดขึ้นนี้ถือเป็นความรู้สึกที่พิเศษ จนกระทั่งบางครั้งอาจเข้าถึงความพึงพอใจในระดับจิตวิญญาณอันนำไปสู่การหลุดพ้นได้

วชิราภรณ์ พฤษสุภาภรณ์ (๒๕๔๓) ศึกษา **ลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ที่ปรากฏในรายวามหาเวสสันดรชาดก** จากฉบับกระทรวงศึกษาธิการ ผลการศึกษาสรุปได้ว่าลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ในรายวามหาเวสสันดรชาดกเกิดจากกวีเลือกใช้ศิลปะในการประพันธ์สอดคล้องกับความหลากหลายของเนื้อหา ความดีเด่นทางวรรณศิลป์จึงแตกต่างกันตามลีลาการประพันธ์ของกวี รายวามหาเวสสันดรชาดกยังแสดงให้เห็นการสืบทอดขนบนิยมทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีพุทธศาสนา ได้แก่ การเลือกเรื่อง การเลือกใช้คำประพันธ์ การดำเนินเรื่อง การสร้างตัวละคร และการใช้ถ้อยคำโวหาร

นิตยา แก้วลัดดา (๒๕๔๔) ศึกษาวิจัยเรื่อง **ภาพพจน์ในมหาดิคำหลวง** ผลการศึกษาพบว่าการใช้ภาพพจน์ในมหาดิคำหลวงมี ๖ ชนิด ได้แก่ อุปมา (simile) อุปลักษณ์ (metaphor) อติพจน์ (hyperbole) บุคลาธิษฐาน (personification) ปฏิพจน์ (rhetorical question) และการกล่าวอ้างอิงหรือทำความ (allusion) การใช้ภาพพจน์ทั้ง ๖ ชนิดนี้ ก่อให้เกิดจินตภาพ อารมณ์และความรู้สึก ทำให้มหาดิคำหลวงมีความงดงาม

วัชรินทร์ จิตคงคา (๒๕๔๖) ศึกษา **สุนทรียภาพในโวหารรักจากบทละครพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย** ผลการศึกษาพบว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระราชนิพนธ์บทละครโดยทรงเลือกใช้คำที่มีเสียงไพเราะจากการเล่นสัมผัส มีการเล่นคำ การซ้ำคำเพื่อย้ำความรู้สึกทางอารมณ์ ส่วนด้านรสความ พระองค์ทรงใช้พรรณนาโวหารแบบตรงไปตรงมาโดยเฉพาะอย่างยิ่งบทรำพึงรำพันถึงความรัก ความทุกข์ และความเศร้าโศกเสียใจอันเนื่องมาจากความรัก และมีการใช้ความเปรียบเพื่อกระตุ้นความรู้สึกทางอารมณ์

พิสิทธิ์ กอบบุญ (๒๕๔๖) ศึกษา **ลักษณะของการบูชาและวิสัชนา ซึ่งเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่เด่นชัดในมหิธรชาดก** ในบทความวิจัยเรื่อง **บูชา-วิสัชนา : กลวิธีทางวรรณศิลป์ในมหิธรชาดก** ผลการศึกษาพบว่ากลวิธีทางวรรณศิลป์ในการบูชาและวิสัชนาทำให้เรื่องมหิธรชาดกมีลักษณะเด่นในการสื่อสารธรรมตั้งแต่ธรรมขั้นต้นไปจนถึงขั้นสูง ทั้งยังสื่อให้เห็นถึงกระบวนการพัฒนาทางปัญญา นำไปสู่ความศรัทธาและเกิดความเข้าใจหลักพุทธธรรม นอกจากนี้กลวิธีทางวรรณศิลป์ในการบูชาและวิสัชนายังช่วยสร้างเอกภาพเพื่อแสดงถึงปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นแนวคิดหลักของเรื่อง ต่อมาผู้วิจัยมุ่งศึกษาการบูชาและการวิสัชนาในฐานะกลวิธีทางวรรณศิลป์ในการสื่อสารธรรมเพื่อสร้างปัญญา ความรู้ และความเข้าใจพุทธธรรมในวรรณคดีไทยพุทธศาสนาในงานวิจัยเรื่อง **บูชา-วิสัชนา : กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทยพุทธศาสนา (๒๕๔๘)** ผลการศึกษาพบว่าการบูชาและการวิสัชนามีความสำคัญในการสื่อสารธรรมในวรรณคดีไทยพุทธศาสนา ได้แก่ วรรณคดีชาดก วรรณคดีสารธรรม และวรรณคดีพระราชบูชา การบูชาและการวิสัชนามีลักษณะต่างๆ ได้แก่ การบูชาและการวิสัชนาลักษณะแห่งธรรมนัยเดียว การบูชาและการวิสัชนาปริศนาธรรม การบูชาและการวิสัชนาที่ซับซ้อนหลายนัย และการบูชาและการวิสัชนาในลักษณะตั้งบูชาและวิสัชนาโดยผู้แต่งเอง นอกจากนี้การบูชาและการวิสัชนายังเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่ช่วยสร้างปัญญาให้แก่ผู้อ่าน ด้วยการกำหนดปัญหา โน้มน้าว กระตุ้นให้เกิดการตีความ จากนั้นจึงคลี่คลายปัญหาจนนำไปสู่ความเข้าใจในพุทธธรรมอย่างกระจ่างชัดเจนและสมบูรณ์

๓. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับรศทางวรรณคดี

๓.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับรศทางวรรณคดี

แย้ม ประพัฒน์ทอง (๒๕๐๔) ได้แปลและเรียบเรียงคัมภีร์สุโพธาลังการขึ้นจากฉบับเดิมของพระสังฆรักขิต มหาสามี แห่งประเทศศรีลังกา โดยแปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย เนื้อหาของคัมภีร์สุโพธาลังการมีทั้งหมด ๕ ปริจเฉท ได้แก่

๑. ปริจเฉทที่ ๑ กล่าวถึง โทสวาโพระ คือการเรียนรู้โทษของการแต่ง
๒. ปริจเฉทที่ ๒ กล่าวถึง โทสปริหรณาโพระ คือการเรียนรู้วิธีหลีกเลี่ยงโทษ
๓. ปริจเฉทที่ ๓ กล่าวถึง คุณาวโพระ คือการหยั่งรู้คุณ
๔. ปริจเฉทที่ ๔ กล่าวถึง อัธถาลังการาวโพระ คือการหยั่งรู้ธัตถาลังการ
๕. ปริจเฉทที่ ๕ กล่าวถึง ภาวรสวาโพระ คือแกล้งภาวะและรส

ปริจเฉทที่ ๕ เรื่องภาวะและรสนี้ แยม ประพันธ์ทอง (๒๕๐๔ : ๒๐๘-๒๐๙) ได้อธิบายว่าฐายีภาวะหรือภาวะที่ทำให้เกิดรส มี ๙ ประการ ได้แก่

๑. รติ คือความยินดี ได้แก่ สิงคารรส เป็นความรักใคร่ของชายหนุ่มกับหญิงสาว จำแนกเป็น ๓ ประเภทคือ อโยคะเป็นความรักใคร่ของชายหญิงที่ยังไม่เคยพบกันมาก่อน วิปโยคะคือชายหญิงที่มีความรักใคร่กันอย่างลึกซึ้ง จนสนิทสนมใกล้ชิดกันแต่ต้องมาพลัดพรากจากกัน สัมโมคะคือความชื่นใจของชายหญิงที่มีความปรารถนาซึ่งกันและกัน จึงแสดงออกด้วยความใคร่

๒. หาสะ คือความร่าเริง ได้แก่ หัสสรส เป็นความขำขันมีลักษณะ ๖ ประการ ดังนี้ อาการหัวเราะมีนัยน์ตาบาน ตรงกับคำว่า สิตะ คือการยิ้ม อาการหัวเราะที่มีฟันปรากฏนิดหน่อยตรงกับคำว่าหสิตะคือการแยม อาการหัวเราะที่มีเสียงไพเราะตรงกับคำว่าวิหสิตะคือการหัวเราะ อาการหัวเราะที่ไหล่จนถึงศีรษะหัวน้ไหวตรงกับอุปสิตะคือเฮฮา อาการหัวเราะจนน้ำตาไหลตรงกับคำว่าอวหสิตะคือการหัวเราะจนหงาย อาการหัวเราะที่โคลงเคลงทั้งตัวตรงกับคำว่าอติหสิตะคือหัวเราะจนท้องคัดท้องแข็ง

๓. โสกะ คือความโศก ได้แก่ กรุณารส เป็นความโศกเนื่องจากพบสิ่งที่ไม่ปรารถนา ซึ่งเกิดจากเหตุ ๒ ประการ ได้แก่ อนุญฺฐูปฺตติคือการประสบสิ่งที่ไม่ปรารถนา เช่น การพลัดพรากจากบุตร และอิญฺฐนาสะคือความสูญเสียของสิ่งที่ปรารถนา เช่น การสูญเสียทรัพย์

๔. โกรธะ คือความโกรธ ได้แก่ รุทธรสเป็นความโกรธอันรวมไปถึงความแค้นเคืองและความก้าวร้าว

๕. อุตสาหะ คือความองอาจ ความกล้าหาญ ได้แก่ วีรรส สามารถจำแนกได้ ๓ ประเภท ดังนี้ ธรณวีระคือกล้าในการรบ ทานวีระคือกล้าในการให้ และทยาวีระคือกล้าในการให้ความช่วยเหลือ

๖. ภยะ คือความกลัว ได้แก่ ภยานกรสเป็นรสแห่งความกลัว เช่น การพบเห็นสิ่งผิดปกติ

๗. ชิกุณา คือความเกลียด ได้แก่ วิภัจจรส เป็นความเกลียดที่ก่อให้เกิดความขยะแขยง เกิดจากสาเหตุ ๓ ประการ ได้แก่ การพบเห็นวัตถุมีเลือด เช่น ลำไส้น้อย ลำไส้ใหญ่ สิ่งให้เห็นแล้วน่าขยะแขยงอื่นๆ ของเน่าเหม็น และความจิตจางคือการรังเกียจของที่สวยงามเนื่องจากของนั้นเปลี่ยนแปลงไป

๘. วิมหะ คือความพิศวง ความน่าอัศจรรย์ แปลกประหลาดไม่เคยพบเห็นจนเป็นที่น่าอัศจรรย์ใจ ได้แก่ อัปสุรตส เป็นรสแห่งความพิศวง อัศจรรย์ใจ เช่น การพบเห็นปาฏิหาริย์ต่างๆ

๙. สมะ คือความสงบ เป็นรสบริสุทธิ์ที่ปราศจากรสอื่นผสม เรียกว่ารสจิตทำให้เกิดความสงบเย็น ได้แก่ สันตรส มีลักษณะพิเศษคือเป็นรสคงตัว เป็นรสที่ไม่ให้โทษ และเป็นรสที่ช่วยคลายรสอื่นๆ ที่จัดให้อ่อนลงไป

ดังนั้นสันตรสจึงเป็นสภาวะสูงสุดในพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เท่ากับสมธรรมหรือสันติ ซึ่งหมายถึงพระนิพพาน

สายทิพย์ นุกุลกิจ (๒๕๓๓) กล่าวถึงคุณค่าทางอารมณ์ในวรรณคดีเกี่ยวกับชนบประเพณีไว้ว่า วรรณคดีเกี่ยวกับชนบประเพณีให้อารมณ์อันหลากหลายแก่ผู้อ่าน เช่นเดียวกับวรรณคดีประเภทอื่น แม้ว่าจะจัดเป็นวรรณคดีประยุกต์ แต่ผู้แต่งที่มีฝีมือและความสามารถย่อมสะท้อนอารมณ์ต่างๆ ไว้ในวรรณคดีได้อย่างเหมาะสม ผู้ศึกษาวรรณคดีเกี่ยวกับชนบประเพณีจึงเกิดอารมณ์ต่างๆ ที่หลากหลายไปตามพฤติกรรมและบทบาทของตัวละคร เช่น อารมณ์รัก อารมณ์รังเกียจ และอารมณ์โศกเศร้า เป็นต้น

ดวงมน จิตรจำนงค์ (๒๕๓๖) ได้กล่าวถึงสุนทรียภาพว่าเป็นความงามในการแสดงออกซึ่งความคิดและอารมณ์ของมนุษย์ มีความประณีตและซับซ้อน การศึกษาสุนทรียภาพก็คือการศึกษาการแสดงออกของภาษาที่มีพลังความหมายนั่นเอง

ในคัมภีร์นาฏยศาสตร์ของภรตมุนี (๒๕๔๑) กล่าวถึงรสไว้ว่า หมายถึงสิ่งที่รับรู้ได้จากการชิมหรือกิน รสประกอบขึ้นด้วยเครื่องปรุงต่างๆ เมื่อคนที่มีใจคอเป็นปกติดีกินรสเข้าไปแล้วก็เบิกบานสำราญใจ รสทั้ง ๙ รส ได้แก่

๑. ศฤงคารรส คือรสแห่งความรักมี ๓ ประการคือ วาจา การแต่งตัว และกิริยา
๒. หาสยรส คือรสแห่งความขบขัน ซึ่งประเภทของการขบขันมี ๖ ประการ ได้แก่
สมิตะ คือ ยิ้มไม่เห็นไรฟัน แก้มพอง ตาหรี
หสิตะ คือยิ้มเห็นไรฟันนิดหน่อย แก้มพอง ตาพอง
วิหสิตะ คือหัวเราะออกเสียง หน้าแดงเรื่อ
อุปหสิตะ คือหัวเราะขนาดกลาง เสียงไม่ดัง จมูกบาน ตาลุก
อปหสิตะ คือหัวเราะน้ำตาไหล โคลงศีรษะ
อดิหสิตะ คือหัวเราะเสียงดังลั่น ตัวโยกโคลงเคลงไปหมด

๓. กรุณารส คือรสแห่งความโศก เกิดจากเหตุ ๓ ประการคือ เกิดจากการได้รับความอยุติธรรม เกิดจากความเสื่อมทรัพย์ และเกิดจากเหตุที่ทำให้เกิดความโศก

๔. เราทรส คือรสโกรธ เกิดจากการกระทำที่ร้ายแรง เช่นการตี การฆ่า
๕. วีรรส คือรสแห่งความกล้าหาญ มี ๓ ประการคือ กล้าให้ กล้าประพฤติธรรม และกล้ารบ
๖. ภยานกรส คือรสแห่งความกลัว เกิดขึ้นเนื่องจากการได้รับรู้สิ่งผิดปกติ ๓ ประการ ได้แก่ เกิดจากการหลอกลวง เกิดจากการลงโทษ และเกิดจากการขู่ให้กลัว
๗. พีภัตสรส คือรสแห่งความน่ารังเกียจขยะแขยง มี ๒ ประการคือ ความขยะแขยงที่สะอาด เช่นการเห็นเลือด และความขยะแขยงที่ไม่สะอาด เช่น การเห็นอุจจาระและหนอง เป็นต้น
๘. อัฏฐตรส คือ รสแห่งความพิศวงอัศจรรย์ใจ เกิดจากสาเหตุ ๒ ประการคือ เกิดจากทิพย์ เช่น เห็นเทวดา และเกิดจากอำนาจเหนือความสุข ได้แก่ ความดีใจ
๙. ศานตรส คือรสแห่งความสงบ ไม่ทุกข์ ไม่สุข ไม่เกลียด ไม่ริษยา

การรับรสทางวรรณคดีของผู้อ่านจะเกิดขึ้นเมื่อผู้อ่าน “เข้าถึง” วรรณคดี และเกิดอารมณ์สะท้อนใจ ซึ่งกุหลาบ มัลลิกะมาส (๒๕๔๒ : ๗-๘) จัดให้อารมณ์สะท้อนใจเป็นคุณสมบัติข้อหนึ่งขององค์ประกอบทางวรรณศิลป์ ซึ่งมีทั้งหมด ๖ ประการดังนี้

๑. อารมณ์สะท้อนใจ
๒. ความนึกคิด จินตนาการ
๓. การแสดงออก
๔. สไตล์ หรือท่วงทำนอง
๕. เทคนิค หรือกลวิธี
๖. องค์ประกอบ

วรรณคดีจึงให้คุณค่าแก่ผู้อ่าน ๒ ประการ คือ คุณค่าทางสติปัญญา และคุณค่าทางอารมณ์ ในส่วนของคุณค่าทางอารมณ์นี้จะเกิดขึ้นได้เมื่อวรรณคดีมีลักษณะเด่นด้านการประพันธ์ และเป็นวรรณคดีที่มีวรรณศิลป์ ดังที่เสฐียรโกเศศ (๒๕๔๖ : ๒๖) อธิบายคำว่าอารมณ์ ดังนี้ “คนเราเมื่อมีอะไรมากระทบใจ ก็ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขหรือทุกข์ สิ่งที่มากระทบใจคือ รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัส ซึ่งในพุทธศาสนาเรียกว่าอารมณ์ แปลว่าเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ”

พระคันธสารากิวงศ์ (๒๕๔๖ : ๖๙๓-๖๙๔) ได้แปลและอธิบายเรื่องรสในสุโขทัย-การมัญชรีไว้ว่า รส แปลว่าความชื่นชมของผู้เข้าร่วมประชุมแล้วส่งใจไปตามเนื้อหาของบทประพันธ์ กวีผู้รู้รสนั้นเรียกว่ารสเพราะน่าพอใจ กล่าวคือคำว่ารสนั้นทางวรรณคดีสามารถอธิบายได้ว่า “บุคคลผู้มีใจบริสุทธิ์ปราศจากมลทินคือริษยาและตระหนี่ ร่วมประชุมกันระดับความของบทประพันธ์ ส่งใจไปตามกระแสของบทประพันธ์นั้นๆ แล้วบังเกิดความชื่นชมอันใดขึ้นมา ความชื่นชมพอนั้นเรียกว่ารส” ดังนั้นรสจึงเกิดจากฐานะทั้ง ๙ ประการ โดยฐานะที่ต้องอาศัยวิภาวะเป็นเหตุที่ทำให้เกิดภาวะ มี ๒ ประการ ได้แก่ อาลัมพนวิภาวะคือเหตุที่เป็นอารมณ์ และ

อุทกที่ปนวิภาวะคือเหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม อนุภาวะคือผลที่ทำให้รู้ภาวะเหล่านั้น ทำให้ผู้อ่านรับรู้
อาการทางใจของตัวละคร สาดตึกภาวะคืออาการผิดปกติซึ่งแสดงออกมาทางกายหรือวาจา ได้แก่
ความแข็งทื่อ ความหลับสนธิ ความขมลุก ความเหงื่อออก น้ำตาไหล ตัวสั่นระรัว ความผิดสื
ความผิดเสียง และพยภิจาริภาวะคือความเปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์ตามสิ่งที่มาปรากฏเฉพาะ
หน้า รสเทียบได้กับฐายีภาวะ ดังนี้

รส	เทียบได้กับ	ฐายีภาวะ
สังการะ	เทียบได้กับ	รติ
หัสสะ	เทียบได้กับ	หาสะ
กรรณา	เทียบได้กับ	โสกะ
รุตตะ	เทียบได้กับ	โกระ
วีระ	เทียบได้กับ	อุสสาหะ
ภยานกะ	เทียบได้กับ	ภยะ
พิกุจณะ	เทียบได้กับ	ชิกุจณา
อัพภูตะ	เทียบได้กับ	วิมหะ
สันตะ	เทียบได้กับ	สมะ

๓.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับรสทางวรรณคดี

อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดแก่ผู้อ่านมีความสำคัญต่อกระบวนการทางสุนทรียะ
กล่าวคือทำให้ผู้อ่านเกิดสุนทรียรส ดังมีผู้ศึกษาเรื่องรสทางวรรณคดีดังนี้

สุภัค มหาวรรการ (๒๕๔๐) ศึกษา การสร้างอารมณ์สะเทือนใจในบทละครเรื่อง
อิเหนาพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ผลการวิจัยพบว่าบทละครเรื่องอิเหนามีลักษณะโดดเด่นที่
ช่วยสร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่าน ๓ ด้าน คือ การสร้างตัวละคร บทสื่อสาร และฉาก การสร้าง
อารมณ์สะเทือนใจในการสร้างตัวละครทำให้ผู้อ่านรู้จักตัวละคร ชื่นชมและเข้าใจตัวละคร ทั้งที่เป็น
ตัวละครเอก และตัวละครรอง การสร้างอารมณ์สะเทือนใจในบทสื่อสารเกิดขึ้นจากกลวิธีทาง
วรรณศิลป์ ได้แก่ การใช้ถ้อยคำที่เรียบง่ายและชัดเจน การใช้ภาพพจน์ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพ
เข้าใจความรู้สึกของตัวละคร และการสร้างอารมณ์สะเทือนใจในการสร้างฉากทำให้ผู้อ่านเกิด
อารมณ์ร่วมไปกับฉากและบรรยากาศทำให้ผู้อ่านเกิดความประทับใจ ความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงซึ่ง
กันและกันในการสร้างตัวละคร บทสื่อสาร และฉากนั้น ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ

กุสุมา รัชมณีนี (๒๕๔๕) ศึกษา สุนทรียรสในวรรณคดีมหากาพย์ ผลการศึกษา
พบว่าสาทรสเป็นรสหลักของวรรณคดีเรื่องมหากาพย์ ซึ่งตรงตามแนวคิดของอภินวคูปตะที่
กล่าวว่าสุนทรียรสเกิดจากลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ การสรรค์สร้างโลกในจินตนาการซึ่งเป็นโลก

ใหม่ที่ต่างกับโลกที่มนุษย์พบเห็นอยู่ การเสริมพลังให้แก่สิ่งที่เกิดซ้ำซากในชีวิตจริงให้เป็นเรื่องใหม่ในความคิดของผู้อ่านได้ และการใส่สีสันให้แก่โลกในจินตนาการและโลกจริงให้มีชีวิตชีวาและมีความงดงาม

รีนฤทัย สัจจพันธุ์ (๒๕๔๕) กล่าวถึง **สุนทรียรสในบทกวี** ว่าเกิดจากการใช้ภาษาที่มีความไพเราะ ๓ ประการ ได้แก่ การเลือกสรรถ้อยคำภาษาให้มีทั้งเสียงที่ไพเราะ การเลือกถ้อยคำที่มีความหมายกินใจ และเกิดจากลีลาของฉันทลักษณ์ที่ทำให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ซึ่งกวีอาจใช้โวหารเปรียบเทียบ และภาพพจน์ต่างๆ ช่วยสื่อความหมาย การใช้ภาษาข้างต้นนี้ทำให้ผู้อ่านสามารถเสพสุนทรียรสในบทกวีได้อย่างเป็นสุข

สุจิตรา จงสถิตยวัฒนา (๒๕๔๘) ได้กล่าวถึงรสรวรรณคดีใน **เจิมจันทน์กัสดาล : ภาษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทย** ว่าเกิดจากการใช้วรรณศิลป์ในระดับคำและระดับความ ได้แก่ การสรรคำ การเล่นคำเล่นเสียง การใช้ภาพพจน์ การใช้สำนวน และการสร้างเอกภาพ เป็นต้น การใช้วรรณศิลป์ในระดับคำและระดับความนี้ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ประทับใจ และเกิดความซาบซึ้งจากงานของกวี นอกจากนี้ยังได้นำวรรณคดีโบราณและกวีนิพนธ์ไทยร่วมสมัยมาวิเคราะห์ในแง่ของรส เพื่อให้เข้าใจถึงกลวิธีการสร้างรสซึ่งเป็นลักษณะทางวรรณศิลป์ไว้ด้วย ซึ่งได้ผลการวิเคราะห์ว่า การวิเคราะห์รสรวรรณคดีและกวีนิพนธ์สมัยใหม่ ทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์กับการรับรู้ของผู้อ่าน การสร้างสรรค์วรรณศิลป์ที่หลากหลายของกวี ทำให้ผู้อ่านเกิดรสต่างๆ กัน

ทฤษฎีรสเป็นทฤษฎีหนึ่งที่เป็นแนวทางศึกษาเรื่องรสในวรรณคดีเพื่อให้ผู้อ่าน “เข้าใจ” และ “เข้าถึง” วรรณคดี ดังที่ กุสุมา รัชมณี (๒๕๔๙ : ๒๕๗) ได้วิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต โดยใช้ทฤษฎีรสซึ่งเป็นทฤษฎีที่ศึกษาภาวะอารมณ์ของผู้อ่านเมื่อผู้อ่านได้รับรู้ภาวะที่กวีแสดงออกไว้ในวรรณคดีจะทำให้เกิดรส มีทั้งสิ้น ๙ รส ได้แก่

๑. ศฤงคารรส	เป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะรัก
๒. หาสยรส	เป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะขบขัน
๓. กรุณารส	เป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะทุกข์โศก
๔. เราทรรส	เป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะโกรธ
๕. วีรรส	เป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะมุ่งมั่นในการต่อสู้
๖. ภยานกรส	เป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะน่ากลัว
๗. พีภัตสรส	เป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะน่ารังเกียจ
๘. อัทฤตรส	เป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะน่าพิศวง
๙. ศานตรส	เป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะสงบ

ส่วนความหมายของคำว่ารสนั้น กุสุมา รัชมณี (๒๕๔๙) อธิบายว่ารสเป็นปฏิกิริยาทางอารมณ์ของผู้อ่านที่เกิดขึ้นจากการรับรู้ถึงภาวะอารมณ์สะท้อนใจของกวีที่ปรากฏในวรรณคดี เมื่อผู้อ่านได้รับรู้งานประพันธ์นั้นๆ แล้ว ทำให้เกิดอารมณ์สะท้อนใจจนกระทั่งแสดงปฏิกิริยาตอบสนองออกมา ต่อมาเมื่อผู้วิจัยนำทฤษฎีรสมาวิเคราะห์วรรณคดีไทยได้ผลว่า การใช้ทฤษฎีรสมาพิจารณาผลที่เกิดขึ้นกับผู้อ่าน ทำให้มองเห็นคุณค่าของวรรณคดีไทย เนื่องจากทำให้เข้าใจความหมายต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในผลงาน ได้แก่ ความหมายที่เป็นเนื้อหาสาระ ความหมายที่เป็นอารมณ์ของกวี วิธีการจำลองอารมณ์ของกวี และปฏิกิริยาทางอารมณ์ของผู้อ่าน นอกจากนี้ กุสุมา รัชมณี (๒๕๔๙) ยังได้กล่าวถึงทฤษฎีรสว่าเป็นปฏิกิริยาของผู้อ่านหรือเป็นผลที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่าน โดยการรับรู้งานของกวีผ่านตัวละครต่าง ๆ ที่กวีถ่ายทอดไว้ในงานเขียน ผู้อ่านจึงอยู่ในฐานะ “ผู้รับ” ขณะที่กวีและตัวละครต่างๆ เป็นผู้นำเสนอให้ผู้รับเกิดอารมณ์ความรู้สึก ซึ่งปฏิกิริยาทางอารมณ์นี้จะแตกต่างกันไปตามรสนิยม ความอ่อนไหวของอารมณ์ และความรู้สึกผิดชอบชั่วดี

การ “รับรส” ทางวรรณคดีขึ้นอยู่กับกลวิธีที่แตกต่างกันของกวี อารมณ์ของผู้อ่านจึงมีความสัมพันธ์กับการถ่ายทอดงานศิลปะของกวี ซึ่งเป็นโลกของวรรณศิลป์ที่กวีได้สร้างขึ้น อันเป็นการเรียนรู้ชีวิตมนุษย์ร่วมกัน ดังที่ ธเนศ เวศร์ภาดา (๒๕๔๙ : ๗) กล่าวว่า “โลกวรรณศิลป์เป็นโลกแห่งความพิศวง อาศัยเพียงถ้อยคำภาษาที่เรียงร้อยด้วยจินตนาการอันไม่รู้จบของมนุษย์ นำพาเราเกิดอรรถรส นำพาเราได้เรียนรู้โลกและชีวิต โลกแห่งความสุข ความทุกข์ ความรื่นรมย์ ความเจ็บปวด นำพาเราได้เรียนรู้จิตของมนุษย์ที่เปี่ยมด้วยอารมณ์อันหลากหลาย ทั้งนี้ เพื่อแบ่งปันความรู้สึกเห็นอกเห็นใจในชะตากรรมของมนุษย์ร่วมกัน เพื่อรับรู้ว่ามีมนุษย์เรามีความรัก มีความหวัง และมีค่าแห่งความเป็นมนุษย์เสมอกัน”

จากการได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจะนำมาใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์สุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดกต่อไป

บทที่ ๓

การใช้ภาษาที่สร้างสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันตรชาดก

ภาษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างสุนทรียภาพแก่ผู้อ่าน กวีใช้ถ้อยคำที่มี “พลัง” เพื่อมุ่งเน้นการสร้างภาพและสร้างอารมณ์สะท้อนใจ ซึ่งจะช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจสารที่กวีต้องการสื่ออย่างลึกซึ้ง การใช้ภาษาเพื่อมุ่งสื่ออารมณ์และความรู้สึกอันเป็นลักษณะของสุนทรียภาพนี้ถือเป็นลักษณะสากลของภาษาวรรณศิลป์ ดังที่สุจิตรา จงสถิตยัวัฒนา กล่าวว่า

ลักษณะอันเป็นสากลของภาษาวรรณศิลป์ คือการใช้ภาษาเพื่อมุ่งสื่อ ‘อารมณ์’ และ ‘ความรู้สึก’ อันเป็นลักษณะของภาษาวรรณคดีของทุกชาติ กลวิธีของการสร้างอารมณ์ความรู้สึกนั้นเกิดจากการพรรณนารายละเอียดอย่างประณีตพิสดาร หรือการใช้สัญลักษณ์กล่าวแทนความคิด ความรู้สึก หรือความหมายที่ไม่สามารถอธิบายอย่างประณีตลึกซึ้งได้จากการใช้ภาษาปกติ

(สุจิตรา จงสถิตยัวัฒนา. ๒๕๔๗: ๒)

ลักษณะเด่นทางการใช้ภาษาในอรรถกถาเวสสันตรชาดก ที่ช่วยสร้างความรู้สึกนึกคิดอารมณ์สะท้อนใจสร้างสุนทรียภาพให้แก่ผู้อ่าน เกิดจากกลวิธีการใช้ภาษา ๓ ประการ คือ การสรรคำ การใช้ภาพพจน์ และการใช้สัญลักษณ์

๓.๑ การสรรคำ

การสรรคำ คือการเลือกคำที่มีความหมายตรงตามความต้องการของกวี เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์แบบในการสื่อสาร และสื่อความหมายจากบทประพันธ์ไปสู่ผู้อ่าน ยังผลให้ผู้อ่านเข้าใจเกิดภาพ และเกิดอารมณ์ความรู้สึกตามบทประพันธ์นั้น

ในอรรถกถาเวสสันตรชาดก กวีสรรคำเพื่อจุดมุ่งหมายต่างๆ ๓ ประการ ได้แก่ การสรรคำพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละคร การสรรคำแสดงกิริยาอาการของตัวละคร และการสรรคำแสดงลักษณะของตัวละคร

๓.๑.๑ การสรรคำพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละคร

อรรถกถาเวสสันตรชาดกปรากฏการสรรคำเพื่อพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละคร ซึ่งช่วยสร้างสุนทรียภาพให้แก่ผู้อ่าน สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่ การสรรคำเพื่อแสดงอิฏฐารมณ์ และการสรรคำเพื่อแสดงอนิฏฐารมณ์

๓.๑.๑.๑ การสรรคำเพื่อแสดงอิฏฐารมณ์

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ อธิบายความหมายคำว่าอิฏฐารมณ์ไว้ว่า หมายถึงอารมณ์หรือสิ่งที่น่าปรารถนาน่าพึงใจ ดังนั้นการสรรคำเพื่อแสดงอิฏฐารมณ์จึงเป็นการสรรคำเพื่อพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละครที่น่าพึงใจ เช่น ความดีใจ ความปลื้มใจ ความปีติยินดี เป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

พระเวสสันดรทรงถือความรักในพระสัพพัญญุตญาณเป็นที่สุด พระองค์ทรงสละได้ กระทั่งพระกุมาร พระกุมารี และพระมเหสี ดังที่ตรัสว่า

เราตกตมเมื่อสละชาลีโอรส กัณหาชินาธิดาและมัทรีเทวีผู้เคารพต่อภัสตามิได้คิดเสียดาย
เลยเพราะเหตุแห่งพระโพธิญาณเท่านั้น ลูกทั้งสองเป็นที่เกลียดชังของเราก็หาไม่ได้ มัทรีเทวีไม่เป็นที่รักของเราก็หาไม่ได้ พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรายิ่งกว่า เพราะฉะนั้นเราจึงได้ให้บุตรธิดา
และเทวีผู้เป็นที่รักเสีย.

(สักกบรรพ : ๗๖๕)

ความทุกข์ระทมพระทัยของพระเวสสันดรเกิดขึ้นจากความรักที่พระองค์มีต่อพระชาลี พระกัณหาชินา และพระนางมัทรี ดังปรากฏคำว่า “ลูกทั้งสองเป็นที่เกลียดชังของเราก็หาไม่ได้” คือพระเวสสันดรมิได้เกลียดสองกุมารแล้วจึงพระราชทานให้แก่ชุก ซึ่งเป็นพราหมณ์อัปลักษณ์และใจร้าย และได้ทรงหมดรักพระนางมัทรีแล้วจึงพระราชทานพระนางแก่ท้าวสักกเทวราชที่แปลงเป็นพราหมณ์มาทูลขอ แต่ทั้งหมดที่พระองค์ทรงทำนั้นเนื่องจาก “พระสัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเรายิ่งกว่า” ซึ่งแสดงว่าสิ่งที่พระองค์ทรงรักที่สุดคือ “พระสัพพัญญุตญาณ” ทรงต้องการบรรลุพระโพธิญาณเพื่อช่วยเหลือสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ พระองค์ทรงยอม “สละ” สิ่งที่พระองค์รักอันแสดงระดับขั้นสูงสุดของการบริจาค พระเวสสันดรจึงทรงยอมเสียสละของรักของตนเพื่อแลกกับความสุขของบุคคลอื่น

หลังจากที่พระนางมัทรีเสด็จกลับจากป่าสู่อาศรม พระนางไม่ทรงพบสองกุมารก็ทรงร้อนรนออกค้นหาตลอดทั้งคืน แต่เมื่อพระนางทรงทราบว่าพระเวสสันดรพระราชทานสองกุมารให้แก่ชุก พระนางก็มีได้ทรงโกรธเคืองพระเวสสันดรแต่อย่างใด แต่กลับทรงอนุโมทนาทานของพระองค์

ครั้นพระโพธิสัตว์พระราชทานพระลูกน้อยทั้งสองไป จึงทรงอนุโมทนาส่วนบุญเอง พระนางมัทรีตรัสอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้พึงทราบทั่วกันว่า บิดาเท่านั้นเป็นเจ้าของเด็กๆทั้งหลาย. บทว่า ภียโย ทานํ ทโท ภว ความว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ขอพระองค์จงเป็นผู้บริจาคทานบ่อยๆ ให้อย่างขึ้นๆไปเถิด ทานอันพระองค์ทรงบริจาคดีแล้วด้วยประการฉะนี้ขอพระองค์ผู้ได้พระราชทานพระปิยบุตรทั้งสองในเมื่อสัตว์ทั้งหลายมีความตระหนี่นั้นจงยังพระหฤทัยให้เลื่อมใสเถิด ...

(มัทรีบรรพ : ๗๕๙)

การสรรคำข้างต้นก็สื่อความหมายให้ผู้อ่านเข้าใจความรู้สึกของพระนางมัทรีที่ทรงเลื่อมใสและร่วมอนุโมทนาในการบริจาคปิยบุตรของพระเวสสันดรในครั้งนี้ ด้วยการใช้คำว่า “บริจาคดีแล้ว” คือการที่พระเวสสันดรทรงพระราชทานสองกุมารแก่ชูชกนั้นทรงบริจาคสิ่งที่ดีแล้วถือเป็นการขจัด “ตระหนี่” โดยการเสียสละของรักของตนให้บุคคลอื่น ซึ่งเป็นการกระทำที่ตรงข้ามกับสัตว์ทั้งหลายที่มีความหวงแหนสิ่งที่ตนรัก ไม่ยอมให้แก่ใครง่าย ๆ คำอนุโมทนาของพระนางมัทรีจึงย้ำให้เห็นถึงความเสียสละของพระเวสสันดรเพื่อพระโพธิญาณเป็นสำคัญ

ต่อมาเมื่อพระนางมัทรีทรงได้พบกับพระชาลีและพระกัณหาชนาอีกครั้งหลังจากที่ได้พลัดพรากจากกัน กวีได้ใช้การสรรคำเพื่อแสดงให้เห็นความรู้สึกและอารมณ์ของพระนางและสองกุมารที่มีความปิติยินดีที่ได้พบกันอีกครั้ง ดังนี้

ไฉนว่า พระนางมัทรีทรงคร่ำครวญด้วยพระสุรเสียงอันดัง พระกายสั่นถึงวิสัจฉญาณ
ลัมลงเหยียดยาวเหนือปฐพี ฝ่ายพระชาลีและพระกัณหาก็เสด็จมาโดยเร็ว ถึงพระชนนีก็ถึงวิสัจฉญาณ
ลัมลงทาบพระมารดา ในขณะที่นั้นน้ำนมก็ไหลออกจากพระยุคลถันของพระนางมัทรี เข้าพระโอษฐ์แห่ง
พระกุมารกุมารทั้งสองนั้น ไฉนว่าถ้าจักไม่มีลมหายใจประมาณเท่านี้ พระกุมารกุมารทั้งสองจักมี
หทัยแห่งพินาศไป.

(นขัตติยบรรพ : ๗๙๙)

การใช้คำว่า “คร่ำครวญด้วยพระสุรเสียงอันดัง” สื่อภาพให้ผู้อ่านเห็นถึงความปิติยินดีที่พระนางมัทรีทรงพบสองกุมารอีกครั้ง หลังจากพรากจากสองกุมารมาเป็นระยะเวลานานจนไม่คาดคิดว่าจะได้พบกันอีก ดังนั้นเมื่อพบกันอีกครั้งการร้องไห้ซึ่งเป็นการแสดงออกแห่งความดีใจในชั้นธรรมดาย่อมไม่สามารถเทียบได้กับความปิติยินดีจนกระทั่ง “คร่ำครวญด้วยพระสุรเสียงอันดัง” คือเปล่งเสียงร้องออกมาดังๆ ผลแห่งความปิตินี้ทำให้พระนางทรงถึงขนาด “พระกายสั่น” คือมีสามารถจะดำรงพระวรกายให้หยุดนิ่งได้เนื่องมาจากความสะเทือนอารมณ์อันเกิดปิตินจนถึงขีดสุด ไม่สามารถควบคุมอารมณ์ที่ยินดีถึงขีดสุดนั้นได้พระนางจึง “ถึงวิสัจฉญาณลัมลงเหยียดยาว” ส่วนพระชาลีและพระกัณหาชนาก็เช่นเดียวกันกับพระมารดาคือสองกุมาร “ถึงแก่วิสัจฉญาณลัมลง” อันเกิดจากอารมณ์ปิติและระลึกถึงพระมารดามาก เนื่องจากต้องพลัดพรากจากกันทั้งที่ได้ล้าลา ทำให้ต่างฝ่ายต่างคิดถึงและเป็นห่วงซึ่งกันและกัน การพบกันในครั้งนี้กวีจึงสื่อความหมายที่ลึกซึ้งถึงความทุกข์ร้อนในใจของสองกุมารและพระนางมัทรีที่ถูกเก็บอัดแน่นไว้ในใจจนกระทั่งพบหน้ากันจึงแสดงความสะเทือนอารมณ์ออกมาทางกายถึงขนาดวิสัจฉญาณ

๓.๑.๑.๒ การสรรคำเพื่อแสดงอนิภูมิตาม

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ อธิบายความหมายคำว่า อนิภูมิตามไว้ว่า หมายถึงอารมณ์หรือสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาไม่น่าพึงใจ ดังนั้นการสรรคำเพื่อแสดง อนิภูมิตามจึงเป็นการสรรคำเพื่อพรรณนาความรู้สึกและอารมณ์ของตัวละครที่ไม่น่าพึงใจ เช่น ความ เจ็บปวด ความทุกข์ ความเศร้าโศก เป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เมื่อพระเวสสันดรทรงพบสองกุมารที่สระโบกขรณี พระเวสสันดรทรงรู้สึกหวนไหวพระ หฤทัยเนื่องจากพระองค์จะทรงบำเพ็ญปิยบุตรทานแก่ชูชก ในอรรถกถาเวสสันดรชาดกพรรณนา ความรู้สึกของพระองค์ว่า

ครั้งนั้น พระมหาสัตว์ถึงความกวดแกว่ง ราวกะว่ามีพระทัยหดหู่ทรงลูบพระปฤษฎางค์แห่ง ราชกุมารกุมารี่ด้วยฝ่าพระหัตถ์อันอ่อนนุ่ม ยังพระราชกุมารกุมารี่ให้ลุกขึ้นปลอบโยนแล้วตรัสว่า แนะ พ่อชาติ เจ้าไม่รู้ว่พ่อวิตกถึงทานบารมีของพ่อดอกหรือ เจ้าจงยังอริยาศัยของพ่อให้ถึงที่สุด ตรัส ฉะนั้นแล้ว ประทับยืนกำหนดราคาราชบุตรราชบุตรีในที่นั้นดูจนายโคบาลตีราคาโคฉะนั้น.

(กุมารบรรพ : ๗๒๐)

การสื่อความรู้สึกของพระเวสสันดรให้ผู้อ่านเข้าใจอารมณ์ของพระองค์ ผ่านการใช้คำที่ แสดงภาวะอารมณ์ที่ไม่นิ่ง สับสน ได้แก่ “กวดแกว่ง” และ “หดหู่” เพื่อพรรณนาพระหฤทัยของพระ เวสสันดรเมื่อต้องพระราชทานสองกุมารแก่ชูชกว่า ทรงมีภาวะอารมณ์เหมือนปุถุชนที่เป็นบิดาของบุตร โดยทั่วไปที่ย่อมรักและเป็นห่วงบุตรของตน เมื่อพระราชทานสองกุมารแล้วพระหฤทัยของพระองค์ก็ ถึงกับ “กวดแกว่ง” คือใจสั่นไม่อยู่นิ่งเป็นลักษณะของอารมณ์โศกอันสะเทือนใจ เห็นภาพพระ เวสสันดรซึ่งมีใจไม่สงบนิ่ง มีอาการสั่นไหวอย่างรุนแรง และเกิดอาการ “หดหู่” คือทรงสลดพระทัย ไม่สดชื่นไม่เบิกบาน การสรรคำเพื่อพรรณนาความสะเทือนอารมณ์ของพระเวสสันดรในครั้งนี้จึง แสดงให้เห็นถึงความยากลำบากในการบำเพ็ญทาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบำเพ็ญบุตรทาน ถึงแม้ว่า พระเวสสันดรจะทรงบำเพ็ญทานบารมีมาตั้งแต่พระองค์ประสูติ แต่การบำเพ็ญบุตรทานครั้งนี้นำมาสู่ ความทุกข์โทมนัสอันยิ่งใหญ่กระทั่งพระองค์ทรงเกิดอารมณ์สะเทือนใจอย่างรุนแรง

นอกจากนั้นยังรับรู้ความหวนไหวซึ่งเป็นภาวะทุกข์ระทมใจของพระเวสสันดรเมื่อทรง บริจาคบุตรทานแก่ชูชกแล้ว จากคำกล่าวของพระนางมัทรีว่า

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า น หาสิต ได้แก่ ไม่ให้ลูกโพล่ง ท่านอธิบายไว้ว่า ข้าแต่พระ
สวามี เมื่อก่อนพระองค์หักฟืน นำน้ำมาตั้งไว้ก่อไฟในกระเบื้องถ่านเพลิง วันนี้พระองค์ไม่ทำม
อย่างเดียวในเรื่องเหล่านั้น เป็นเหมือนอ่อนแรงชบเซาอยู่เพราะเหตุไรหนอ หม่อมฉันไม่ชอบใจกิริยา
ของพระองค์เลย

(มัทรีบรรพ : ๗๕๔)

คำกล่าวของพระนางมัทรีข้างต้นแสดงให้เห็นว่า พระเวสสันดรทรงอยู่ในภาวะโศกเศร้า
จึงทรงละเว้นกิจวัตรประจำวัน เนื่องจากอยู่ในภาวะ “ทุกข์ใจ” พระองค์จึง “ไม่ทรงทำมอย่างเดียว”
คือไม่ทรงทำอะไรเลย ไม่ว่าจะเป็นการหักฟืน ก่อไฟต้มน้ำ อันเป็นวัตรปฏิบัติประจำวัน ภาพที่
ปรากฏคือพระเวสสันดรทรง “อ่อนแรงชบเซา” คือ เจ็บเหงา ไม่เบิกบาน ไร้เรี่ยวแรง พระเวสสันดร
ไม่อาจปกปิดความหวนไหวตรอมพระทัยของพระองค์ได้ อาการของพระเวสสันดรที่ปรากฏออกมาจึง
สร้างความประหลาดใจแก่พระนางมัทรีผู้ซึ่งใกล้ชิดกับพระเวสสันดรมากที่สุด การสรรคำข้างต้นแสดง
ให้ผู้อ่านเข้าใจภาวะของพระเวสสันดรที่ไม่มีกำลังใจจะทำงานหรือกิจใดๆ ไม่มีเรี่ยวแรง จิตใจแห้งเหี่ยว
หม่นหมอง

ถึงแม้ว่าพระเวสสันดรจะทรงอยู่ในความทุกข์ระทมเพียงใด แต่เมื่อพระองค์
ทอดพระเนตรเห็นพระนางมัทรีถึงแก่วิสัญญาภาพ พระเวสสันดรก็ทรงตั้งพระสติได้ ดังปรากฏใน
ข้อความต่อไปนี้

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์เจ้าพระองค์สิ้นด้วยทรงสำคัญว่า พระนางมัทรีสิ้นพระชนม์เสียแล้ว
ทรงรำพึงว่า มัทรีมาสิ้นพระชนม์ในที่ต่างดาวอันไม่ใช่ฐานะ หากว่าเธอทำกาลกิริยาในเขตดุรราชธานี
การบริหารก็จักเป็นการใหญ่ รัฐทั้งสองก็สะท้อนถึงกัน ก็ตัวเราอยู่ในอริยญประเทศแต่ผู้เดียวเท่านั้น
จักทำอะไรดีหนอ ทรงคำนึงดังนี้แล้ว แม้เป็นผู้มีความโศกมีกำลัง ก็ทรงตั้งพระสติให้มั่น เสด็จ
ลุกขึ้นด้วยทรงสำคัญว่า เราจักต้องรู้ให้แน่ก่อน จึงวางพระหัตถ์เบื้องขวาตรงพระหทัยวัตถุแห่งพระนาง
เจ้า ก็ทรงทราบว่ายังมีความอบอุ่นเป็นไปอยู่ จึงทรงนำน้ำมาด้วยพระเต้า แม้มิได้ทรงถูกต้องพระกาย
ตลอด ๗ เดือน แต่ไม่อาจจะทรงกำหนดความที่พระองค์เป็นบรรพชิต เพราะความโศกมีกำลัง
มีพระหทัยแนบแน่นไปด้วยพระอัสสุชล ช้อนพระเศียรของพระนางเจ้าขึ้นวางไว้บนพระเพลา พรมด้วยน้ำ
ลูบพระพักตร์และที่ตรงพระหทัย

(มัทรีบรรพ : ๗๕๗)

กวีใช้คำที่แสดงความรู้สึกและอารมณ์ของจิตใจที่เป็นทุกข์อันเนื่องด้วยความโศกเศร้า
ของพระเวสสันดร โดยใช้คำว่า “พระองค์สิ้น” ซึ่งแสดงถึงความหวาดหวั่นพระทัยที่เกรงว่าจะต้อง
สูญเสียบุคคลที่พระองค์รักอีกครั้ง ผนวกกับพระองค์ทอดพระเนตรพระนางมัทรีถึงแก่วิสัญญาภาพ

พระเวสสันดรจึงทรงเกรงว่าพระนางมัทรีจะสิ้นพระชนม์ ซึ่งเป็นการสิ้นพระชนม์ที่ไม่สมพระเกียรติ พระองค์จึงแสดงความทุกข์ใจออกมาทางกายคือ “พระองค์สิ้น” ส่วนคำว่า “ความโศกมีกำลัง” แสดงว่าพระองค์ทรงมีความโศกท่วมท้น ความโศกนี้มีพลังกำลังยิ่งใหญ่ทำให้ไม่อาจกลืนน้ำตาได้ แต่แล้วก็ทรง “ตั้งพระสติให้มั่น” คือทรงรวบรวมพระสติให้กลับมาอยู่กับตนเอง ความเข้มแข็งของพระองค์จึงทำให้พระนางมัทรีพ้นจากวิสัยวิญญูภาพ

นอกจากนี้การสรรคำเพื่อแสดงความทุกข์พระทัยของพระเวสสันดรเมื่อทรงบริจาคบุตรทานแก่ชูชก ยังปรากฏตอนพระชาติทูลให้พระเจ้าสญชัยทราบอารมณ์ความรู้สึกของพระเวสสันดรว่า

พระชาติราชกุมารได้สดับดังนั้น จึงตรัสว่า ข้าแต่พระอัยยกาหาราช พระบิดาของหม่อมฉัน พระราชทานหม่อมฉันทั้งสองแก่คนขอทานแล้ว ได้ทรงฟังวาจาอันน่าสงสารที่น้องหญิงก่นหากล่าว. พระองค์ทรงมีพระทัยเป็นทุกข์และเร่าร้อน มีพระเนตรแดงก่ำดวงดาวโรหิณี มีพระอัสสุชลหลังไหล

(มหาราชบรรพ : ๗๗๘)

พระชาติทรงชี้แจงภาวะอารมณ์ของพระเวสสันดรขณะทอดพระเนตรเห็นความเจ็บปวดของสองกุมารที่ถูกชูชกโบยตีว่า พระเวสสันดรทรงมี “พระทัยเป็นทุกข์และเร่าร้อน” คือถูกความทุกข์แผดเผาใจทำให้ร้อนเร่า ไม่มีความสุข ความสะเทือนใจของพระเวสสันดรสร้างความเห็นอกเห็นใจแก่พระชาติมาก ถึงแม้ว่าพระชาติและพระกัณหาชินาจะได้รับความทุกข์มากเท่าใด ก็ไม่อาจเทียบได้กับความทุกข์พระทัยของพระเวสสันดรที่ทรงบำเพ็ญปียกรทานอันเป็นหนทางสู่พระโพธิญาณ

ในชุกกบรรพ นางอมิตตตพาปนาต้องการพระชาติและพระกัณหาชินามาเป็นทาสรับใช้ของตน นางจึงให้ชูชกเดินทางไปทูลขอสองกุมารจากพระเวสสันดร แต่ชูชกปฏิเสธเนื่องจากตนเป็นคนชราไม่มีเรี่ยวแรงกำลังพอที่จะเดินทางไกล นางอมิตตตพาปนาจึงแสดงความไม่พอใจโดยกล่าวกับชูชกว่า

ดูก่อนพราหมณ์ ถ้าท่านไม่หาทาสและทาสีมาให้ฉัน ท่านจงรู้อย่างนี้ ฉันจักไม่อยู่ในเรือนของท่าน เมื่อใดท่านเห็นฉันแต่งกายในงานมหรสพประกอบด้วยนักขัตฤกษ์ หรือพิธีตามที่เคยมี เมื่อนั้นความทุกข์ก็จักมีแก่ท่าน เมื่อฉันเ็นรมย์กับด้วยชายอื่น ๆ ความทุกข์ก็จักมีแก่ท่าน เมื่อท่านผู้ชราแล้วพิไรคร่ำครวญอยู่ เพราะไม่เห็นฉัน ร่างกายที่งอก็จักงอยิ่งขึ้น ผมที่หงอกก็จักหงอกมากขึ้น

(ชุกกบรรพ : ๖๗๗)

นางอมิตตตปนาต้องการพระราชสีและพระกัณหาชินามาเป็นทาสรับใช้ จึงไม่คำนึงถึงความชราของชูชก กวีใช้การสรรคำเพื่อแสดงอารมณ์ของนางอมิตตตปนาที่ไม่พอใจชูชก โดยนางจะประพடுத்தตนเป็นหญิงไม่ดีหากชูชกไม่เดินทางไปทูลขอสองกุมาร กวีใช้คำสั้นๆ แต่มีความหมายที่ลึกซึ้งว่า “ฉันจักไม่อยู่ในเรือนของท่าน” คือนางอมิตตตปนาจะไม่อยู่บ้านของชูชก นางอาจย้ายไปเรือนของชายอื่นที่ถูกต้องกว่าทำให้ชูชกเป็นทุกข์กังวลใจ นางจะ “แต่งกายในงานมหรสพ” คือแต่งกายอย่างสวยงามเพื่อไปเที่ยวงาน “มหรสพ” ซึ่งเป็นงานรื่นเริงสนุกสนานได้พบกับผู้คนและมีโอกาสพบชายอื่นมากมาย ทำให้เกิดความทุกข์ในใจของชูชก และนางจะ “รื่นรมย์กับด้วยชายอื่นๆ” คือการมีใจยินดีกับชายอื่น การสรรคำเพื่อเน้นให้เห็นความรื่นเริงยินดีต่อชายอื่นของนางอมิตตตปนาทำให้ชูชกหึงหวงเกิดความทุกข์ กวีใช้คำเพื่อสื่อให้เห็นถึงระดับของความทุกข์ระทมในใจของชูชกที่จะไม่ได้ครอบครองนางอมิตตตปนาอีกต่อไป ซึ่งแสดงผลออกมาทางร่างกายคือตัวอ่อนเนื่องจากความชราภาพอยู่แล้วก็จะตัวอ่อนคือหลังโกงลงอีก ทั้งยังเพิ่มผมหนอกจากเดิมให้หนอกเพิ่มมากขึ้น ทูลักษณะทางกายของชูชกนี้เกิดเพิ่มขึ้นจากความทุกข์ใจอันเนื่องจากการมาเป็นเหตุ

๓.๑.๒ การสรรคำแสดงกิริยาอาการของตัวละคร

การสรรคำแสดงกิริยาอาการของตัวละครในอรรถกถาเวสสันดรชาดก สื่อความหมายให้ผู้อ่านเข้าใจการกระทำและรับรู้สภาวะอารมณ์ของตัวละคร ได้แก่ การสรรคำแสดงกิริยาอาการดูร้ายของตัวละคร การสรรคำแสดงกิริยาอาการกลัวของตัวละคร และการสรรคำแสดงกิริยาอาการทะนุถนอมของตัวละคร

๓.๑.๒.๑ การสรรคำแสดงกิริยาอาการดูร้ายของตัวละคร

การสรรคำแสดงกิริยาดูร้าย คือการใช้คำที่แสดงถึงกิริยาที่โหดเหี้ยมของตัวละคร เช่น การฆ่า การตัดหัว เป็นต้น ดังตอนที่พราหมณ์บุตรต้องการฆ่าชูชก เพื่อมิให้ชูชกได้ทูลขอสองกุมารจากพระเวสสันดร กวีสรรคำกิริยาเพื่อแสดงความดูร้าย อันเนื่องมาจากอารมณ์โกรธของพราหมณ์บุตรผู้มีความชื้อสัตย์ต่อหน้าที่ของตน ดังนี้

นะพราหมณ์ ข้าจักไม่ไว้ชีวิตแก่ในที่นี้ เพราะลูกศรนี้อันข้ายังไปแล้ว จักดื่มโลหิตแก่ นะพราหมณ์ ข้าจักตัดหัวของแก เชือดเอาหัวใจพร้อมทั้งไส้พุง แล้วจักบูชากับนฤทนต์ญานพร้อมด้วยเนื้อของแก นะพราหมณ์ ข้าจักฉีกเนื้อหัวใจของแกพร้อมด้วยเนื้อ มันทัน และเยื่อในสมองของแก บูชายัญ นะพราหมณ์ ข้าจักบูชามวงสรวงด้วยเนื้อของแก จักไม่ให้แก่นำพระราชเทวีพระโอรส พระธิดาของพระราชบุตรเวสสันดรไป.

(ชูชกบรรพ : ๖๘๓-๖๘๔)

การแสดงความรู้ภัยของพรานเจตบุตรเกิดจากการสรรคำกริยาแสดงอาการติดต่อกันถึง ๓ ครั้ง คือ “ตัด” “เชือด” และ “เนียน” ซึ่งล้วนแต่เป็นคำกริยาที่เพิ่มระดับความน่ากลัวขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือการถูกยิงด้วยลูกศรซึ่งเป็นอาวุธที่มีปลายแหลม ทำให้เจ็บปวดทรมานจากบาดแผล จากนั้นจึง “ตัด” หัว ซึ่งเป็นการแสดงกริยาที่รวดเร็วทำให้วัตถุขาดด้วยของมีคม จากนั้นจึง “เชือด” คือการเอาของมีคมตัดให้ลึกเข้าไปในเนื้อแล้ว “เนียน” เอาอวัยวะบางส่วนออกมา ซึ่งในที่นี้คือหัวใจ เนื้อ มันทัน และเยื่อในสมองของชูชก การสรรคำข้างต้นมีลำดับขั้นตอนที่ทำให้เห็นกริยาอาการของพรานเจตบุตรอย่างเด่นชัด ทำให้เห็นจังหวะของการทรมานชูชก ซึ่งทั้ง “ตัด” ทั้ง “เชือด” และสุดท้ายคือ “เนียน” สิ่งที่ต้องการออกมา ส่งผลให้ผู้อ่านเห็นถึงความน่ากลัว และทำให้เข้าใจสภาวะอารมณ์ของพรานเจตบุตร ซึ่งเทียบได้กับการเป็นทหารองครักษ์ที่ต้องทำหน้าที่ซำรับใช้เพื่อปกป้องเจ้านาย

ต่อมาเป็นการสรรคำแสดงกริยาความรู้ภัยของชายผิวดำในพระสุบินของพระนางมัทรี ความฝันนี้ปรากฏอย่างเด่นชัดเมื่อพระนางมัทรีทรงพระสุบินซึ่งสื่อความหมายให้ผู้อ่านเห็นลางร้ายที่พระนางจะต้องทรงเผชิญ ความทุกข์ทรมานทางกายที่ชายผิวดำทำลายอวัยวะส่วนสำคัญของร่างกายคือดวงตา แขน และสุดท้ายคือการทำลายหัวใจ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจในความทุกข์ทรมานของตัวละคร ดังนี้

ก็ราตรีนั้นเวลาใกล้รุ่ง พระนางมัทรีได้ทรงพระสุบิน ความในพระสุบินนั้นว่า มีชายคนหนึ่ง ผิวดำนุ่งห่มผ้ากาสาเยสองผืน ทัดดอกไม้สีแดงทั้งสองหู ถืออาวุธตะคอกขู่มาเข้าสู่บรรณศาลาจับพระชฎาของพระนางคร่ำมา ให้พระนางล้มหงาย ณ พื้น ควักดวงพระเนตรทั้งสองและตัดพระพาหาทั้งสองของพระนางผู้ร้องไห้อยู่ ทำลายพระอู่ระกือเอาเนื้อพระหทัย ซึ่งมีหยาดพระโลหิตไหลอยู่แล้วหลีกไป

(กุมารบรรพ : ๗๑๐)

กวีฉายให้เห็นภาพของชายผิวดำแสดงความรู้ภัย สวมใส่ผ้ากาสาเย ซึ่งเป็นผ้าชนิดที่มีความหยาบแข็งกระด้าง เหมาะสำหรับผู้สวมใส่ที่มีวรรณะต่ำเท่านั้น การทัดดอกไม้สีแดงทัดกับผิวดำสนับสนุนให้เห็นความชัดเจนของความโหดเหี้ยมเช่นเดียวกับเพศฆาต นอกจากนี้ในมือของชายคนนั้นยังถืออาวุธทำกริยาตะคอกขู่แล้วจับผมของพระนางมัทรี “คร่ำ” คือจุดกระชากพระนางอย่างไร ซึ่งความปรานี ทำให้พระนางซึ่งเป็นเพศหญิงต้องถึงขนาด “ล้มหงาย” ซึ่งเป็นกริยาการล้มที่ทรงตัวไม่อยู่ จากนั้นจึง “ควัก” ดวงพระเนตรทั้งสองของพระนางมัทรี การใช้คำว่า “ควัก” แสดงให้เห็นความโหดร้ายด้วยการนำมือล้วงเอาดวงตาออกมาจากเบ้าอย่างรุนแรง แล้ว “ตัด” พระพาหาทั้งสองของพระนางออกจากร่าง เป็นการใช้คำที่แสดงการทำให้ขาดออกจากกันด้วยความรวดเร็ว สุดท้ายได้

“ทำลายพระอุระ” ซึ่งเป็นอวัยวะที่สำคัญที่สุดของร่างกาย เพื่อเน้นให้เห็นความเจ็บปวดทรมานของพระนางมัทรีที่เจ็บทั้งกายและใจ การใช้คำกริยาแสดงอาการต่างๆ เหล่านี้ สื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพความโหดร้ายทารุณของชายฉูดฉาดที่ทำให้พระนางมัทรีเจ็บปวดอย่างยิ่ง

๓.๑.๒.๒ การสรรคำแสดงกิริยาอาการกลัวของตัวละคร

การสรรคำแสดงกิริยาอาการกลัว คือการใช้คำที่แสดงถึงกิริยาอาการที่รู้สึกหวาดเกรงว่าจะประสบภัย เช่น การวิ่งหนี เป็นต้น ดังตอนที่สองกุมารกลัวซุชกจึงเสด็จลงสู่สระโบกขรณีเพื่อซ่อนองค์

เมื่อพระเวสสันดรพระราชทานสองกุมารแก่ซุชกแล้ว กวีใช้การสรรคำเพื่อแสดงกิริยาอาการตกใจกลัวของพระชาลีและพระกัณหาชินาเมื่อทรงทราบว่าซุชกเดินทางมาขอสองพระองค์ไปเป็นทาสดังนี้

พระชาลีราชกุมารและพระกัณหาชินาราชกุมารีได้สดับพสุทวารานั้นของซุชกก็เกรงกลัวพากันเสด็จไปหลังบรรณศาลา แล้วหนีไปจากที่นั้นซ่อนองค์ที่ซุชกพุ่มไม้ องค์สั่นทอดพระเนตรเห็นพระองค์เหมือนถูกซุชกมาจับไปแม่ในที่นั้น เมื่อไม่สามารถจะดำรงอยู่ ณ ที่ใด ๆ ก็วิ่งไปแต่ที่นี้บ้าง ๆ เลย เสด็จไปถึงสระโบกขรณีสี่เหลี่ยม ทรงนุ่งผ้าเปลือกไม้มัน ตกพระทัยกลัวลงสู่น้ำ เอาใบบัววางไว้บนพระเศียร เอนน้ำบังองค์ประทับยืนอยู่.

(กumaravarp : ๗๑๘)

การใช้คำแสดงกิริยาอาการกลัวข้างต้นของพระชาลีและพระกัณหาชินาทำให้อ่านรับรู้ถึงอารมณ์หวาดกลัวอย่างยิ่งของสองกุมาร ในที่นี้กวีใช้คำว่า “องค์สั่น” เป็นการแสดงออกทางกายที่ไม่อาจควบคุมได้ เรียกว่ากลัวจนตัวสั่น คือกลัวมากจนต้อง “ก็วิ่งไปแต่ที่นี้บ้าง” ซึ่งเป็นความกลัวจนลนลานต้องวิ่งไปมาเพื่อหาที่หลบซ่อนร่างกายให้มิดชิดที่สุด กระทั่งต้องเสด็จลงซ่อนพระองค์ในน้ำแล้วทรงใช้ใบบัวบังพระเศียร ซึ่งเป็นการหาที่หลบซ่อนให้มิดชิดที่สุดเพื่อไม่ให้ผู้ใดสามารถค้นพบได้

๓.๑.๒.๓ การสรรคำแสดงกิริยาอาการทะนุถนอมของตัวละคร

การสรรคำแสดงกิริยาอาการทะนุถนอม คือการใช้คำที่แสดงถึงกิริยาอาการประคับประคอง เช่น การพุง การซ่อน เป็นต้น การสรรคำแสดงกิริยาอาการทะนุถนอมปรากฏชัดเจนพระนางมัทรีทรงถึงแก่วิสาขัญญาภาพ กวีใช้คำแสดงกิริยาอาการทะนุถนอมของพระเวสสันดร ดังนี้

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์เจ้าพระองค์สันด้วยทรงสำคัญว่า พระนางมัทรีสิ้นพระชนม์เสียแล้ว ทรงรำพึงว่า มัทรีมาสิ้นพระชนม์ในที่ต่างดาวอันไม่ใช่ฐานะ หากว่าเธอทำกาลกิริยาในเขตดุรราชธานี การบริหารก็จักเป็นการใหญ่ รัฐทั้งสองก็สะท้อนถึงกัน ก็ตัวเราอยู่ในอริยญประเทศแต่ผู้เดียว เท่านั้นจักทำอะไรดีหนอ ทรงคำนึงดังนี้แล้ว แม้เป็นผู้มีความโศกมีกำลัง ก็ทรงตั้งพระสติให้มั่น เสด็จลุกขึ้นด้วยทรงสำคัญว่า เราจักต้องรู้ให้แน่ก่อน จึงวางพระหัตถ์เบื้องขวาตรงพระหทัยวัดดูแห่งพระนางเจ้า ก็ทรงทราบว่ายังมีความอบอุ่นเป็นไปอยู่ จึงทรงนำน้ำมาด้วยพระเต้า แม้มิได้ทรงถูกต้อง พระกายตลอด ๗ เดือน แต่ไม่อาจจะทรงกำหนดความที่พระองค์เป็นบรรพชิต เพราะความโศกมีกำลัง มีพระนัยนาเติมไปด้วยพระอัสสุชล **ซื่อน**พระเศียรของพระนางเจ้าขึ้นวางไว้บนพระเพล **พรมด้วยน้ำ** **ลูบพระพักตร์และที่ตรงพระหทัยประทับนั่งอยู่**

(มัทรีบรรพ : ๗๕๗)

กวีสรรคำแสดงกิริยาอาการทะนุถนอมของพระเวสสันดร เพื่อสื่อถึงความห่วงใยที่มีต่อพระนางมัทรี โดยใช้คำว่า “ซื่อน” แสดงให้เห็นกิริยาที่ค่อยๆ บรรจงประคับประคองพระเศียรของพระนางมัทรีขึ้นวางบนตัก อันเป็นอวัยวะส่วนที่แสดงความซิดไถ่ของคนที่ปรารถนาดีต่อกัน การ “พรมด้วยน้ำ” ทำให้เห็นภาพน้ำที่เกิดจากการประโปรยแล้วค่อยๆ กระจายเป็นเม็ดน้ำเล็ก แล้วจึงลูบพระพักตร์และพระหทัย เป็นการแสดงกิริยาให้เห็นถึงความทะนุถนอมค่อยๆ บรรจงพรมทีละน้อยๆ อันเป็นกิริยาที่แสดงความห่วงใยของพระเวสสันดรที่มีต่อพระนางมัทรี

๓.๑.๓ การสรรคำแสดงลักษณะของตัวละคร

การสรรคำแสดงลักษณะของตัวละครในอรรถกถาเวสสันดรชาดก เป็นการทำให้ผู้อ่านรู้จักและเข้าใจตัวละคร ทั้งยังสามารถจินตนาการถึงตัวละครนั้นๆ ได้จากการสื่อความหมายโดยคำที่กวีใช้ ดังจะเห็นได้จากการบรรยายลักษณะของตัวละครในอรรถกถาเวสสันดรชาดก ได้แก่ พระเวสสันดร พระนางมัทรี และชูชก

๓.๑.๓.๑ การสรรคำเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดร

ความยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดรในที่นี้ คือความเป็นเลิศทั้งทางโลกและทางธรรม กวีสรรคำแสดงความยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดรผู้ทรงมีพระทัยมุ่งมั่นที่จะบรรลुพระโพธิญาณ ทำให้ผู้อ่านรู้จักและสามารถสร้างภาพในจินตนาการได้

ความเป็นเลิศทางโลกของพระเวสสันดร คือความเป็นผู้ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในทางโลก ได้แก่ การเป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ ดังนี้

พระราชผู้ผดุงแคว้นสี่พิรุณให้เจริญ มีพระหฤทัยโน้มไปในการบริจาทาน เสด็จลงจาก
คอช้าง พระราชทานทานแก่พราหมณ์ทั้งหลาย

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๖)

เมื่อพระบรมกษัตริย์ พระราชทานช้างตัวประเสริฐแล้วในกาลนั้น ความน่าสะพรึงกลัวชน
พองสยองเกล้าได้เกิดมี เมทนืดลึกลับนั้นไหว เมื่อบรมกษัตริย์พระราชทานช้างตัวประเสริฐ ในกาลนั้น
ได้เกิดมีความน่าสะพรึงกลัวชนพองสยองเกล้า ชาวพระนครกำเริบ ในเมื่อพระเวสสันดรบรมกษัตริย์
ผู้ยังชาวสี่พิให้เจริญ พระราชทานช้างตัวประเสริฐ ชาวบุรีก็เกลื่อนกล่น เสียงอันอื้ออึงก็แผ่ไปมากมาย

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๗)

พระเวสสันดรบรมกษัตริย์ตรัสเรียกพระนางมัทรีผู้งามทั่วสรรพางค์นั้นมาว่า พัสตอันใด
อันหนึ่งทีฉันให้เธอ ทั้งทรัพย์อันประกอบด้วยสิริ เงิน ทอง มุกดา ไพฑูรย์มีอยู่มาก และสิ่งใดที่เธอ
นำมาแต่พระชนกของเธอ เธอจงเก็บสิ่งนั้นไว้ทั้งหมด

(หิมวันตวรรณา : ๖๒๖)

เมื่อพระมหาราชผู้ผดุงสี่พิรุณให้เจริญจะเสด็จออก วณิกเหล่านั้นก็ล้มลงกลิ้งเกลือกไปมา

(ทานกัณฑ์ : ๖๔๒)

ลำดับนั้นพระราชเวสสันดรบรมกษัตริย์ทรงบำเพ็ญทานแล้ว ถวายบังคมพระชนกและ
พระชนนี และทรงทำประทักษิณเสด็จขึ้นสู่รถที่นั่งเทียมม้าสินธพ ๔ ตัว วิ่งเร็ว ทรงพาพระโอรส
พระธิดาและพระมเหสีเสด็จไปสู่เขาวงกต

(ทานกัณฑ์ : ๖๕๕)

กวีสรรคำเพื่อให้เห็นลักษณะความเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดรด้วยการใช้คำ
ว่า “บรม” ซึ่งหมายถึง “ที่สุด อย่างยิ่ง” มาใช้นำหน้าคำว่า “กษัตริย์” ได้แก่ “พระบรมกษัตริย์”
“พระเวสสันดรบรมกษัตริย์” และ “พระราชเวสสันดรบรมกษัตริย์” นอกจากนี้ยังปรากฏคำที่บอกถึง
พระราชกรณียกิจของพระเวสสันดรที่ทรงบำรุงรัฐสี่พิให้เจริญรุ่งเรือง อันเป็นหน้าที่ที่สำคัญของ
พระมหากษัตริย์ด้วย ดังคำว่า “พระราชผู้ผดุงแคว้นสี่พิรุณให้เจริญ” “พระเวสสันดรบรมกษัตริย์ผู้ยัง
ชาวสี่พิให้เจริญ” และ “พระมหาราชผู้ผดุงสี่พิรุณให้เจริญ”

ความเป็นเลิศทางธรรมของพระเวสสันดร คือความเป็นผู้ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในทางธรรม
ได้แก่ การเป็นพระโพธิสัตว์ ดังนี้

ครั้งนั้น ในวันถวายพระนาม**พระโพธิสัตว์** พระประยูรญาติทั้งหลายได้ข้ายพระนามว่า เวสสันดร เพราะประสูติในถนนแห่งพ่อค้า

(หิมวันตวรรณนา : ๖๑๑)

ก็ในวันที่**พระโพธิสัตว์**ประสูติ ช้างพังเชือกหนึ่งซึ่งเที่ยวไปได้ในอากาศ นำลูกช้างขาวทั้งตัว รู้กันว่าเป็นมงคลยิ่งมา ให้สถิตในสถานที่มงคลหัตถ์แล้วหลีกไป

(หิมวันตวรรณนา : ๖๑๑)

พระเวสสันดรโพธิสัตว์ประทับคอช้างตัวประเสริฐอันตกแต่งแล้ว เสด็จไปทอดพระเนตรโรงงานทั้งหก เดือนละ ๖ ครั้ง

(หิมวันตวรรณนา : ๖๑๓)

ครั้งนั้น พราหมณ์นั้นนับเป็นที่ ๕ ที่มาทูลขอรถที่นั่งต่อ**พระโพธิสัตว์**ในป่านี พระองค์ก็ประทานมอรถนั้นแก่พราหมณ์นั้น และพระหฤทัยของพระองค์มิได้ย่อหย่อนเลย

(วนปเวสนกัณฑ์ : ๖๕๙)

พระเวสสันดรโพธิสัตว์ทรงกำหนดราคาพระราชกุมารกุมาริอย่างนี้แล้ว ทรงปลอบโยนแล้ว เสด็จไปสู่อาศรม

(กุมารบรรพ : ๗๒๑)

จะเห็นได้ว่าการใช้คำว่า “**พระโพธิสัตว์**” เพื่อใช้เรียกแทน “**พระเวสสันดร**” นี้ ปรากฏในอรรถกถาเวสสันดรชาดกบ่อยครั้ง ทั้งนี้เพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของ**พระเวสสันดร**ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นบุคคลที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งคำว่า “**โพธิสัตว์**” ประพจน์ อัครวิรูปหการ อธิบายความหมายของคำนี้ไว้ดังนี้

โพธิสัตว์ ก็เป็นคำเก่ามีมานานตั้งแต่ในคัมภีร์ดั้งเดิม น่าจะมีความหมายง่าย ๆ ว่า บุคคลที่จะตรัสรู้มากกว่าบุคคลผู้มุ่งหมายเพื่อโพธิ อันเป็นความหมายซึ่งเกิดขึ้นเมื่อมีความคิดเรื่องการมุ่งหมายที่จะเป็นพระพุทธเจ้า ดังนั้นความหมายตามรูปศัพท์ของคำว่า**โพธิสัตว์** น่าจะหมายความว่า บุคคลที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

(ประพจน์ อัครวิรูปหการ. ๒๕๔๖: ๔๖-๔๗)

นอกจากคำว่า**พระโพธิสัตว์**แล้ว กวียังใช้คำว่า “**พระมหาสัตว์**” เพื่อแสดงลักษณะยิ่งใหญ่ทางธรรมของ**พระเวสสันดร**อีกด้วย เช่น

พระมหาสัตว์ทรงสละทรัพย์หกล้านยังมหาทานให้เป็นไปทุกวันๆ จำเดิมแต่กาลที่ดำรงอยู่ใน
ราชสมบัติ

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๓)

พระมหาสัตว์ได้ทรงสดับคำนั้นแล้ว ทรงดำริว่า เราใคร่จะบริจาคทานเป็นไปภายใน ตั้งแต่
ศีระเป็นต้น

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๕)

พระมหาสัตว์ส่งนักรการนั้นไปแล้ว จึงให้เรียกมหาเสนาคุมมาเฝ้า ดำรัสให้จัดสัตตสดกมหา-
ทานว่า พรุ่งนี้เราจักบริจาคสัตตสดกมหาทาน

(หิมวันตวรรณา : ๖๒๖)

เมื่อพระมหาสัตว์ตรัสเรียกมหาชนมาประทานโอวาทแก่เขาเหล่านั้นว่า ท่านทั้งหลายจงเป็น
ผู้ไม่ประมาทจงบำเพ็ญบุญมีทาน เป็นต้น

(ทานกัณฑ์ : ๖๕๕)

ฝ่ายพระมหาสัตว์ทอดพระเนตรเห็นทางเดินคนเดียว ทรงกำหนดว่าจักมีสถานที่อยู่ของ
พวกบรรพชิต จึงให้พระนางมัทรีและพระราชโอรสติดาพักอยู่ที่ทวารอาศรมบท

(วนปเวสนกัณฑ์ : ๖๗๑)

พระเวสสันดรมหาสัตว์ได้ทรงสดับคำของชูชกดังนั้นก็ทรงโสมนัส

(กุมารบรรพ : ๗๑๔)

คำว่า “มหาสัตว์” นี้ ประพจน์ อัครวิรูปหการ (๒๕๔๖ : ๕๐) กล่าวว่า “เป็นเพียงแต่
หมายว่าเป็นคนที่ยิ่งใหญ่กว่าผู้อื่น เป็นสัตว์ที่ประเสริฐกว่าสัตว์อื่น” การใช้คำว่า “พระมหาสัตว์”
ข้างต้นจึงมีความหมายแทนคำว่า “พระโพธิสัตว์” อันปรากฏในคัมภีร์เถรวาทบาลี เช่น ในอรรถกถา
ดังนั้นการที่กวีใช้คำว่า “พระเวสสันดรมหาสัตว์” จึงสื่อความหมายให้ผู้อ่านเข้าใจได้ว่าพระเวสสันดร
ทรงเป็นบุคคลที่ยิ่งใหญ่และประเสริฐที่สุดในทางธรรม ยังผลให้ผู้อ่านเห็นลักษณะที่ยิ่งใหญ่เหนือกว่า
มนุษย์ผู้ใด เป็นผู้ประเสริฐกว่าผู้อื่น

นอกจากนี้ ยังปรากฏใช้คำว่า “พระเวสสันดรราชาธิราช” เพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของ
พระเวสสันดรในทางธรรมด้วย ดังเช่น

พระเวสสันดรราชาญี่ได้ทรงสดับเสียงกึกก้องแห่งกองทัพเหล่านั้น ก็ตกพระหฤทัย เสด็จ
ขึ้นสู่บรรพต ทอดพระเนตร ดูกองทัพด้วยความกลัว

(ฉัตติยบรรพ : ๗๙๑)

ข้าแต่พระราชญาญี่ ขอพระองค์ตรัสเรียกพระราชบุตรพระราชบุตรมา พระราชบุตรพระราช
บุตรทั้งสองอย่าต้องพบพระมารดาเลย พระองค์พระราชทานทรัพย์แก่ยาจกเช่นข้าพระองค์แล้วจักเสด็จ
ไปสู่สวรรค์

(กุมารบรรพ : ๗๑๖)

เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้พระเวสสันดรจะทรงออกบรรพชาเป็นดาบสแล้ว แต่กวียังสรรคำ
ให้เห็นความยิ่งใหญ่ในความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ร่วมด้วย ดังกวีใช้คำว่า “พระเวสสันดรราชชัตติย
ดาบส”

แต่นั้นพระเวสสันดรราชชัตติยดาบสทรงบริจาคปิยบุตรทานแล้วเสด็จเข้าสู่บรรณศาลา
ทรงคร่ำครวญอย่างน่าสงสาร

(กุมารบรรพ : ๗๒๙)

การสรรคำเพื่อแสดงลักษณะที่ยิ่งใหญ่ทั้งทางโลกและทางธรรมของพระเวสสันดรจึงเกิด
จากการใช้คำว่า “พระเวสสันดรบรมกษัตริย์” “พระเวสสันดรผู้ยังแคว้นสีพีให้เจริญ” “พระเวสสันดร
โพธิสัตว์” “พระเวสสันดรมหาสัตว์” “พระเวสสันดรราชาญี่” และ “พระเวสสันดรราชชัตติย
ดาบส” เป็นต้น ซึ่งอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่ากวียกย่องให้พระเวสสันดรอยู่ในฐานะที่สูงสุดและยิ่งใหญ่ของ
ทุกสภาวะ ไม่ว่าพระองค์จะเปลี่ยนบทบาทเป็นกษัตริย์หรือนักบวช พระองค์ก็ยังคงความเป็นผู้
ยิ่งใหญ่เหนือผู้ใด

๓.๑.๓.๒ การสรรคำเพื่อแสดงลักษณะนางแก้วของพระนางมัทรี

นางแก้วหรืออิตถิรัตน์ เป็น ๑ ในรัตน ๗ ประการของพระมหาจักรพรรดิ นางแก้ว
นั้นจะมีลักษณะที่งดงามมาก มีรูปร่างงดงามไม่สูงหรือเตี้ยเกินไป มีผิวพรรณที่ละเอียดอ่อนไม่มีฝุ่น
หรือละอองติดกาย ถือเป็นนางคู่บารมีพระมหาจักรพรรดิ ดังพรรณนาไว้ในไตรภูมิพระร่วงซึ่ง
กล่าวถึงอิตถิรัตน์ว่า

ด้วยเดชบุญท่านผู้ได้เป็นพญามหาจักรพรรดิราชนั้นแล้วยังมีนางแก้วผู้หนึ่งใส่ ลางคาบมี ผู้หญิงผู้มีบุญอันได้กระทำมาแต่ก่อน แลนางนั้นมาเกิดในแผ่นดินที่เราอยู่นี้ ย่อมมาเกิดในเมืองอัน ชื่อมัทราชเกิดในตระกูลกษัตริย์ คนทั้งหลายจึงได้กล่าวมาเป็นเมียของพญามหาจักรพรรดิราชนั้นแล ผิดแล้วหาผู้หญิงอันมีบุญบ่มีได้ในแผ่นดินเราอยู่นี้ใส่ อันเพื่อบุญของพญามหาจักรพรรดิราชนั้นไปชัก นำมา นางแก้วอันอยู่ในแผ่นดินอันชื่ออุตรกูรุษนั้นมากับทั้งเครื่องสำหรับสรรพากรณอันแล้วด้วยแก้ว สัตตพิริตตะนะแล รุ่งเรืองงามนักหนา แลมาโดยอากาศจุตังนางฟ้า แลลงมาไหว่มานบพญามหา จักรพรรดิราชเจ้านั้นแล อันว่านางแก้วนั้นโสตอบมีต่ำบ่มีสูง พองามพอดีสมควรถูกเนื้อจำเริญใจผู้ง คนทั้งหลายแลมีฉวีวรรณเกลาเกลี้ยงหมดใสงามนักหนา มาตราว่าละอองธุลีผงน้อยหนึ่งจะติด แปรตกายนั้นก็มีเลย จุจดอกบัวแลถูกน้ำนั้นแล ในกายแห่งนางแก้วนั้นมีลักษณะอันอุดมถ้วนทุก แห่ง งามเพ่งใจคนทั้งหลายทุกคนในเมืองมนุษย์เราเห็นแล แต่เท่าว่ามีเท่านางฟ้าเมืองไตรตรึงชา สวรรคตินั้น เพราะเหตุหารศมีบ่มีได้เลย อันว่านางฟ้าทั้งหลายในสำนักนิพระอินทร์มีหุรัศมีออกจากตัว เขาไกลนัก เมื่อนั้นบุญนางแก้วนั้น มีรัศมีไหลออกจากตนนางแก้วนั้นได้แล ๑๐ ศอกทั้งหลายรอบตัวนาง นั้นแม้ว่ามีดเท่าใดก็ดี บ่มีพิกหาเทียบ แลชวาลาเลย แลนางแก้วมีพระพักตร์เกลาเกลี้ยงหมดใสงาม นักหนาแล เนื้อแลหนังอ่อนดังสำลีอันท่านสะพัดได้ละร้อยคาบ แลชุบเปรียงประโคจามจรีอันใสงาม นักหนา

(ไตรภูมิพระร่วง : ๑๒๖-๑๒๗)

พระนางมัทรีทรงเป็นนางแก้วคู่บารมีของพระเวสสันดร กล่าวคือในอรรถกถา เวสสันดรชาดกกล่าวว่าพระนางมัทรีทรงถือกำเนิดในตระกูลกษัตริย์แห่งเมืองมัทราช และทรงมีความ งดงาม ดังกวีสรรคำที่แสดงถึงความงามทั่วพระกายของพระนางมัทรี อันตรงกับลักษณะของนางแก้ว ในไตรภูมิพระร่วง ดังนี้

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น จึงตรัสว่า พระเวสสันดรบรมกษัตริย์ตรัสเรียกพระ นางมัทรีผู้งามทั่วสรรพางค์นั้นมาว่า พัสตอันใดอันหนึ่งที่ฉันให้เธอ ทั้งทรัพย์สินอันประกอบด้วยสิริ เงิน ทอง มุกดาไพฑูรย์มีอยู่มาก และสิ่งใดที่เธอนำมาแต่พระชนกของเธอ เธอจงเก็บสิ่งนั้นไว้ ทั้งหมด.

(หิมวันตวรรณนา : ๖๒๖)

พระราชบุตรผู้นามว่าพระนางมัทรีผู้งามทั่วพระกายจึงทูลถามว่า ข้าแต่สมมติเทพ จะ โปรดให้เก็บทรัพย์ทั้งนั้นไว้ในที่ไหน ขอพระองค์รับสั่งแก่หม่อมฉันผู้ทูลถามให้ทราบ

(หิมวันตวรรณนา : ๖๒๖)

พระราชบุตรพระนามว่า **มัทรีผู้งามทั่วสรรพางค์** ได้กราบทูลถามพระราชสวามีว่า พระองค์
ตรัสพระวาจาซึ่งไม่เคยมีหนอ ตรัสวาจาชั่วแท้ ข้าแต่พระมหाराชเจ้า พระองค์เสด็จไปแต่พระองค์
เดียวไม่สมควร

(หิมวันตวรรณนา : ๖๒๘)

การใช้คำว่า “ผู้งามทั่วสรรพางค์” สืบให้ผู้อ่านเห็นลักษณะของพระนางมัทรีว่าทรงเป็น
ผู้ที่ประกอบไปด้วยความงามทั้งร่างกายคือตั้งแต่พระเศียรจรดพระบาท นอกจากนี้ยังมีการใช้คำแสดง
ความงามของพระนางมัทรีคำอื่นอีก เช่น “ผู้มีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อน” “แม่ผู้มีอวัยวะงาม”
“แม่ผู้มีสรีระอันประพรมด้วยแก่นจันทร์” และ “แม่ผู้มีลักษณะงาม”

แม่มัทรีผู้มีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อน มักมีพระหฤทัยหวั่นขวัญอ่อนสติดอยู่ใน
ความสุข เสด็จไปข้างไหนก็ต้องสวมฉลองพระบาททอง วันนี้แม่ผู้มีอวัยวะงาม จะต้องดำเนินสู่วิถี
ด้วยพระบาทเปล่า

(ทานกัณฑ์ : ๖๓๕-๖๓๖)

ต่อแต่นั้น พระเจ้ากรุงสุโขทัยมหาราชทรงคล้อยตามเพื่อทรงวิงวอนพระสุณิสาว่า **แม่**
ผู้มีสรีระอันประพรมด้วยแก่นจันทร์ แม่อย่าได้ทรงรู้สึกละเอียงและของเปรอะเปื้อนเลย แม่เคยทรง
ภูษาของชาวทาสีแล้วจะมาทรงผ้าคารอง การอยู่ในป่าเป็นทุกข์ แม่ผู้มีลักษณะงาม แม่อย่า
ไปเลย

(ทานกัณฑ์ : ๖๔๖)

ความอ่อนบางของฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาททำให้ผู้อ่านรู้สึกถึงความนุ่มนวล
ความอ่อนโยน และการเป็นสตรีที่สูงศักดิ์ นอกจากนี้ยังมีคำที่บรรยายลักษณะความงดงามของพระ
นางมัทรีเป็นส่วนๆ ด้วย เช่น “ผู้มีตะโพกงามเอวบาง” ส่วนการใช้คำว่า “แม่ผู้มีลักษณะงาม” แสดง
ให้เห็นว่าทรงงดงามทั้งร่างกายและจิตใจ รวมถึงกิริยาอาการต่างๆ ความงามของพระนางมัทรีนี้ยัง
อาจสื่อความหมายในแง่ที่ว่าพระนางมัทรีทรงถึงพร้อมด้วยลักษณะของภรรยาที่ดีได้ด้วย ซึ่งลักษณะ
ของภรรยาที่ดีในไตรภูมิโลกวิจรณยกถา อธิบายให้ผู้อ่านเข้าใจลักษณะของภรรยาที่ดี ๕ ประการ
ไว้อย่างชัดเจนว่า

สตรีที่มีศีลมีศรัทธานั้น จะได้กระทำความชั่วอย่างแสดงมานะนี้หาบมิได้ พระอรรถกถาจารย์
วิชันนาไว้ว่า ภรรยาที่ดีนั้น ควรจะสงเคราะห์แก่สามีแห่งตน ด้วยมงคลเหตุ ๕ ประการ **สุสั
หิตกมฺมเหตุ** คือให้อุตสาหะในการที่จะตกแต่งโภชนาหาร ตกแต่งข้าวยาकुและข้าวสวย ขน
ของกินทั้งปวง อย่าให้ล่วงเวลาเที่ยงๆ สายๆ อย่าเอาอย่างหญิงร้าย หุงต่อเพลจะใกล้เที่ยง ได้กิน

ต่อเพลายาย หุงแล้วก็ทิ้งไว้ สามมีมหากินก็แล้วไป กินก็ซังมีกินก็ซัง แต่ตัวอ้อมแล้วก็แล้วไป หญิงโหดไร้
สามัญเห็นปานจะนี้อะเอาเยี่ยงเอาอย่างฟังอุตสาหะปฏิบัติสามีของตัวให้ดี ด้วยการที่จะกินนี้
ประการ ๑ **สูงสุดหิตปริษา** ประการหนึ่งเล่า ถ้าพี่หญิงน้องชาย คณาญาติมิตรสหาย ผักฝ่ายของ
ตัวก็ดี ของผัวก็ดี ไปสูมหา ก็พึงพูดจาปราศรัยด้วยถ้อยคำอันอ่อนหวาน เป็นที่รักที่ใคร่ เป็นที่
ชอบเนื้อเจริญใจ อย่าหยาบอย่าซ้ำ พึงหาให้เขากินเขาอยู่ ดูเอาใจใส่ให้ดี อย่าชักหน้าตะแคงตา อย่า
ให้เขาตื๋นตื๋นหาได้ มีสิ่งของอันใดเห็นมากอยู่ พอที่จะแจกจ่ายแก่พี่น้องหญิงชาย ญาติข้างซ้ายข้าง
ขวาได้ ก็พึงแจกจ่ายไปตามสมควร พึงประพุดติ่งว่ามานี้ประการ ๑ **อนติจารินี** ประการหนึ่งเล่า
พึงสามัคคีรักใคร่ในสามีของตน อย่าได้เอาใจออกหาก อย่าเห็นแก่บุรุษอื่นยิ่งกว่าสามีของตน
พึงปฏิบัติให้ซื่อตรงต่อสามีในที่ต่อหน้าแลลับหลัง พึงสงเคราะห์แก่สามีด้วยมิได้เอาใจออกหากนี้ประการ
๑ **สมภต อหฺรฺกฺขติ** ประการหนึ่งเล่า ทรัพย์สิ่งของ เงินทอง แก้วแหวน แต่บรรดาสามีได้มานั้น
สตรีผู้เป็นภรรยาพึงอุตสาหะเก็บปกเก็บงำ ภิรอมหอมยับไว้ อย่าให้กระจัดกระจาย มิพ้อที่จะเสีย
อย่าให้เสีย พึงสงเคราะห์แก่สามีด้วยเอาใจใส่ปกครองทรัพย์สิ่งของดังนี้ประการ ๑ **อนลสา** ประการ
หนึ่งเล่า ภริยาพึงเอาใจใส่ในการเรือนให้ทั่วไปทุกสิ่งทุกประการ อย่าเกียจอย่าคร้าน อย่าฟังแต่
หูอย่าดูแต่ตา พึงอุตสาหะจัดแจงการอันตนจะพึงกระทำ แลการอันผู้อื่นจะพึงกระทำนั้นให้ทั่วให้ถึง
พึงสงเคราะห์แก่สามีด้วยกิจที่เอาใจใส่ในการทำงานมิได้เกียจคร้านดังนี้ประการ ๑ เป็น ๕ ประการด้วยกัน
(ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา : ๕๑๑-๕๒๒)

จากไตรภูมิโลกวินิจจยกถาจะเห็นได้ว่าภรรยาที่ดีต้องปฏิบัติตนต่อสามี ๕ ประการ
ได้แก่ (๑) การดูแลเอาใจใส่เรื่องอาหารการกิน จัดเตรียมอาหารให้ตรงเวลามีให้สามีต้องหิว (๒) การดูแล
เอาใจใส่ญาติมิตรทั้งของตนและสามีมิให้ผู้อื่นตื๋นตื๋นหาได้ (๓) ความซื่อสัตย์ในสามีของตน (๔) การ
เก็บหอมรอมริบมิให้เงินทองของสามีรั่วไหล และ (๕) การดูแลเอาใจใส่งานบ้านและการเรือนอย่างดีไม่
เกียจคร้าน ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าลักษณะของพระนางมัทรีมีพร้อมทั้งรูปสมบัติคือความงดงามของ
พระนาง และคุณสมบัติคือความเป็นพระมเหสีที่ดีของพระเวสสันดร ดังที่พระนางทรงตามเสด็จพระ
เวสสันดรสู่ป่าแม่ทงทราบว่าจะต้องลำบาก สิ่งเหล่านี้ทำให้พระนางเป็นนางแก้วคู่พระบารมีของพระ
เวสสันดร อันเป็นลักษณะของการเสริมบารมีของพระมหาจักรพรรดิ การสรรคำเพื่อแสดงลักษณะ
ที่งดงามของพระนางมัทรีที่ทรงงามทั่วสรรพางค์ และทรงเพียบพร้อมไปด้วยคุณสมบัติของภรรยาที่ดี
นั้น ทำให้ผู้อ่านเข้าใจและรับรู้ถึงความสูงศักดิ์ของตัวละคร นับเป็นการสรรคำที่แสดงลักษณะความ
เป็นนางแก้วของพระนางมัทรีได้ดียิ่ง

๓.๑.๓.๓ การสรรคำเพื่อแสดงลักษณะบุคลิกลักษณะของชุก

บุคลิกลักษณะ หมายถึงลักษณะที่ไม่ดี การสรรคำเพื่อแสดงลักษณะบุคลิกลักษณะของชุกมี
๒ ลักษณะ ได้แก่ บุคลิกลักษณะภายนอก และบุคลิกลักษณะภายใน

๓.๑.๓.๓.๑ ทุรลักษณ์ภายนอก

การสรรคำเพื่อแสดงลักษณะทุรลักษณ์ภายนอก ทำให้เห็นลักษณะทางกายภาพที่น่ารังเกียจของชุก ได้แก่ ลักษณะบุรุษโทษ ๑๘ ประการ และความชรา

ชุกเป็นตัวละครที่มีลักษณะตรงข้ามกับพระเวสสันดรอย่างสิ้นเชิง ชุกเป็นพราหมณ์ขอลานที่มีลักษณะของความอัปลักขณ์ที่สมบูรณ์แบบ คือมีลักษณะของบุรุษโทษ ๑๘ ประการ กวีใช้คำเพื่อแสดงลักษณะบุรุษโทษของชุก ดังนี้

อนึ่งพระชาลีราชกุมารได้กราบทูลบุรุษโทษ ๑๘ ประการว่า พราหมณ์กักขละหยาบช้านี้ ประกอบด้วยบุรุษโทษ ๑๘ ประการ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า พลงกปาโท ได้แก่ ตีนแป. บทว่า อทุรโน ได้แก่ เล็บเน่า. บทว่า โอปทุรปณฺธิโก ได้แก่ มีเนื้อปลีแข็งหย่อนลงข้างล่าง. บทว่า ทีโฆตฺตโรฏฐุ ได้แก่ ประกอบด้วยริมฝีปากบนยาวยื่นปิดปาก. บทว่า จปโล ได้แก่ มีน้ำลายไหล. บทว่า กพาโร ได้แก่ ประกอบด้วยเขี้ยวยื่นออกเหมือนเขี้ยวหมู. บทว่า ภคฺคนาสโก ได้แก่ ประกอบด้วยจมูกหักคือไม่เสมอกัน. บทว่า โลหฺมสฺสุ ได้แก่ มีหนวดสีเหมือนทองแดง. บทว่า หริตเกโส ได้แก่ มีผมสีเหมือนทองงอกหยิก. บทว่า วลีโน ได้แก่ หนัวย่นเป็นเกลียวทั่วตัว. บทว่า ติลกาโก ได้แก่ เคลื่อนไปด้วยกระด้า. บทว่า ปิงฺคโล ได้แก่ มีตาเหลือกเหลือง คือประกอบด้วยตาทั้งสองคล้ายตาแมว. บทว่า วินโต ได้แก่ มีคดในที่ ๓ แห่ง คือ เอว หลัง คอ. บทว่า วิกฺฐุ ได้แก่ มีเท้าล้นท่อนกล่าวว่า มีที่ต่อกระดูกมีเสียงก็มีคือประกอบด้วยที่ต่อกระดูกมีเสียงดังเผาะ ๆ. บทว่า พฺรหา ได้แก่ ยาว.

(หิมวันตวรรณนา : ๗๒๕-๗๒๖)

ลักษณะบุรุษโทษ ๑๘ ประการของชุกนี้เป็นลักษณะที่ไม่ปรากฏในปกติชน ได้แก่ (๑) ตีนแป คือตีนพิการ นิ้วงอเข้าไม่ได้ตึงเตนตะแคง (๒) เล็บเน่า (๓) มีปลีน้องย้อยยาน (๔) มีริมฝีปากบนยาวจนปิดปาก (๕) น้ำลายไหล (๖) มีเขี้ยวยาวออกจากริมฝีปากดังเขี้ยวหมู (๗) จมูกหัก (๘) ท้องโตตั้งหม้อ (๙) หลังค่อม (๑๐) ตาเหล่ (๑๑) หนวดสีเหมือนทองแดง (๑๒) ผมสีเหลือง (๑๓) เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่งทั่วตัว และผิวหนังเคลื่อนไปด้วยกระด้า (๑๔) ตาเหลือกเหลือง (๑๕) เอวคด หลังโก่ง คอเอียง (๑๖) ขากาง (๑๗) เดินติ้นลั่นดังเผาะๆ และ (๑๘) ขนตามตัวดกและหยาบ ทุรลักษณ์ทางกายภาพนี้ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกรังเกียจความอัปลักขณ์ของชุก การบรรยายลักษณะความอัปลักขณ์ของชุกทั้งหมดนี้ กวีใช้คำ ๒ คำเพื่อแสดงภาพรวมของชุก ได้แก่ “กักขละ” และ “หยาบช้าน” เพื่อเน้นให้เห็นว่าชุกเป็นผู้ที่มีร่างกายอัปลักขณ์และมีกิริยาอาการที่หยาบช้านามานย์ เป็นความอัปลักขณ์ทางด้านร่างกายและจิตใจ การสรรคำ “พราหมณ์กักขละหยาบช้าน” จึงแสดงลักษณะของชุกได้อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ก็ยังใช้คำแสดงลักษณะความซrachของชูชก เพื่อแสดงให้เห็นว่ามี วยตรงกันข้ามกับนางอมิตตดาปนาที่เป็นสาวแรกรุ่ง ดังตอนที่เหล่านางพราหมณ์พากันตำว่านาง อมิตตดาปนาที่ทำน้ำ โดยได้ยกลักษณะความซrachของชูชกมาเยาะหยันจนเป็นเหตุให้นางอมิตตดาปนา เจ็บใจ

นางพราหมณ์เหล่านั้นในหมู่บ้านนั้น ไปตักน้ำที่ทำน้ำ เป็นประหนึ่งแตกตื่นกันมาประชุมกัน กล่าวบริภาษนางอมิตตดาปนาว่า เนะนางอมิตตดาปนาบิดามารดาของเจ้า เมื่อเจ้ายังเป็นสาวอยู่ อย่างนี้ ยังมอบตัวเจ้าให้แก่ชูชกพราหมณ์แก่ได้ พวกญาติของเจ้าผู้มอบตัวเจ้าแก่พราหมณ์แก่ ทั้งที่ เจ้ายังเป็นสาวอยู่อย่างนี้ เขาอยู่ในที่ลับปรึษากันถึงเรื่องไม่เป็นประโยชน์เรื่องทำชั่ว เรื่องลามก เรื่อง ไม่ยังใจให้เอิบอาบ เจ้าอยู่กับผัวแก่เจ้าตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่ บิดามารดาของเจ้าคงหาชายอื่นให้เป็น ผัวไม่ได้แน่จึงยกเจ้าซึ่งยังเป็นสาวอยู่อย่างนี้ให้พราหมณ์แก่ เจ้าคงจักบูชาไฟไว้ไม่ดี ในดิลกที่ ๙ คงจัก ไม่ได้ทำการบูชาไฟไว้ เจ้าคงจักด่าสมณพราหมณ์ผู้มีพรหมจรรย์เป็นเบื้องหน้าผู้มีศีล เป็นพหูสูต ในโลก เป็นแน่ จึงได้มาอยู่ในเรือนพราหมณ์แก่แต่ยังเป็นสาวอยู่อย่างนี้

(ชูชกบรรพ : ๖๗๔-๖๗๕)

จากคำตำว่าของนางพราหมณ์ซึ่งกระทบถึงความซrachของชูชกนี้เองที่เป็นเหตุ ให้ชูชกต้องออกเดินทางไกลไปขอสองกุมาร ด้วยระแวงว่าภรรยาสาวจะหาสามีหนุ่มมาแทนตน การเน้นใช้คำว่า “พราหมณ์แก่” และ “ผัวแก่” อยู่บ่อยครั้งแสดงให้เห็นว่าไม่ว่าชูชกจะอยู่ในบทบาทใด ก็ยังมีความซrachและความอัปลักษณ์เป็นลักษณะโดดเด่นอยู่นั่นเอง เป็นการเน้นลักษณะสองข้อนี้ อย่าง ชัดเจน

๓.๑.๓.๓.๒ ทูลลักษณะภายใน

การสรรคำเพื่อแสดงลักษณะทูลลักษณะภายใน ทำให้เห็นจิตใจที่ไม่ดีของชูชก ได้แก่ ความโหดร้ายของชูชกที่เขียนตีสองกุมารอย่างไร้ความปราณี

อรรถกถาเวสสันดรชาดกปรากฏการสรรคำเพื่อบรรยายลักษณะความโหดร้าย ของชูชกซึ่งเป็นทูลลักษณะภายใน ดังเช่นเมื่อพระเวสสันดรพระราชทานสองกุมารแก่ชูชกแล้ว ชูชก แสดงความโหดร้ายต่อสองกุมาร ดังนี้

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น จึงตรัสว่า

แต่นั้น พราหมณ์ผู้ร้ายกาจนั้น ก็เอาฟันกัดเถาวัลย์ ผูกพระกรแห่งพระกุมาร กุมารด้วยเถาวัลย์อีกข้างหนึ่งไว้ แต่มัน พราหมณ์ถือเถาวัลย์ถือไม้เขียนตีนำพระกุมารกุมารไปต่อ หน้าที่นั่งแห่งพระเวสสันดรสิวีราช

พระฉวีของพระชาติพระกัณหาชินาแตกตรงที่ที่ถูกตีแล้วๆ นั้นๆ พระโลหิตไหล พระชาติและพระกัณหาชินาต่างเอาพระปฤษฎางค์เข้ารับไม่แทนกันและกันในเมื่อถูกตี.

(กุมารบรรพ : ๗๒๓)

จากการที่ชูชกเขียนตีสองกุมารซึ่งเป็นเด็กเล็กๆ และไม่มีทางสู้เพราะถูกพันธุการอย่างไรความปรานีจนกระทั่งพระฉวีแตกมีพระโลหิตไหล ความร้ายกาจของชูชกจึงเป็นความโหดร้ายที่ถึงขีดสุด กวีใช้คำว่า “พราหมณ์ผู้ร้ายกาจ” เพื่อแสดงให้เห็นว่าชูชกใจคอโหดร้ายทารุณ เขียนตีสองกุมารต่อพระพักตร์พระเวสสันดรผู้เป็นพระบิดา ชูชกจึงมีความทูลักษณ์ทั้งกายและใจ

จะเห็นได้ว่าการสรรคำในอรรถกถาเวสสันดรชาดก กวีมีความมุ่งหมาย ๓ ประการ คือ การสรรคำเพื่อพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละคร การสรรคำเพื่อแสดงกิริยาอาการ และการสรรคำเพื่อแสดงลักษณะของตัวละคร ด้านการสรรคำเพื่อพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละครนั้น เป็นการพรรณนาอารมณ์ของตัวละครอย่างลึกซึ้ง ทำให้ผู้อ่านเกิดความประทับใจและเข้าใจภาวะอารมณ์ของตัวละคร การสรรคำเพื่อแสดงกิริยาอาการของตัวละครสื่อความหมายให้ผู้อ่านเข้าใจถึงการกระทำของและแสดงภาวะอารมณ์ของตัวละคร ส่วนการสรรคำเพื่อแสดงลักษณะของตัวละคร ทำให้ผู้อ่านเข้าใจจักตัวละคร และสามารถจินตนาการถึงบุคลิกลักษณะทั้งภายในและภายนอกของตัวละครนั้นๆ ได้ดี

๓.๒ การใช้ภาพพจน์

การใช้ภาพพจน์เป็นกลวิธีการใช้คำของกวี โดยมีจุดประสงค์เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจและเห็นภาพที่ชัดเจน ดังที่กาญจนา นาคสกุล ให้คำอธิบายว่า

ภาพพจน์ (Figures of Speech) คือ คำ หรือ กลุ่มคำที่เกิดจากกลวิธีการใช้คำเพื่อให้เกิดภาพที่แจ่มชัดและลึกซึ้งขึ้นในใจของผู้อ่านและผู้ฟัง คำสามารถสื่อให้เห็นภาพได้ เช่น ผู้ชายผู้หญิง แต่คำที่สื่อภาพเหล่านี้ไม่เรียกว่าภาพพจน์ เพราะภาพพจน์เป็นผลของการใช้คำอย่างมีศิลปะโดยกลวิธีการเปรียบเทียบ ซึ่งมีต่างๆ กัน

(กาญจนา นาคสกุล. ๒๕๒๑ : ๒๔๐.๑)

การใช้ภาพพจน์ในอรรถกถาเวสสันดรชาดก เป็นการใช้ภาษาเปรียบเทียบเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวและสื่อภาพได้ชัดเจน ภาพพจน์ที่ปรากฏใช้ในอรรถกถาเวสสันดรชาดกมี ๒ ประเภท ได้แก่ อุปมา และบุคลาธิษฐาน

๓.๒.๑ อุปมา

การอุปมาเป็นการเปรียบเทียบสิ่งที่มีลักษณะร่วมกันหรือเหมือนกัน เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจและมองเห็นภาพชัดเจนขึ้น โดยใช้คำเชื่อมต่างๆ เหล่านี้ อาทิ “ดุจ” “ดั่ง” “คล้าย” “ราว” “ราวกับ” “เหมือน” “เพี่ยง” หรือก็อาจจะใช้วิธีเปรียบเทียบแบบประโยค “ฉันใด...ฉันนั้น” เป็นต้น กุสุมา รักษมณี อธิบายเรื่องอุปมาว่า

อุปมา คือการนำสิ่งที่ต้องการแสดงลักษณะเด่นไปเปรียบเทียบกับอีกสิ่งหนึ่งที่มีลักษณะเด่นนั้นเป็นที่รู้จักหรือยอมรับกันแล้ว โดยมีคำที่มีความหมายทำนองว่า เหมือน คล้าย เป็นคำแสดงความหมายเปรียบเทียบ เช่น ดวงหน้านางนวลกระจ่างดุจดวงจันทร์ สิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบเรียกว่าอุปมาน คือดวงจันทร์ มีลักษณะเด่นคือแสงนวลกระจ่าง สิ่งที้นำไปเปรียบเรียกว่าอุปไมย คือดวงหน้าของนาง มีลักษณะเด่นคือความนวลกระจ่าง เช่นเดียวกับดวงจันทร์ ลักษณะร่วมของอุปมากับอุปไมย (คือความนวลกระจ่าง) เรียกว่า สาธารณธรรม หรือสารธรรมะ อุปมาเต็มรูปแบบจะมีองค์ประกอบครบทั้ง ๔ ส่วน ดังตัวอย่างข้างต้น แต่หากเมื่อใดลักษณะเด่นของอุปมาเป็นที่เข้าใจกัน ก็อาจจะองค์ประกอบส่วนนี้ได้ เช่น ดวงหน้านางดุจดวงจันทร์ เป็นอุปมาที่ละลักษณะเด่นคือความนวลกระจ่าง

(กุสุมา รักษมณี. ๒๕๔๙: ๒๘)

ดังนั้นการใช้อุปมาจึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อต้องการแสดงลักษณะเด่นของสิ่งหนึ่งโดยที้นำไปเปรียบเทียบกับอีกสิ่งหนึ่งที่มีลักษณะเด่นเป็นที่ยอมรับ สิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบเรียกว่าอุปไมย ส่วนสิ่งที่นำไปเปรียบเรียกว่าอุปมาน ดังเช่น ผิวน้องขาวเหมือนสำลี อุปไมยคือสำลี อุปมานคือผิวของน้อง โดยมีลักษณะร่วมที่นำมาเปรียบเรียกว่าสาธารณธรรมคือความขาว อรรถกถาเวสสันดรชาดกมีลักษณะการใช้อุปมา ๒ ลักษณะ ได้แก่ การอุปมาแบบใช้คำเชื่อม และการอุปมาแบบประโยค “ฉันใด...ฉันนั้น”

๓.๒.๑.๑ การอุปมาแบบใช้คำเชื่อม

อุปมาแบบใช้คำเชื่อม คืออุปมาที่ใช้คำที่แสดงการเปรียบเทียบเชื่อมความ เช่น เหมือน เสมือน ประหนึ่ง ราว ประดุจ ดุจ ดั่ง เสมอ เพี่ยง เพี่ยง เช่น ราวกับ กล เป็นต้น ในอรรถกถาเวสสันดรชาดกมีการใช้อุปมาเช่นนี้ ๓ แบบ ได้แก่ การใช้อุปมาเดี่ยว การใช้อุปมาซ้อน และการใช้อุปมาร่วมกับภาพพจน์อื่น

๓.๒.๑.๑.๑ การใช้อุปมาเดียว

การใช้อุปมาเดียวในอรรถกถาเวสสันดรชาดก คือการอุปมาที่ใช้คำบังอุปมาเป็นคำเชื่อม เช่น เหมือน ดุจ ดัง รวากับ เป็นต้น โดยปรากฏการอุปมาเพียงครั้งเดียว การใช้อุปมาเดียวแบ่งเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ การใช้อุปมาเพื่อแสดงความงามของตัวละครและสถานที่ และการใช้อุปมาเพื่อแสดงความรู้สึก

๓.๒.๑.๑.๑.๑ การใช้อุปมาเพื่อแสดงความงามของตัวละครและสถานที่

เมื่อกล่าวถึงความงามของตัวละครและสถานที่ กวีมักใช้อุปมาเดียวเพื่อเปรียบเทียบให้เห็นภาพโดยไม่ต้องพรรณนา ในอรรถกถาเวสสันดรชาดกมีการใช้อุปมาเพื่อแสดงความงามของตัวละครหลายครั้ง ที่สำคัญคือพระนางผุสดี ซึ่งปรากฏเริ่มเรื่องเมื่อทรงขอพร ๑๐ ประการจากท้าวสกกเทวราชเมื่อจะจุติมายังโลกมนุษย์ ในพร ๑๐ ประการที่พระนางได้รับนั้นทรงขอให้มียอดงาช้างงาม ดังความว่า

ข้าแต่ท้าวปรีนทะ ข้าพระบาทพึงเป็นผู้มีจักษุดำเหมือนตาลูกมฤคี่ซึ่งมีดวงตาดำ พึงมีขนคิ้วดำ พึงเกิดในพระราชชนิเวศน์นั้นโดยนามว่าผุสดี พึงได้พระราชโอรสผู้ให้สิ่งอันเลิศ ประกอบความเกื้อกูลแก่ยากจนไม่ตระหนี่ อันพระราชาทุกประเทศบุชา มีเกียรติ มียศ

(ทศพรคาถา : ๖๐๖)

ข้อความตัวอย่างข้างต้นเป็นพรที่พระนางผุสดีทูลขอท้าวสกกเทวราชเมื่อจะทรงจุติยังโลกมนุษย์ทรงขอให้พระจักษุของพระนางดำเปรียบดังตาของลูกมฤคี่น้อย คือทั้งดำแวววาว และสื่อความใส พร ๑๐ ประการ ของพระนางผุสดี ได้แก่ (๑) การได้เป็นอัครมเหสีของพระเจ้าสีหราช (๒) การมีนัยน์ตาดำ (๓) มีขนคิ้วดำ (๔) มีพระนามว่าผุสดี (๕) การได้พระโอรสผู้ให้ความเกื้อกูลแก่ยาก (๖) เมื่อทรงครรภ์ พระอุทรไม่บวม (๗) พระถันไม่หย่อนคล้อย (๘) ไม่มีผมหงอก (๙) มีพระฉวีที่ละเอียด และ (๑๐) สามารถปลดปล่อยนักโทษประหารได้ ดังนั้นพรของพระนางผุสดีที่จักทรงมีจักษุดำเหมือนตาของมฤคี่ จึงเป็นการใช้อุปมาของกวีที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นการให้รายละเอียดตัวละคร อันเชื่อมโยงถึงชนบในการชมความงามของตัวละครหญิงที่มีเนตรงามดังตากวางให้ผู้อ่านจินตภาพความงามของนัยน์ตาพระนางผุสดีได้

ต่อมาเมื่อพระนางผุสดีจุติจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีการอุปมาเพื่อแสดงความงามของพระนางอีกครั้ง ดังนี้

มุสตีเทพกัญญารับพรทั้งหลายดังนี้แล้วจุติจากดาวตึงส์พิภพนั้น บังเกิดในพระครรภ์อัครมเหสีของพระเจ้ามัททราช ในวันขนานพระนามของพระนางนั้น พระญาติทั้งหลายขนานพระนามว่ามุสตีตามนามเดิมนั้น เพราะเมื่อพระนางประสูติ มีพระสรีระราวกะว่าประพรมด้วยจُرณแก่นจันทร์ ประสูติแล้ว พระนางมุสตีราชธิดานั้นทรงเจริญด้วยบริวารใหญ่

(หิมวันตวรรณา : ๖๐๘)

บทอุปมา “ราวกะว่าประพรมด้วยจُرณแก่นจันทร์” เปรียบให้เห็นถึงกลิ่นความหอมจากผิวกายของพระนางมุสตีที่หอมเหมือนไม้จันทร์ ซึ่งเป็นไม้หอมบดละเอียดปรุงผสมเป็นเครื่องหอม นำมาประหรือพรมให้ทั่วร่างกายทำให้ร่างกายมีกลิ่นหอม พระสรีระของพระนางมุสตีจึงมีกลิ่นหอมจริง การใช้อุปมานี้ยังแสดงถึงอดีตชาติของพระนางมุสตีในสมัยพระพุทธเจ้าวิปัสสี ครั้งนั้นพระนางเป็นพระราชธิดาองค์ใหญ่ของพระเจ้าพันธุมราช ทรงนำแก่นจันทร์บูชาพระพุทธเจ้าและตั้งจิตอธิษฐานขอให้ได้เป็นพระมารดาแห่งพระพุทธเจ้า ในอดีตชาตินี้ยังปรากฏการใช้อุปมาเพื่อแสดงความงามของพระฉวีของพระพุทธเจ้า ดังความว่า

ฝ่ายราชธิดาองค์เล็กบูชาพระสรีระซึ่งมีวรรณะดังทองคำของพระศพลด้วยสุวรรณมาลา ทำเป็นอาภรณ์เครื่องปิดทรวง ได้ทำความปรารถนาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เครื่องประดับนี้จงอย่าหายไปจากสรีระของข้าพระพุทธเจ้าจนตราบเท่าบรรลุประอรหัต

(ทศพรคาถา : ๖๐๒)

บทอุปมาข้างต้นเปรียบพระฉวีวรรณของพระศพล ซึ่งหมายถึงพระพุทธเจ้าว่าทรงมี “วรรณะดังทองคำ” แสดงถึงผิวงามเปล่งปลั่งเหลืองนวล งามเหมือนทองคำบริสุทธิ์ที่เปล่งแสงสว่างเงางาม ทั้งยังมีนัยว่าเป็นสิ่งสูงค่าและบริสุทธิ์ การนำทองคำมาใช้เปรียบนี้มักปรากฏเมื่อเปรียบความงามของพระโพธิสัตว์ ดังเช่นเปรียบความงามของพระเวสสันดรว่า “ประทับนั่ง ณ แผ่นศิลา แทบทวารบรรณศาลา ดุจปฏีมาทองคำจะนั้น” (กุมารบรรพ : ๗๓๒) เพื่อแสดงว่าพระโพธิสัตว์ทรงเป็นบุคคลที่มีค่า

ส่วนการใช้อุปมาเพื่อแสดงความงามของสถานที่ปรากฏใช้เมื่อกล่าวถึงความงามของนครสี่พีดังตัวอย่างต่อไปนี้

พระนางมุสตีราชเทวีมีบริวารใหญ่ เมื่อทรงพระครรภ์ครั้ง ๑๐ เดือนบริบูรณ์ มีพระประสงค์จะทอดพระเนตรพระนคร จึงกราบทูลพระราชสวามี พระเจ้ากรุงสี่วีจึงให้ตกแต่งพระนครดุจเทพนคร ให้พระราชเทวีทรงรถที่นั่งอันประเสริฐทำประทับณพระนคร

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๐)

เมื่อพระนางมุสตีทรงพระครรภ์ครบ ๑๐ เดือน มีพระประสงค์จะทอดพระเนตรนครสีพี พระเจ้ากรุงสมุชัยจึงมีรับสั่งให้ตกแต่งนครสีพีให้งดงาม ในตอนนี้กวีใช้ภาพพจน์อุปมาว่า “พระเจ้ากรุงสีพีจึงให้ตกแต่งพระนครดุจเทพนคร” สื่อภาพให้ผู้อ่านเห็นความงดงามของนครที่งามราวกับเมืองของเทพคือสวรรค์นั่นเอง สวรรคภูมิเป็นที่อยู่ของเหล่าเทพยดาและนางฟ้ามีความงดงามและมีแต่ความสุขสบาย ผู้ที่ประกอบแต่กุศลกรรม ประพฤติตนอยู่ในศีลในธรรมเท่านั้น จึงจะได้เกิดในสวรรค์ภูมินี้ กวีไม่ต้องพรรณนาว่านครสีพีงามอย่างไร เพียงเปรียบว่างาม “ดุจเทพนคร” ก็ทำให้เกิดภาพความงามได้แล้ว

๓.๒.๑.๑.๒ การใช้อุปมาเพื่อแสดงความรู้สึก

การใช้อุปมาเพื่อแสดงความรู้สึกในอรรถกถาเวสสันดรชาดกส่วนใหญ่เป็นการแสดงความทุกข์ใจ และความเจ็บปวดใจของตัวละคร เริ่มจากความทุกข์ใจของพระนางมุสตีดังนี้

เมื่อพระเวสสันดรต้องเสด็จสู่ป่า พระนางมุสตีซึ่งเป็นพระราชมารดาทรงโศกเศร้ามากจึงกรรแสงคร่ำครวญ เสียงคร่ำครวญของพระนางทำให้ข้าราชการบริพาร และนางบริจาริกาทั้งหลายในพระราชนิเวศน์ต่างพากันโศกเศร้า ในตอนนี้กวีบรรยายว่า

เหล่าสีพีก็ญญาของพระเจ้ากรุงสมุชัยทั้งปวงได้ยินเสียงคร่ำครวญของพระนางมุสตีเทวีก็ประชุมกันร้องไห้ ส่วนราชบริจาริกานารีทั้งหลายในพระราชนิเวศน์ของพระเวสสันดร ได้ยินเสียงเหล่าราชบริจาริกาของพระเจ้ากรุงสมุชัยร้องไห้ ต่างก็ร้องไห้ไปตามกัน คนหนึ่งในราชสกุลทั้งสองที่สามารถจะทรงทนไว้ได้ไม่มีเลย ต่างทอดกายรำพันรำพัน ดุจหมู่ไม้ร่วงต้องลมย่ำยีก็ล้มลงตามกัน ฉะนั้น

(ทานกัณห์ : ๖๓๗-๖๓๘)

ความเศร้าโศกของพระนางมุสตีและเหล่าราชบริจาริกาทั้งหลายมีมากจนไม่อาจดำรงกายอยู่ได้นั้น กวีใช้ภาพพจน์อุปมาว่า “ดุจหมู่ไม้ร่วงต้องลมย่ำยีก็ล้มลงตามฉะนั้น” คือโศกเศร้าจนไม่อาจควบคุมตนเอง ต่างทอดกายรำพันรำพันให้ ภาพฝูงชนทอดกายรำพันโอนเอนไปมาจึงเป็นเหมือนเมื่อหมู่ไม้ร่วงที่ต้องลมแรงก็โอนเอนไปมาแล้วล้มลง ทำให้เห็นภาพของเหล่าข้าราชการบริพารและนางบริจาริกาทั้งหลายทอดกายคร่ำครวญถึงพระเวสสันดรเด่นชัดขึ้น

เนื่องจากพระเวสสันดรมิได้ทรงเลือกจะให้ทานแก่ผู้ใด หรือชนชั้น
วรรณะใดทรงบริจาคทานให้แก่ทุกคนที่มาทูลขอ ตั้งแต่ชั้นวรรณะกษัตริย์ไปจนกระทั่งถึงวรรณะศูทร
ดังนั้นเมื่อชาวพระเวสสันดรจะเสด็จสู่ป่าแพระสัตตออกไป ทำให้ผู้รับทานต่างพากันรำพึงรำพันด้วย
ความทุกข์เนื่องจากไม่มีที่พึ่งพิงอีกต่อไป ในตอนนี้กวีได้บรรยายอารมณ์ของผู้รับทานของพระเวสสันดร
โดยอุปมาว่า

ฝ่ายเหล่าผู้รับทานได้รับทานแล้วก็พากันรำพึงว่า ได้ยินว่า บัดนี้พระราชเวสสันดรจักเสด็จ
เข้าสู่ป่า ทำพวกเราให้หมดที่พึ่ง จำเดิมแต่นี้พวกเราจักไปหาใคร รำพึงฉะนี้ก็นอนกลิ้งเกลือกไปมา
ประหนึ่งว่ามีเท้าขาดคร่ำครวญด้วยเสียงอันดัง

(ทานกัณฑ์ : ๖๔๑-๖๔๒)

เสียงรำพึงรำพันคร่ำครวญของผู้รับทาน กวีอุปมาเปรียบให้ผู้อ่าน
เข้าใจอารมณ์ว่า “รำพึงฉะนี้ก็นอนกลิ้งเกลือกไปมา ประหนึ่งว่ามีเท้าขาดคร่ำครวญด้วยเสียงอันดัง”
การใช้อุปมานี้แสดงความรู้สึกของผู้รับทานที่โอดครวญรำพึงรำพัน และคร่ำครวญด้วยกิริยากำลัง
เกลือกไปมาอันเกิดจากความเจ็บปวด เนื่องจากปราศจากที่พึ่งพิง ต่างโอดครวญพร่ำรำพัน เหมือนผู้ที่
เจ็บปวดทรมานเพราะเท้าขาด ไม่อาจเดินไปไหนได้ ไม่ถึงแก่ตายในทันทีแต่ค่อยๆ ทรมานทรมานด้วยความ
ทรมานจากความเจ็บปวด ความทุกข์ใจของผู้รับทานในครั้งนี้จึงรุนแรงมาก

นอกจากนี้การอุปมาเพื่อแสดงความทุกข์ของพระนางมัทรีที่ทรงห่วงใย
สองกุมารเกรงว่าจะได้รับอันตรายขณะพระนางเสด็จเข้าสู่ป่าเพื่อทรงหาผลไม้ พระนางจึงทรงคร่ำครวญ
ถึงลูกน้อยด้วยความทุกข์ ความกังวลพระทัยของพระนาง เนื่องจากขณะนั้นพระนางทรงพบสัตว์ร้ายคือ
ราชสีห์ เสือโคร่ง และเสือเหลือง ขวางพระนางมิให้เสด็จกลับอาศรมได้

บทว่า วาริ ปีตาว ความว่า ในอาศรมบท พึงเห็นเนื้อความโดยนัยนี้ว่า เหมือนลูก
น้อยมฤติมีความระหาย ร้องหวนน้ำ เมื่อไม่ได้น้ำก็ร้องคร่ำครวญจนหลับไป.

(มัทรีบรรพ : ๗๔๒)

การใช้ภาพพจน์อุปมาข้างต้นทำให้ผู้อ่านเห็นภาพของพระกุมารน้อย
ทั้งสองที่กวีเปรียบให้เหมือนกับลูกกวางที่กระหายน้ำ จึงร้องคร่ำครวญจนเหนื่อยเพลียแล้วหลับไป สอง
กุมารก็เช่นเดียวกับลูกกวางที่อ่อนแอเพราะแม่อังยังไม่กลับ จะต้องร้องไห้จนเพลียผล็อยหลับไปเช่นกัน

ในขณะที่ชูชกกำลังนำสองกุมารเดินทางไปนั้นพระชาติทรงคร่ำครวญเปรียบเทียบให้เห็นความทุกข์พระทัยของพระเวสสันดรและพระนางมัทรี เมื่อปราศจากสองกุมารอยู่ใกล้ ดังนี้

พระมารดาพระบิดาเมื่อไม่ทอดพระเนตรเห็นกัณหาชินากุมารผู้งามนำดู ก็จะเป็นผู้กำพร้า
ทรงกันแสงสิ้นราตรีนาน พระมารดาพระบิดาเมื่อไม่ทอดพระเนตรเห็นกัณหาชินากุมารผู้งามนำดู
ก็จะเป็นผู้กำพร้าทรงกันแสงอยู่นานในพระอาศรม

พระมารดาพระบิดาจะเป็นผู้กำพร้าทรงกันแสงตลอดราตรีนาน จักเหี่ยวแห้งในกัณหา
หรือตลอดราตรี ดุจแม่น้ำเหือดแห้งไปฉะนั้น

(กุมารบรรพ : ๗๒๗)

บทอุปมาข้างต้นเปรียบเทียบความเศร้าโศกของพระเวสสันดรและพระนางมัทรีที่กรรแสงเนื่องจากทรงทุกข์พระทัยที่ชูชกนำตัวพระชาลิกุมารและพระกัณหาชินากุมารไป ทั้งสองพระองค์กรรแสงทั้งคืนจนกระทั่งไม่มีน้ำพระเนตรจะไหลอีก กษัตริย์ทั้งสองจะทรงตรอมใจทุกข์ใจเหมือนกับแม่น้ำเมื่อพระอาทิตย์สาดแสงด้วยความร้อนทำให้ปริมาณน้ำที่มีจำนวนมากแห้งขอด เป็นความเปรียบซึ่งใช้เวลานานทำให้เห็นภาพน้ำในแม่น้ำค่อยๆ เหือดแห้งหายไป ความทุกข์ของสองพระองค์ที่ทรงคิดถึงสองกุมารก็จะเป็นความทุกข์ใจอันยาวนาน ความตรอมพระทัยจน “เหี่ยวแห้ง” คือพระทัยอ่อนระโหยของทั้งสองพระองค์นั้นจึงเปรียบเหมือนความแห้งเหือดของแม่น้ำ

การแสดงความทุกข์ของสองกุมารขณะชูชกได้ตัวสองกุมารเป็นทาสแล้วโบยตีนำพาไป เมื่อชูชกเดินพลาล้มลง เถาวัลย์ที่ผูกข้อพระหัตถ์ของพระชาลิและพระกัณหาชินาหลุดออก สองกุมารก็รีบวิ่งเข้าไปหาพระบิดา การพรรณนาอารมณ์ของสองกุมารนี้ใช้ภาพพจน์อุปมาว่า

ชูชกพราหมณ์พลาล้มในสถานที่ไม่เสมอแห่งหนึ่งอีก เถาวัลย์ที่ผูกก็เคลื่อนหลุดจากพระ
หัตถ์ พระราชกุมารกุมารทั้งสององค์มีพระกายสันดุงไถ่ถูกตี หนีมาหาพระราชบิดาโดยเร็วพร้อมกัน

(กุมารบรรพ : ๗๓๓)

การใช้อุปมาว่า “ทั้งสองพระองค์มีพระกายสันดุงไถ่ถูกตี” ทำให้ผู้อ่านเข้าใจอารมณ์ของสองกุมารว่าทรงตื่นตระหนกตกพระทัยกลัวชูชกมาก เหมือนลักษณะของไก่ที่ถูกตีซึ่งจะตัวสั่นด้วยความถี่ พระกายของสองกุมารจึงมีลักษณะเช่นเดียวกันกับไก่ที่ถูกตี เป็นการสันนิษฐาน

เนื่องมาจากความกลัว การใช้ภาพพจน์อุปมาจึงทำให้ผู้อ่านเห็นภาพของสองกุมาร และเข้าใจสภาวะอารมณ์ของทั้งสองพระองค์ที่กลัวชุกมาก

การอุปมาเพื่อเปรียบเทียบความทุกข์ใจของพระเจ้าสญชัย ปรากฏเมื่อพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ให้พระชาลีและพระกัณหาขึ้นมาขึ้นนั่งบนพระเพลา แต่พระชาลีกราบทูลว่าบัดนี้ตนมิใช่พระราชนัดดาแต่เป็นเพียงทาสของพราหมณ์อัปลักษณ์ จึงไม่อาจขึ้นประทับบนพระเพลาของพระเจ้าสญชัยได้ พระองค์จึงตรัสว่า

หลานรักทั้งสองอย่าได้พูดอย่างนี้เลย หทัยของปุเราร้อน กายของปุเหมือนถูกยกขึ้นไว้บนจิตกาธาร ปุไม่ได้ความสุขในราชบัลลังก์ หลานรักทั้งสองอย่าได้พูดอย่างนี้เลย เพราะยิ่งเพิ่มความโศกแก่ปุ ปุจักไถ่หลานทั้งสองด้วยทรัพย์ หลานทั้งสองจักไม่ต้องเป็นทาส แน่พ่อชาลีบิดาของหลานให้หลานทั้งสองแก่พราหมณ์ ดีราคาไว้เท่าไร หลานจงบอกปุตามจริงพนักงานจะได้ให้พราหมณ์รับทรัพย์ไป

(มหाराชบรรพ : ๗๘๐)

การใช้ภาพพจน์อุปมาข้างต้นนี้ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจจิตใจของผู้เป็นพ่อและเป็นปุ เมื่อลูกและหลานต้องถูกเนรเทศไปอยู่ป่า ในพระทัยของพระเจ้าสญชัยจึงมีแต่ความทุกข์ “เราร้อน” ซึ่งเป็นใจที่มีแต่ความกลัดกลุ้มอยู่ตลอดเวลา เหมือนมีไฟมาสูมให้รู้สึกทรมานทรมายอยู่เนืองๆ ไม่ได้ ส่วนพระกายของพระเจ้าสญชัยก็ “เหมือนถูกยกขึ้นไปไว้บนจิตกาธาร” ซึ่งเป็นร่างของผู้ที่ไม่มีชีวิตซึ่งถูกยกขึ้นไปไว้บนฐานที่สร้างขึ้นสำหรับเผาศพ เป็นเชิงตะกอน ขณะที่ไฟลุกไหม้แผดเผา ร่างย่อมต้องมีความร้อนเช่นเดียวกับใจ แม้ว่าร่างนั้นจะไร้ความรู้สึกแล้วก็ตาม

นอกจากการใช้อุปมาเพื่อเปรียบเทียบความทุกข์ใจของตัวละครแล้วยังปรากฏใช้อุปมาเพื่อแสดงความปิติยินดีของพระเวสสันดร ดังตอนพระเวสสันดรตรัสกับพระชาลีถึงการเดินทางมาถึงของชุก ผู้อ่านสัมผัสถึงความสุขของพระเวสสันดรที่จะได้นำเพี้ยทานบารมี ดังใช้อุปมาว่า

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โปราณ วีย ทิสฺสติ ความว่า การมาของยาจกในวันนี้ ปรากฏเหมือนการมาของยาจกทั้งหลายแต่ทิศต่างๆ ในนครเชตุตฺรกาลก่อน. บทว่า นนฺทโย มาภิกิเร ความว่า จำเดิมแต่กาลที่เราเห็นพราหมณ์นั้นความโสมนัสก็แผ่คลุมเรา เป็นเหมือนเวลารดน้ำเย็น ๑,๐๐๐ หม้อ ลงบนศีรษะของผู้ที่ถูกแดดเผาในฤดูร้อน.

(กุมารบรรพ : ๗๑๒)

ความโสมนัสของพระเวสสันดร กวีใช้อุปมาว่า “เป็นเหมือนเวลารดน้ำเย็น ๑,๐๐๐ หม้อ ลงบนศีรษะของผู้ที่ถูกแดดเผาในฤดูร้อน” การใช้อุปมาเช่นนี้ผู้อ่านจะสัมผัสได้ถึง ความชุ่มชื้น ความสดชื่น ความหวัง และความรอดตาย เนื่องจากกวีเปรียบให้เห็นถึงความทุกข์ของมนุษย์ที่เกิดจากความร้อนของดวงอาทิตย์ในฤดูร้อน ซึ่งแม้อยู่ในที่ร่มก็ร้อน แต่กวีเปรียบว่านอกจากเป็นความร้อนที่เกิดจากฤดูแล้ว ยังต้องอยู่ในที่ที่ดวงอาทิตย์แผดเผาอีกด้วย เมื่อได้รับน้ำเย็นนำมารดศีรษะเพียง ๑ หม้อ น้ำที่ไหลจากศีรษะจรดปลายเท้าสามารถทำให้ความร้อนคลายไปได้ แต่ในที่นี้กวีใช้อุปมาว่ามีน้ำเย็นถึง ๑,๐๐๐ หม้อ มารดลงบนศีรษะของผู้ที่ถูกแดดเผา น้ำเย็น ๑,๐๐๐ หม้อ จึงทำให้ความรุ่มร้อนแสบผิวกายหายทันที ความรุ่มร้อนใจที่เกิดจากการรอคอยที่จะบำเพ็ญทานจึงหายไปทันทีที่พระเวสสันดรทอดพระเนตรเห็นชุกกามา

๓.๒.๑.๑.๒ การใช้อุปมาซ้อน

การใช้อุปมาซ้อนในอรรถกถาเวสสันดรชาดกเป็นการเปรียบเทียบสิ่งที่มีลักษณะร่วมกันหรือเหมือนกัน โดยใช้อุปมาติดต่อกันมากกว่าหนึ่งครั้งขึ้นไป อาจเป็นสองครั้งหรือสามครั้ง เพื่อให้ข้อความที่ต้องการเปรียบนั้นมีความสมบูรณ์ชัดเจน นอกจากนี้ยังมีจุดประสงค์เพื่อเน้นย้ำอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร

การใช้อุปมาซ้อนในอรรถกถาเวสสันดรชาดกมักปรากฏเพื่อเน้นอารมณ์ตัวละคร ดังเช่นความทุกข์โศกของพระนางผุสดีเนื่องจากพระเวสสันดร พระนางมัทรี และพระกุมาร ทั้งสองจะเสด็จสู่ป่า พระนางผุสดีทรงคาดคะเนอารมณ์และความรู้สึก อันเกิดจากความทุกข์ของพระนางมัทรีเมื่อจะนิราศจากวัง โดยใช้อุปมาซ้อนกันถึง ๔ ครั้งดังนี้

แม่มัทรีได้ยินเสียงสุนัขป่า ก็สะดุ้งตกพระหฤทัยก่อนทันทีหรือได้ยินเสียงนกเค้าอินทสโคตรผู้ร้องอยู่ก็จะสะดุ้งกลัวองค์สิ้น **ดุจแม่แมดสั่นอยู่จะนั้น** วันนี้แม่ผู้มีรูปงามเป็นผู้ฉลาดไปสู่แนวป่า ตัวแม่เองจักหมกไหม้ด้วยความทุกข์นาน เพราะอาศัยวังนี้ไปล่าจากลูกรัก ตัวแม่แลไม่เห็นลูกรัก จักผอมผิวเหลืองจักแล่นไปในที่นั้นๆ **เหมือนนางนกมีลูกถูกเบียดเบียนเห็นแต่รังเปล่าจะนั้น** ตัวแม่จักหมกไหม้ด้วยความทุกข์นาน เพราะอาศัยวังนี้ว่างจากพระลูกรัก ตัวแม่แลไม่เห็นลูกรัก ก็จักผอมผิวเหลือง จักแล่นไปในที่นั้นๆ เปรียบดัง นางนกเขามีลูกถูกเบียดเบียนแล้วเห็นแต่รังเปล่าหรือเปรียบเหมือนนางนกจากพรางตกในเปือกตมไม่มีน้ำจะนั้น เมื่อหม่อมฉันพิลาปอยู่อย่างนี้ ถ้าพระองค์ยังจะขับไล่พระราชโอรสผู้ไม่มีความผิดนั้นเสียจากแว่นแคว้น หม่อมฉันเห็นจะต้องสละชีวิตเสียเป็นแน่.

(ทานกัณฑ์ : ๖๓๖)

บทคร่ำครวญของพระนางมุสตีข้างต้น พรรณนาถึงความน่ากลัวของป่าที่มีแต่สัตว์ดุร้ายน่ากลัว ด้วยการใช้อุปมาซ้อนกันถึง ๔ ครั้ง การอุปมาครั้งที่ ๑ เพื่อเปรียบว่าพระนางมัทรีจะทรงหวาดกลัวจนแสดงออกมาทางกายคือตัวสั่นเทาด้วยความกลัว “ดูจแม่มดลั่นอยู่” เมื่อเอ่ยถึงแม่มดมักนึกถึงหญิงที่มีเวทมนตร์คาถา ไม่เกรงกลัวสิ่งใด ขณะที่แม่มดทำพิธีทรงเจ้าเข้าผีร่างจะสั่นไปมาเพราะไม่อาจควบคุมตนเองได้ กวีนำอาการตัวสั่นมาเปรียบเทียบกับความกลัวของพระนางมัทรี จึงทำให้เห็นภาพว่าป่าที่พระนางมัทรีจะเสด็จไปมีแต่ความโหดร้ายน่ากลัว นอกจากนี้ยังใช้อุปมาซ้อนกัน ๓ ครั้งเพื่อเปรียบให้เห็นความทุกข์ใจของพระนางมุสตีเมื่อต้องอยู่โดยปราศจากลูกหลาน คือ อุปมาครั้งที่ ๒ เปรียบว่าพระนางมุสตีจะทรงมีแต่ความทุกข์ทรมานใจไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้ “เหมือนนางนกมีลูกถูกเบียดเบียนเห็นแต่รังเปล่า” เพื่อแสดงว่าต้องพลัดพรากจากลูกรัก ความตรอมตรมทำให้ฝ่ายผอมลงทุกวันๆ จนกระทั่งร่างกายซีดขาว ผิวที่เคยเปล่งปลั่งก็จะกลายเป็นเหลืองซีดไม่งดงาม อุปมาครั้งที่ ๓ เหมือนครั้งที่ ๒ คือ “เปรียบดั่งนางนกเขามีลูกถูกเบียดเบียนแล้วเห็นแต่รังเปล่า” ซึ่งเน้นให้เห็นว่า ณ ที่แห่งนี้คือนครสีพีจะไม่มีลูกรักอีกต่อไปแล้ว การใช้คำว่า “รัง” ทำให้รู้สึกถึงความอบอุ่นในครอบครัวเหมือนแม่นกทั้งหลายที่บินออกจากรังกลับมาแล้วไม่พบลูกนก ก็เกิดอาการกังวลใจบินไปมาเพื่อตามหาลูกนกน้อย อุปมาครั้งที่ ๔ คือ “เปรียบเหมือนนางนกจากพราดกในเปือกตมไม่มีน้ำ” ซึ่งแสดงถึงความทรมานทรมานใจ การเปรียบเป็นนกจากพราดกเพราะเป็นนกเปิดน้ำชนิดหนึ่งที่ใช้ชีวิตด้วยการกินพืชและสัตว์น้ำ ว่ายน้ำเก่ง ใช้ชีวิตอยู่ในน้ำดังนั้นหากปราศจากน้ำก็ไม่อาจมีชีวิตอยู่ได้ เมื่อต้องตกลงในเปือกตมก็ต้องทรมานทรมาน ตะเกียกตะกายเอาชีวิตรอด อุปมาที่ใช้ซ้อนกันถึง ๔ ครั้งนี้จึงแสดงถึงความรักที่พระนาง มุสตีมีต่อพระเวสสันดร พระนางมัทรี พระชาลีและพระกัณหาชินาได้อย่างดียิ่ง แสดงให้เห็นว่าต่อไปนี้ไปนครสีพีจะไม่มีความรักความอบอุ่นอีกแล้ว

ด้วยพระนางมุสตีทรงเกรงว่าพระเวสสันดรจะได้รับความลำบากขณะอยู่ในป่า พระนางจึงเสด็จไปเฝ้าพระเจ้าสุทนต์เพื่อทูลทักทานให้พระองค์ระงับมิให้เนรเทศพระเวสสันดร คำร่ำพันคร่ำครวญของพระนางมุสตีที่ใช้อุปมาติดต่อกันถึง ๓ ครั้ง แสดงภาพนครสีพีเมื่อไม่มีพระเวสสันดรแล้ว

พระนางมุสตีทรงคร่ำครวญอย่างน่าสงสารขณะนี้แล้ว ทรงปลอบพระโอรสและพระศรีสกะให้
อ่อนพระหฤทัยแล้วเสด็จไปเฝ้าพระเจ้าสุทนต์ กราบทูลว่า

ชาวสัวให้ขับไล่พระราชโอรสผู้ไม่มีความผิด รัฐมนตรีของพระองค์ก็จักเป็นเหมือนรังผึ้งร้าง
เหมือนผลมะม่วงหล่นลงบนดิน ฉะนั้น พระองค์อันหมู่เสวกามาตย์ละทิ้งแล้ว จักต้องลำบากอยู่
พระองค์เดียว เหมือนหงส์มีขนปีกหลุดร่วงแล้ว ก็ลำบากอยู่ในเปือกตมอันไม่มีน้ำ ฉะนั้น

(ทานกัณฑ์ : ๖๓๓-๖๓๔)

บทพรรณนาข้างต้นใช้อุปมาเปรียบเทียบกับให้อ่านเห็นถึงความสำคัญของพระเวสสันดรตอนครีฬีว่า หากเมืองสีพีปราศจากพระเวสสันดรเมื่อใดก็ปราศจากความเจริญเมื่อนั้น ดังการใช้อุปมาครั้งที่ ๑ ว่า “เมืองก็จะเป็นเหมือนรังผึ้งร้าง” อุปมาครั้งที่ ๒ “เหมือนผลมะม่วงหล่นลงบนดิน” และการอุปมาครั้งที่ ๓ “เหมือนหงส์มีขนที่ปีกหลุดร่วงแล้ว” ทั้งผึ้ง ทั้งมะม่วง และขนที่ปีกของหงส์ ล้วนแต่มีความสำคัญต่อของสิ่งนั้นๆ กล่าวคือหากรังผึ้งปราศจากผึ้งก็ไม่มีรังไม่มีน้ำผึ้งหวาน ผลมะม่วงเมื่อหล่นลงบนดินก็เพราะว่ามะม่วงสุกจนอม หากมะม่วงเหลืองสุกหล่นไปตามๆกันก็จะมีผลมะม่วงบนต้น ต้นมะม่วงก็จะเป็นเพียงต้นไม้ที่ไร้ผลไม่มีผู้ใดใส่ใจ ถ้าหงส์ทิ้งดงงามไม่มีปีกไม่มีขนหงส์ตัวนั้นก็ปราศจากความงามและไร้คุณค่า ความเปรียบอุปมาที่ซ้อนกันถึง ๓ ครั้งนี้ เป็นการแสดงว่าพระเวสสันดรมีความสำคัญต่อเชตุดรนครมาก หากไม่มีพระเวสสันดรแล้วนครสีพีก็จะถึงกาลเสื่อมถอย พระนางผุสดีทรงรำพันคร่ำครวญเพื่อให้พระเจ้าสุทนต์ทรงเปลี่ยนพระทัยระงับการเนรเทศพระเวสสันดร

ในบทคร่ำครวญของพระนางมัทรีเมื่อเสด็จกลับจากป่าแล้วไม่ทอดพระเนตรเห็นพระกุมารน้อยทั้งสอง ในตอนนั้นก็ใช้การอุปมาเปรียบให้อ่านเห็นภาพความน่ารักของสองกุมารดังนี้

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุขชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยลูยีนรับเราในประเทศนี้ **ดุจลูกวัวอ่อนยืนคอยแม่โคนมจะนั้น.**

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุขชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยยีนต้อนรับแม่อยู่ตรงนี้ **ดุจหงส์ยืนอยู่บนเปือกตมจะนั้น**

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุขชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยยีนรับเราอยู่ที่ไกลอาศรมนี้ ลูกทั้งสองเคยรำเรงบรรหาวิ่งมาต้อนรับแม่ **ดุจมฤคชาติขุหุวิ่งเล่นไปโดยรอบจะนั้น** รำเรงบันเทิงเป็นไปประหนึ่งยังหัวใจแม่ให้อินดี วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชินาลูกรักทั้งสองนั้น วันนี้แม่ละลูกทั้งสองออกไปหาผลไม้ เหมือนแม่แพะแม่เนื้อและแม่กบพันออกไปจากรัง และแม่ราชสีห์อยากได้เหยื่อ ละลูกไว้ออกไปจะนั้น แม่กลับมาก็ไม่เห็นชาลีและกัณหาชินาลูกรักทั้งสองนั้น วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชินาลูกรักทั้งสองนั้น ซึ่งมีรอยบาทก้าวไปมาปรากฏอยู่จรรอยเท้าแห่งข้าง ข้างภูเขาและกองทรายที่ลูกทั้งสองกองไว้ ยังเกลื่อนอยู่ในที่ไม่ไกลอาศรม แม่ไม่เห็นลูกทั้งสองซึ่งเคยเอาทรายไปรยเล่นจนกายชะมุขชะมอมไปด้วยฝุ่นวิ่งไปรอบๆ วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชินาลูกรักทั้งสอง ซึ่งแต่ก่อนเคยต้อนรับแม่ผู้กลับจากป่ามาแต่ไกล วันนี้แม่ไม่เห็นลูกทั้งสองซึ่งคอยรับแม่ แลดูแม่แต่ไกล **ดุจลูกแพะลูกเหื้อวิ่งมาหาแม่ของตนแต่ไกล** ก็ผลมะตูมเหลืองนี้เป็นของเล่นของลูกทั้งสองตกอยู่แล้ว วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชินาลูกรักทั้งสองนั้น ถิ่นทั้งสองของแม่นี้เต็มไปด้วยน้ำนม แต่อูระราวจะแตกทำลาย วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชินาลูกรักทั้งสองนั้น ลูกชายหรือลูกหญิงเลือกดีมีนมอยู่บนตักของแม่ราวจะถันข้างหนึ่งของแม่จะยาน วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชินาลูกรักทั้งสองนั้น.

(มัทรีบรรพ : ๗๔๓-๗๔๔)

กวีใช้อุปมาซ้อนกัน ๔ ครั้งเพื่อเปรียบเทียบให้อ่านเห็นถึงความน่ารักของพระกุมารน้อยทั้งสอง อุปมาครั้งที่ ๑ มีว่า “ดุจลูกวัวอ่อนยืนคอยแม่โคนม” คือสองกุมารทรงรอตีมนมของพระนาง เหมือนกับลูกวัวยืนรอแม่วัวเพื่อตูดนม เพื่อแสดงให้เห็นว่าสองกุมารยังเป็นเด็กเล็ก ยังไม่หยุดตีมนมแม่ อุปมาครั้งที่ ๒ คือ “เหมือนหงส์ยืนบนเปือกตม” นั่นคือทั้งสองพระองค์ยังทรงเล่นสำราญจนพระกายมอมแมม เปราะเปื้อนไปด้วยฝุ่น ผิวกายขาวละเอียดอ่อนจึงสกปรกเลอะเทอะเหมือนหงส์ที่สีขนขาวเปื้อนไปด้วยเลนและโคลนของเปือกตม อุปมาครั้งที่ ๓ คือ “ดุมฤคชาติชูหูวิ่งเล่นไปโดยรอบฉะนั้น” เพื่อให้เห็นว่าสองกุมารมีความสุข ร่าเริงและซุกซน และอุปมาครั้งที่ ๔ “ดุจลูกแพะลูกเนื้อวิ่งมาหาแม่ของตนแต่ไกล” แสดงว่ากุมารทั้งสองรักและคิดถึงแม่ เมื่อเห็นแม่ก็จะวิ่งมาหาแต่ไกล ความน่ารัก ร่าเริงและซุกซนของพระกุมารทั้งสอง ทำให้พระหทัยของพระนางมัทรียินดีมีความสุข โดยมีอุปมาแสดงว่า “ประหนึ่งยังหัวใจแม่ให้ยินดี” เมื่อลูกมีความสุขแม่ย่อมมีความสุขเช่นกัน ความรู้สึกนี้จึงเกิดขึ้นทุกครั้งที่พระนางมัทรีทอดพระเนตรเห็นสองกุมารเที่ยวเล่นและรอคอยพระองค์กลับจากป่าหาผลไม้ ดังนั้นเมื่อวันนี้ไม่ทรงพบสองกุมาร ความรู้สึกของพระนางมัทรีจึง “อุระราวจะแตกทำลาย” คือไม่ทรงรู้ว่าลูกทั้งสองจะเป็นเช่นไรจะสุขหรือทุกข์ พระหทัยของพระนางจึงเจ็บปวด การใช้อุปมา ๔ ครั้งเพื่อแสดงความน่ารักของสองกุมารจึงเป็นการเน้นให้เห็นความเจ็บปวดทุกข์ใจของพระนางมัทรีเมื่อไม่พบสองกุมารที่รัก โดยใช้อุปมา ๒ ครั้งเพื่อสื่อให้เห็นความสุขและความทุกข์ของพระนางมัทรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งความทุกข์เพราะขณะนี้ไม่ทรงพบสองกุมารแล้ว

พระนางมัทรีทรงคร่ำครวญถึงลูกทั้งสองด้วยความเป็นทุกข์ว่า

ลูกน้อยทั้งสองชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นในสายัณห์สมัย มาเกลือกกลิ้งไปมาบนตักแม่ แม่ไม่เห็นลูกทั้งสองนั้น เมื่อก่อนอาศรมนี้นั้นปรากฏแก่เราราวจะมีมหรสพ วันนี้แม่ไม่เห็นลูกทั้งสองนั้น อาศรมเหมือนจะหมุนไป นืออย่างไร อาศรมสถานเจียบเสียงเสียทีเดียว ปรากฏแก่แม่ แม่แต่ฝูงกากีไม่มีอยู่ ลูกทั้งสองของแม่จักสิ้นพระชนม์ชีพเสียแน่แล้ว นืออย่างไรอาศรมสถานเจียบเสียงเสียทีเดียว ปรากฏแก่แม่ แม่แต่ฝูงสฤงษชาติก็ไม่มีอยู่ ลูกทั้งสองของแม่จักสิ้นชนม์ชีพเสียแน่แล้ว

(มัทรีบรรพ : ๗๔๔-๗๔๕)

บทเปรียบข้างต้นแสดงให้เห็นความสุขของพระนางมัทรีเมื่อครั้งพระเวสสันดรยังมีได้ทรงบริจาคสองกุมารแก่พราหมณ์ชุกก พระนางมัทรีจะพบลูกน้อยทั้งสองทุกครั้งเมื่อเสด็จกลับจากป่า กวีใช้ภาพพจน์อุปมาเมื่อครั้งพระนางยังทรงพบลูกน้อยว่า “เมื่อก่อนอาศรมนี้นั้นปรากฏแก่เราราวจะมีมหรสพ” มหรสพคืองานที่มีการเล่นรื่นเริงภายในงาน เช่น มีโขน มีละคร การเปรียบเช่นนี้ทำให้อ่านสัมผัสถึงความอบอุ่นของแม่และลูก เมื่อครั้งพระกุมารทั้งสองยังประทับที่อาศรมว่า เนื่องจากทรงเป็นเด็กตามธรรมชาติลักษณะนิสัยของเด็กย่อมซุกซน อยู่ไม่นิ่งซึ่งย่อมต้องส่งเสียงเล่นกันอย่างสนุกสนาน ความรู้สึกของพระนางมัทรีในตอนนี้อาจจะมีความสุข ซึ่งผู้อ่านจะสัมผัสได้ว่า

ตรงกันข้ามกับขณะที่ทรงคร่ำครวญนี้ เนื่องจากซุชกได้นำสองกุมารไปเสียแล้ว ความรู้สึกของพระนางจึง “วันนี้แม่ไม่เห็นลูกทั้งสองนั้น อาศรมเหมือนจะหมุนไป” ใช้ความเปรียบอีกครั้งว่า “อาศรมเหมือนจะหมุนไป” คือพระนางมัทรีไม่อาจทรงดำรงกายได้ กำลังจะทรงถึงวิสัญญิภาพเนื่องจากไม่พบลูกทั้งสอง การใช้อุปมาซ้อนกันจึงทำให้สัมผัสได้ถึงความทุกข์ระทมของพระนางมัทรีได้เป็นอย่างดี

เมื่อพระนางมัทรีเสด็จกลับถึงอาศรมไม่พบสองกุมาร พระนางจึงตรัสถามพระเวสสันดรถึงพระกุมารทั้งสอง พระเวสสันดรมิได้ทรงตรัสตอบทำให้พระนางทรงกลัดกลุ้มพระทัยยิ่งนัก กวีใช้ความเปรียบอุปมาติดต่อกันถึง ๓ ครั้ง ซึ่งล้วนเป็นการเปรียบให้ผู้อ่านเห็นถึงความเจ็บปวดและความทุกข์ของพระนางมัทรีทั้งสิ้น ดังคำคร่ำครวญว่า

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิหิ ตโต ทุกขตรี ความว่า ข้าแต่พระสวามีเวสสันดร การที่พระองค์ไม่ตรัสกับหม่อมฉัน เป็นทุกข์แก่หม่อมฉันยิ่งกว่าทุกข์ที่หม่อมฉันถูกเนรเทศจากแคว้นมาอยู่ป่า และทุกข์ที่หม่อมฉันไม่เห็นลูกทั้งสอง เพราะพระองค์ทำให้หม่อมฉันลำบากด้วยความนั่งเหมือนรื้อเรือนไฟไหม้ เหมือนเอาไม้คั่นคตตาล เหมือนเอาลูกศรแทงที่แผล ด้วยว่าหทัยของหม่อมฉันนี้ย่อมหวนไหวและเจ็บปวดเหมือนแผลที่ถูกแทงด้วยลูกศร.

(มัทรีบรรพ : ๗๔๘)

พระนางมัทรีทูลถามพระเวสสันดรถึงพระชาติและพระกัณหาธิชาด้วยความร้อนพระทัยยิ่ง แต่ทว่าพระเวสสันดรมิได้ตรัสตอบ การที่พระเวสสันดรทรงนิ่งเฉยทำให้พระนางโทมัสยิ่งคือโทมัสมากกว่าการที่พระนางต้องมาอยู่ป่าและโทมัสมากกว่าการที่สองกุมารหายตัวไป การแสดงให้ผู้อ่านรับรู้และเข้าใจภาวะจิตที่เป็นทุกข์ของพระนางมัทรีใช้ความเปรียบอุปมาซ้อนกัน ๓ ครั้ง เพื่อเน้นความทุกข์ของพระนางมัทรี โดยใช้อุปมาครั้งที่ ๑ เปรียบว่า “เหมือนรื้อเรือนไฟไหม้” การที่พระเวสสันดรทรงนิ่งเฉยนั้นทำให้พระนางมีความทุกข์มาก เหมือนกับพระนางกำลังรื้อเรือนซึ่งธรรมดาการรื้อเรือนก็ลำบากมากแล้ว เนื่องจากต้องแยกส่วนประกอบต่าง ๆ ออกจากกัน เช่น ฝาไม้กระดานเสา แต่เรือนที่พระนางมัทรีกำลังรื้ออยู่นั้นเป็นเรือนที่ไฟไหม้ จึงทำให้การรื้อเรือนนั้นยากลำบาก และทรมานมากยิ่งขึ้น เพราะมีความร้อนของเปลวไฟที่กำลังลุกไหม้เรือนและตัวพระนาง การใช้อุปมาครั้งที่ ๒ เปรียบว่า “เหมือนเอาไม้คั่นคตตาล” ความทุกข์ของพระนางยังเปรียบเหมือนคนคั่นคตตาลซึ่งเป็นต้นไม้ที่สูง หากตกลงมาแล้วย่อมเจ็บปวดเกิดบาดแผลฟกช้ำ แล้วยังถูกดีดซ้ำด้วยไม้จึงยิ่งเพิ่มความเจ็บปวดมากขึ้น และใช้อุปมาครั้งที่ ๓ ว่า “เหมือนเอาลูกศรแทงที่แผล” ความทุกข์ใจของพระนางยังเปรียบเหมือนร่างกายมีบาดแผลเดิมอยู่ แต่ยังถูกลูกศรซึ่งเป็นอาวุธที่มีปลายแหลมยิงซ้ำเข้าไปที่บาดแผล ทำให้เจ็บแผลลึกซึ้งยิ่งขึ้น การใช้อุปมา ๓ ครั้งติดต่อกันจึงกระทบอารมณ์ของผู้อ่านทำให้ผู้อ่านเข้าใจถึงความทุกข์ของพระนางมัทรี

การใช้อุปมาซ้อนเพื่อเน้นอารมณ์โศกเศร้าของพระเวสสันดร ปรากฏเมื่อพระองค์ทอดพระเนตรเห็นความทุกข์ของพระชาลีและพระกัณหาชีนาที่ถูกชุกชกตีอย่างไร้ความปราณี เสียดราฟึงร่าพันคร่ำครวญของพระกุมารทั้งสอง ทำให้พระหทัยของพระเวสสันดรทรงโศกเศร้า กวีแสดงบทอุปมาว่า

กาลนั้น ความเศร้าโศกมีกำลังเพราะปรารภพระโอรสพระธิดาได้เกิดขึ้นแก่พระมหาสัตว์ พระหทัยมังสะของพระมหาสัตว์ได้เป็นของร้อน พระองค์ทรงหวนไห้ด้วยความเศร้าโศก **ดุจ** **ช้างพลายตกมันถูกไกรสรราชสีห์จับและดุจดวงจันทร์เข้าไปในปากแห่งราหู** ไม่สามารถจะดำรงอยู่ได้ด้วยภาวะของพระองค์ มีพระเนตรนองไปด้วยพระอัสสุชล เสด็จเข้าบรรณศาลาทรงปริเวนนาการ อย่างน่าสงสาร.

(กumarบรรพ : ๗๒๙)

กวีอุปมาว่า “**ดุจช้างพลายตกมันถูกไกรสรราชสีห์จับ**” แสดงให้ผู้อ่านเห็นถึงความรู้สึกและอารมณ์ของพระเวสสันดรที่ทรงมีอารมณ์รุนแรง เหมือนช้างพลายที่กำลังตกมันอยู่ แล้วซ้ำด้วยภาวะที่ถูกสิ่งที่มีอำนาจกว่ากดขี่คือถูกพญาสিংโตจับไม่สามารถดิ้นหลุดได้ และ “**ดุจดวงจันทร์เข้าไปในปากแห่งราหู**” พระหทัยของพระเวสสันดรยังค่อยๆ ถูกความทุกข์กัดกินทีละน้อยๆ เหมือนกับดวงจันทร์ที่ถูกราหูอมทีละน้อยๆ ความทุกข์และความกดดันทั้งหมดทั้งหมดทำให้ไม่สามารถที่จะทรงนิ่งเฉยต่อไปได้ พระเวสสันดรจึงทรงแสดงออกมาด้วยการปริเวนนาการ

ความทุกข์พระทัยของพระเวสสันดร ปรากฏเมื่อพระชาลีทูลให้พระเจ้าสุทนต์ ทรงทราบถึงความทุกข์ของพระเวสสันดรโดยใช้ภาพพจน์อุปมาว่า

พระชาลีราชกุมารได้สดับดังนั้น จึงตรัสว่า

ข้าแต่พระอัยกาหาราช พระบิดาของหม่อมฉันพระราชทานหม่อมฉันทั้งสองแก่คนขอทานแล้ว ได้ทรงฟังวาจาอันน่าสงสารที่น้องหญิงกัณหากล่าว. พระองค์ทรงมีพระทัยเป็นทุกข์และเร่าร้อน มี **พระเนตรแดงก่ำดั่งดาวโรหิณี** มีพระอัสสุชลหลั่งไหล.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทุกขสฺส ความว่า ข้าแต่พระอัยกาเจ้าพระบิดานั้นทรงสดับคำนี้ที่น้องกัณหาชีนาของหม่อมฉันกล่าว พระองค์ได้มีพระหฤทัยเป็นทุกข์. บทว่า โรหิณีเหว ตามพหู ความว่า **พระบิดาของหม่อมฉันมีพระเนตรแดงก่ำราวกะดาวโรหิณีที่มีสีแดงฉนั้น** ทรงมีพระอัสสุชลหลั่งไหลเป็นดังสายเลือดในขณะนั้น

(มหाराชบรรพ : ๗๗๘)

การอุปมาว่าพระเนตรของพระเวสสันดรที่มีสีแดงก่ำ “ราวกะดาวโรหิณีที่มีสีแดง” แสดงถึงความทุกข์ใจที่ทรงเก็บความรู้สึกปวดร้าวที่ต้องพลัดพรากจากสองกุมารไว้ภายใน ทำให้พระองค์ทรงกรแสงอย่างหนักจนหยันตาเป็นสีแดง โดยเปรียบพระเนตรที่แดงก่ำกับดาวโรหิณีซึ่งเป็นดาวฤกษ์สีแดงสด ผู้อ่านรับรู้ว่าการแสงเพราะความทุกข์ใจโดยไม่ต้องพรรณนาว่าพระเวสสันดรทุกข์ใจเพียงใด พระเนตรที่แดงก่ำนั้นทำให้พระอัสสสุขที่ไหลออกมามีลักษณะ “เป็นดั่งสายเลือด” เพื่อแสดงว่าทรงทุกข์ร้อนพระทัย น้ำตาที่หลั่งออกมาจึงเป็นสีแดงซึ่งหมายถึงร้องไห้ทุกข์ทนจนเป็นเลือดของพระองค์นั่นเอง

สุดท้ายเมื่อกษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์ได้พบกันอีกครั้ง มีอุปมาแสดงอารมณ์ความรู้สึกของพระชาติและพระกัณหาชินาขณะรีบวิ่งตรงเข้าไปหาพระมารดา ดังนี้

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น จึงตรัสว่า

พระชาติและพระกัณหาชินาผู้มาโดยสวัสดิแต่ที่ไกลทอดพระเนตรเห็นพระนางมัทรี ก็ทรงกันแสงวิ่งเข้าไปหาดูลูกโคอ่อนเห็นแม่ ก็ทรงกันแสงวิ่งเข้าไปหาดูลูกโคอ่อนเห็นแม่ก็ร้องวิ่งเข้าไปหาฉะนั้น พระนางมัทรีเล่า พอทอดพระเนตรเห็นพระโอรสพระธิดาผู้มาโดยสวัสดิแต่ที่ไกลก็สั่นระรัวไปทั่วพระวรกายคล้ายแม่มดที่ผีสิงตัวสั่นฉะนั้น น้ำนมก็ไหลออกจากพระถันทั้งคู่.

(นขัตติยบรรพ : ๗๙๙)

การใช้อุปมาซ้อนข้างต้นแสดงภาวะอารมณ์ของตัวละครที่เป็นเด็ก พระกุมารทั้งสองพลัดพรากจากพระนางมัทรีเป็นเวลานาน ความคิดถึงและความโหยหาพระมารดาจึงมีมาก กวีเปรียบเทียบโหยหาพระมารดาของสองกุมารให้ผู้อ่านเข้าใจโดยใช้อุปมา “ดูลูกโคอ่อนเห็นแม่” ว่าเหมือนลูกโคน้อยที่ต้องการอยู่ใกล้ชิดแม่ตลอดเวลา ส่วนพระนางมัทรี “ก็สั่นระรัวไปทั่วพระวรกายคล้ายแม่มดที่ถูกผีสิง” ความปลื้มปีติที่ได้พบลูกน้อยทั้งสองพระองค์โดยไม่คาดคิดมาก่อน ทำให้ไม่อาจควบคุมอารมณ์ความรู้สึกทั้งหมดได้ กายจึงสั่นเหมือนแม่มดตั้งแต่ศีรษะจนถึงเท้า อุปมาซ้อนกัน ๒ ครั้งนี้จึงทำให้เห็นภาพสองกุมารและพระนางมัทรีไปพร้อมๆ กัน อีกทั้งยังเข้าใจความดีใจ ความปลื้มใจของแม่ลูกที่ได้กลับมาพบกันอีกครั้ง

การใช้อุปมาซ้อนเพื่อแสดงน้ำพระทัยที่กว้างใหญ่ของพระเวสสันดร ปรากฏผ่านคำพูดของชูชกเมื่อพาสองกุมารเดินทางมากรุงเชตุตรและได้พบกับพระเจ้าสญชัย พระเจ้าสญชัยไม่ทรงเชื่อว่าพระเวสสันดรเป็นผู้พระราชทานสองกุมารให้ชูชกเมื่อ ๑๕ วันที่แล้ว ชูชกจึงกราบทูลว่า

ชูชกกราบทูลว่า

พระราชเวสสันดรพระองค์ใดเป็นที่พึงอาศัยของยาจกทั้งหลาย **ดุจธรณีเป็นที่พึ่งอาศัยของสัตว์ทั้งหลาย** หรือเป็นที่ไปมาของยาจกทั้งหลาย **ดุจสาครเป็นที่ไหลหลั่งไปมาแห่งแม่น้ำทั้งหลาย** พระราชาเวสสันดรพระองค์นั้น เมื่อเสด็จประทับแรม ณ ราวไพร ได้พระราชทานพระโอรสพระธิดาแก่ข้าพระบาท. บรรดาบพเหล่านั้น บพว่า ปติภูฐานิ ได้แก่ เป็นที่พึ่ง.

(มหाराชบรรพ : ๗๗๖)

คำกราบทูลของชูชกข้างต้นจะพบว่ามีการใช้อุปมาติดกัน ๒ ครั้ง ซึ่งเป็นการเปรียบพระเวสสันดรว่าเป็นที่พึ่งของคนยากโดยเปรียบกับ “ธรณี” และ “สาคร” ซึ่ง “ธรณี” เป็นพื้นดินที่ผู้คนสามารถเดินผ่านไปมาได้โดยสะดวก ไม่จำกัดว่าเป็นของผู้ใด และ “สาคร” เป็นของสาธารณะที่ผู้คนสามารถใช้ดื่ม อาบ ชักล้างสิ่งต่างๆ ได้ตลอดเวลา ไม่มีการจำกัดการใช้เช่นเดียวกัน ทั้ง “ธรณี” และ “สาคร” เหมือนพระเวสสันดรที่ทรงเป็นที่พึ่งแก่ทุกคน ไม่เคยทรงเลือกให้ทานแก่ผู้ใด ทรงบริจาคทุกสิ่งให้แก่ทุกคนที่มาทูลขอ รวมทั้งสองกุมารที่ทรงบริจาคแก่พราหมณ์อุปลักษณะเช่นชูชก

ขณะที่พระเจ้าสมุชชัยทอดพระเนตรเห็นสองกุมารที่ลานหลวง พระองค์ทรงประหลาดใจในความงดงามของสองกุมาร ดังนี้

นั้นเป็นดวงหน้าของไครงามนัก ราวกะว่าทองคำที่หลอมร้อนแล้วด้วยไฟ หรือประหนึ่งว่าลิ้มแห่งทองคำที่ละลายคว้างในปากเบ้า ทั้งสองกุมารกุมารมีอวัยวะคล้ายกัน ทั้งสองกุมารกุมารมีลักษณะคล้ายกันคนหนึ่งเหมือนพระชาติ คนหนึ่งเหมือนแม่กัณหาชينا ทั้งสองกุมารกุมารมีรูปสมบัติดังราชสีห์ออกจากถ้ำ กุมารกุมารเหล่านี้ปรากฏประดุจหล่อด้วยทองคำทีเดียว.

(มหाराชบรรพ : ๗๗๔)

การใช้อุปมาซ้อน ๔ ครั้งเป็นการเน้นถึงความสง่างาม ความสูงส่งและความมีค่าของสองกุมาร ดังที่ใช้ภาพพจน์อุปมาครั้งที่ ๑ ว่า “ราวกะว่าทองคำที่หลอมร้อนแล้วด้วยไฟ” ครั้งที่ ๒ คือ “ประหนึ่งว่าลิ้มแห่งทองคำที่ละลายคว้างในปากเบ้า” ครั้งที่ ๓ ความว่า “ดังราชสีห์ออกจากถ้ำ” และครั้งที่ ๔ ดังนี้ “ประดุจหล่อด้วยทองคำ” แสดงให้เห็นความมองอาจกล้าหาญของสองกุมารแม้ขณะนั้นจะอยู่ในสภาพทาสของชูชก หน้าตาเนื้อตัวสกลปรกมอมแมม แต่ความสง่างามมองอาจ และความเป็นเชือกษัตริย์ก็ยังปรากฏอย่างเด่นชัด ทำให้พระเจ้าสมุชชัยสนพระทัยและรู้ว่านี่คือหลานของตนในที่สุด

ในนครกัณฑ์ซึ่งเป็นกัณฑ์สุดท้าย พระนางผุสดีทรงพระราชทานภษาและ
อาการแก่พระนางมัทรี กวีพรรณนาความงามของพระนางโดยใช้อุปมาซ้อนให้ผู้อ่านเห็นความงามของ
พระนางมัทรี ดังนี้

พระนางมัทรีทรงสนานพระเศียร ทรงพระภูษาอันสะอาด ประดับด้วยราชปัลลธนาภรณ์
ทุกอย่าง งามดุจเทพอัปสรในดาวดึงส์พิภพ วันนั้นเสด็จลีลาศงามดังกัถลีลาติดองลมที่เกิดอยู่
ณ จิตรลดาวัน สมบูรณ์ด้วยริมพระโอฐมีสีแดงดังผลตำลึงและพระนางมีพระโอฐแดงดังผลนิโครธ
สุกงาม ประหนึ่งกินรีอันเรียกว่ามานุสสินี เพราะเกิดมามีสิริระคองมนุษย์ มีปีกอันวิจิตรกาง
ปีกร่อนไปในอัมพรวิถินั้น

(นครกัณฑ์ : ๘๐๘)

การใช้อุปมาซ้อนกันถึง ๕ ครั้งนี้ มีเพื่อเน้นภาพความงามของพระนางมัทรี
เมื่อทรงอาการอันงดงาม ดังใช้อุปมาครั้งที่ ๑ ว่า “งามดุจเทพอัปสรในดาวดึงส์พิภพ” คือพระนาง
มัทรีงดงามเทียบได้กับนางฟ้าในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นั่นคืองามเกินมนุษย์ อุปมาครั้งที่ ๒ ว่า “งามดัง
กัถลีลาติดองลมที่เกิดอยู่ ณ จิตรลดาวัน” ได้แก่มีผิวขาวและอ่อนระหงพลิ้วไหวเหมือนใบกล้วยยาม
ต้องลม ซึ่งเกิดอยู่บนสรวงสวรรค์ ครั้งที่ ๓ อุปมาว่า “พระโอฐมีสีแดงดังผลตำลึง” และครั้งที่ ๔
“พระโอฐแดงดังผลนิโครธสุกงาม” เปรียบพระโอษฐ์ของพระนางว่ามีสีแดงระเรื่อเหมือนกับลูกตำลึงและ
ผลไทร และครั้งที่ ๕ อุปมาว่า “ประหนึ่งกินรี” เพื่อสรุปว่าความงามเช่นนี้เปรียบไม่ได้กับอะไรเลย
นอกจากกินรีเท่านั้น ซึ่งใช้เพื่อแสดงความพิศวงว่าคนอะไรทำไมจึงงามได้ถึงเพียงนี้ ศักดิ์ศรี
แย่มั่นดาดา (๒๕๔๕ : ๑๓๒) อธิบายคำว่า กินนร และกินนรี ไว้ดังนี้

กินนร – กินนรี เป็นสัตว์ในเทพนิยายของศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ กินนรเป็นเพศชาย
และกินนรีเป็นเพศหญิง โดยรูปศัพท์ซึ่งเป็นภาษาบาลีสันสกฤต แปลว่า “คนหรือ” หรือ “คนอะไร” ที่มี
ชื่อเรียกตั้งนั้นเป็นเพราะกินนรและกินนรีนี้มีลักษณะเหมือนคนมาก คือเป็นครึ่งคนครึ่งนก แต่มีความ
งามและมีน้ำเสียงอันไพเราะจับใจ ทำให้ผู้ได้พบเห็นต้องพิศวง จนต้องถามคำถามนี้

การใช้อุปมาซ้อน ๕ ครั้ง จึงเน้นความงามของพระนางมัทรีว่างามยอดเยี่ยม
เหนือมนุษย์ เป็นความงามที่สดใสเพราะขณะนี้ทรงหมดทุกข์โศกแล้ว

๓.๒.๑.๑.๓ การใช้อุปมาพร้อมกับภาพพจน์อื่น

การใช้อุปมาเดียวบางครั้งอาจไม่เกิดประสิทธิผลในการสื่อสาร ดังนั้นในอรรถกถาเวสสันดรชาดก จึงปรากฏการใช้อุปมาพร้อมกับภาพพจน์อื่นเพื่อช่วยเน้นย้ำอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร ช่วยเสริมความให้ชัดเจน และเพื่อแสดงพระบารมีที่ยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดร โดยจะใช้อุปมาและภาพพจน์อื่นร่วมกัน การใช้อุปมาพร้อมกับภาพพจน์อื่นมี ๓ ลักษณะ ได้แก่ การใช้อุปมาพร้อมกับ อุปลักษณ์ การใช้อุปมาพร้อมกับปฏิพจน์ และการใช้อุปมาพร้อมกับอติพจน์

๓.๒.๑.๑.๓.๑ การใช้อุปมาพร้อมกับอุปลักษณ์

อุปลักษณ์ คือการเปรียบสิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งมีคุณสมบัติร่วมกัน บางประการ มักปรากฏคำว่า “เป็น” หรือ “คือ” เพื่อเชื่อมความ เช่น ลูกเป็นแก้วตาดวงใจของพ่อแม่ เธอคือนางฟ้าของเขา เป็นต้น การใช้อุปมาพร้อมกับอุปลักษณ์ปรากฏตอนที่พระนางมัทรีทรงคร่ำครวญถึงลูกน้อยทั้งสองแล้วตรัสถามพระเวสสันดร แต่พระเวสสันดรมิได้ตรัสตอบ ได้แต่ทรงประทับนั่งอยู่ อารมณ์ของพระนางจึงเป็นดังนี้

แม้พระนางมัทรีกราบทูลถึงอย่างนี้ พระมหาสัตว์ก็ประทับนั่งนิ่งอยู่นั่นเอง. เมื่อพระมหาสัตว์ไม่ตรัสด้วย พระนางเจ้าก็เต็มแน่นไปด้วยลูกศรคือความโศก พระกายสั่นดุจแม่ไก่ถูกตี เสด็จเที่ยวค้นหาตามที่เคยค้นหาครั้งแรก

(มัทรีบรรพ : ๗๕๕)

บทคร่ำครวญของพระนางมัทรีข้างต้น เป็นการใช้อุปลักษณ์และอุปมาให้ผู้อ่านเข้าใจความรู้สึกของพระนางมัทรีที่ทรงมีแต่ความโศกเศร้า ซึ่งเป็นการเปรียบให้เห็นความเศร้าในพระทัยของพระนางมัทรีที่อัดแน่นไปด้วยความเจ็บปวดเหมือนกับลูกศรที่มีปลายแหลมมาทิ่มแทง จึงทรงคร่ำครวญด้วยความเจ็บปวดและเสียพระทัยที่ลูกน้อยทั้งสองหายไป กวีใช้ภาพพจน์อุปลักษณ์โดยเปรียบให้ลูกศร “คือความโศก” ในพระทัยของพระนางมัทรีว่ามีแต่ความเจ็บปวดระทมใจ ต่อจากนั้นกวีใช้อุปมาว่า พระนางทรงมี “พระกายสั่นดุจแม่ไก่ถูกตี” เพื่อเปรียบให้เห็นความอัดอั้นเจ็บปวดที่ไม่มีทางระบายออกนั้นได้แสดงอาการออกมาทางพระวรกายของพระนางคือพระกายสั่นเหมือนแม่ไก่ที่ถูกคนตีจะตัวสั่น ทำให้เห็นอาการสั่นไหวอย่างรุนแรง ซึ่งเกิดจากพลังความโศกเศร้าที่แสดงออกมา

เมื่อพระชาลีราชกุมารตรัสเล่าเรื่องการบริจาคนของพระเวสสันดรที่
พระราชทานสองกุมารแก่ชูชกแล้วจึงตรัสเล่าถึงความโหดร้ายของชูชก โดยกล่าวถึงคำคร่ำครวญของ
พระกัณหาชิโนให้พระเจ้ากรุงสญชัยฟัง ซึ่งเป็นการใช้อุปมาพร้อมกับอุปลักษณ์ ดังนี้

บัดนี้ พระชาลีราชกุมารเมื่อจะทรงแสดงพระวาทะของพระกัณหาชิโนนั้น จึงตรัสว่า

น้องกัณหาชิโนได้กราบทูลพระบิดาว่า ข้าแต่พระบิดา พราหมณ์นี้ดีหม่อมฉัน
ด้วยไม่ทำคุณดีทาสีผู้เกิดในเรือน ข้าแต่พระบิดา พราหมณ์ทั้งหลายเป็นผู้ประกอบด้วยธรรม แต่
พราหมณ์นี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ แก่เป็นยักษ์แปลงเพศเป็นพราหมณ์ มานำหม่อมฉันทั้งสองไปเคี้ยวกิน
ข้าแต่พระบิดาหม่อมฉันทั้งสองถูกปีศาจนำไป พระองค์ทอดพระเนตรเห็นหรือหนอ.

(มหาราชบรรพ : ๗๗๙)

บทคร่ำครวญของพระกัณหาชิโนข้างต้น ใช้ภาพพจน์อุปมา
เปรียบเทียบว่าพราหมณ์ชูชกเปรียบดีพระกัณหาชิโนอย่างไรความปรานี “พราหมณ์นี้ดีหม่อมฉันด้วย
ไม่ทำคุณดีทาสีผู้เกิดในเรือน” เพื่อแสดงว่าพระกัณหาชิโนผู้สูงศักดิ์ขณะนี้ทรงมีฐานะเดียวกับพวกทาส
ในเรือนที่ถูกผู้เป็นนายทาสเขี่ยนตีจนเจ็บปวด แล้วจึงเปรียบเทียบให้เห็นสาเหตุของการกระทำอันโหดร้าย
ของชูชก โดยใช้อุปลักษณ์ว่าที่ชูชกเป็นผู้โหดร้ายไม่มีศีลธรรมก็เพราะ “แก่เป็นยักษ์แปลงเพศ” ยักษ์
เป็นภาพที่แสดงถึงความดุร้ายโหดเหี้ยม ชูชกจึงมีความโหดร้ายผิดกับพราหมณ์ทั่วไปที่มีศีลธรรม

๓.๒.๑.๑.๓.๒ การใช้อุปมาพร้อมกับปฏิพจน์

ปฏิพจน์ คือการใช้คำถามที่ไม่ต้องการคำตอบ แต่เป็นการย้ำหรือ
เน้นบางสิ่งบางอย่างที่สำคัญ ปรากฏเพื่อแสดงให้เห็นคุณความดีของพระเวสสันดร ในตอนที่ชูชกถูก
ฝูงสุนัขของนายพรานเจตบุตรล้อมไว้ กวีใช้ภาพพจน์อุปมาพร้อมกับปฏิพจน์ ดังนี้

ชูชกนั้นถูกฝูงสุนัขล้อมไว้ ขึ้นนั่งบนต้นไม้ ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า

ใครจะฟังบอกข่าวพระเวสสันดร พระราชบุตรผู้ประเสริฐ ผู้ทรงชำนะมัจฉริยะไม่ปราศัยอีก
ผู้ประทานความปลอดภัยในเวลามีภัยแก่เรา พระองค์เป็นที่อาศัยของเหล่าญาติ เช่นธรณีดินเป็นที่
อาศัยแห่งเหล่าสัตว์.

ใครจะบอกข่าวพระเวสสันดรมหาราช ผู้เปรียบเหมือนแม่ธรณีแก่เราได้ พระองค์เป็นที่
ไปเฝ้าของเหล่าญาติ ดังสาครเป็นที่ไหลไปแห่งแม่น้ำน้อยใหญ่.

ใครจะฟังบอกข่าวพระเวสสันดรผู้เปรียบเหมือนสาครแก่เราได้ พระองค์เป็นดังสระ
น้ำมีท่าอันงาม ลงดื่มได้ง่ายมีน้ำเย็น น้ำรินรมย์ ดารดาษไปด้วยดอกบุญชริกบัวขาว ประกอบด้วย
ละอองเกสร.

ใครจะฟังบอกข่าวพระเวสสันดรผู้เปรียบเสมือนสระน้ำแก่เราได้ พระองค์เปรียบ
ประหนึ่งต้นนิโครธใกล้ทาง มีร่มเงาน่ารื่นรมย์ใจ เป็นที่พักอาศัยของคนเดินทาง ผู้เมื่อยล้าเหน็ด-
เหนื่อยมาในเวลาร้อน.

ใครจะฟังบอกข่าวพระเวสสันดรมหาราชแก่เราได้ พระองค์เปรียบเหมือนต้นไทรที่ใกล้
ทาง มีร่มเงาน่ารื่นรมย์ใจ เป็นที่พักอาศัยของคนเดินทาง ผู้เมื่อยล้าเหน็ดเหนื่อยมาในเวลาร้อน.

ใครจะฟังบอกข่าวพระเวสสันดรมหาราชแก่เราได้ พระองค์เปรียบเหมือนต้นมะม่วงที่
ใกล้ทาง มีร่มเงาน่ารื่นรมย์ใจ เป็นที่พักอาศัยของคนเดินทาง ผู้เมื่อยล้าเหน็ดเหนื่อยมาในเวลาร้อน.

ใครจะฟังบอกข่าวพระเวสสันดรมหาราชแก่เราได้ พระองค์เปรียบเหมือนต้นรังที่ใกล้
ทาง มีร่มเงาน่ารื่นรมย์ใจ เป็นที่พักอาศัยของคนเดินทาง ผู้เมื่อยล้าเหน็ดเหนื่อยมาในเวลาร้อน.

ใครจะฟังบอกข่าวพระเวสสันดรมหาราชแก่เราได้ พระองค์เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ที่
ใกล้ทาง มีร่มเงาน่ารื่นรมย์ใจ เป็นที่พักอาศัยของคนเดินทาง ผู้เมื่อยล้าเหน็ดเหนื่อยมาในเวลาร้อน.

(ชูชกบรรพ : ๖๘๑-๖๘๒)

จากคำกล่าวของชูชกข้างต้นใช้อุปมาแสดงให้เห็นถึงความเมตตาของ
พระเวสสันดรที่มีต่อคนทั้งหลาย ดังชูชกเปรียบพระเวสสันดรเป็นสิ่งต่างๆ ได้แก่ ธรณี สาคร สระน้ำ
ต้นไทร ต้นมะม่วง ต้นรัง ซึ่งทุกสิ่งชูชกเปรียบนั้นล้วนแต่แสดงถึงความร่มเย็น ความสดชื่น ความ
กว้างขวาง การเป็นที่พึ่งพิงของคนทั้งหลาย นอกจากนี้ยังมีการใช้ภาพพจน์ปฏิจจาคือ “ใครจะฟัง
บอกข่าว” ซึ่งเป็นการใช้คำถามที่ไม่ต้องการคำตอบ เพื่อเป็นการเน้นย้ำความเมตตา ความเสียสละที่
พระเวสสันดรมีแก่คนทั้งหลาย การใช้ปฏิจจนาจึงนับเป็นความฉลาดของชูชกที่ยกความดีของพระ
เวสสันดรมากล่าวเพียงต้องการทำให้พราณเจตบุตรหลงเชื่อ เพื่อตนจะได้พ้นจากอันตราย

๓.๒.๑.๑.๓.๓ การใช้อุปมาพร้อมกับอติพจน์

อติพจน์ คือการเปรียบด้วยการกล่าวข้อความที่เกินจริง เช่น คิดถึง
แทบขาดใจ ร้องให้น้ำตาเป็นสายเลือด เป็นต้น การใช้ภาพพจน์อุปมาพร้อมกับอติพจน์เพื่อแสดงถึงพระ
บารมีที่ยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดรโพธิสัตว์ ปรากฏเมื่อพระเวสสันดร พระนางมัทรี พระชาลิราชกุมาร
พระกัณหาชينا พระนางผุสดี และพระเจ้าสญชัยได้พบกันอีกครั้ง กษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์ไม่อาจทรง
กลั้นความเศร้าโศกไว้ได้จึงทรงถึงแก่วิสาขัญญาภาพพร้อมกัน เหล่าข้าราชการบริพารเมื่อเห็นดังนั้นก็รู้สึก
สงสารจนกระทั่งเป็นลมล้มลงเช่นเดียวกัน กวีใช้ภาพพจน์ดังนี้

บรรดาราชนครบริพารทั้งหลายที่เห็นเหตุการณ์อันน่าสงสารนั้น แม้นคนหนึ่งก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้
โดยภาวะของตน อาศรมบททั้งสิ้นได้เป็นเหมือนปาริวันถ์อันลมยุคนันตวาทย์ร้ายแล้ว ขณะนั้นภุมมา
ทั้งหลายก็บันลือลั่น มหาปฐพีก็หวั่นไหวมหาสมุทรก็กำเริบ เขาสิเนรุราชก็โอนเอนไปมา
เทวโลกทั่วภามาพจรก็เกิดโกลาหลเป็นอันเดียวกัน.

(ฉัตตติยบรรพ : ๘๐๐)

การเปรียบอุปมาว่า “เหมือนปาริอันลุมยุคันตวาทยายี” ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพของข้าราชการทั้งหลายว่าล้มลงทั้งยืนเนื่องจากทุกคนอยู่ในความเศร้าใจและสงสารกษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์ เมื่อเห็นเหตุการณ์ที่กษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์ได้มาพบกันทำให้ข้าราชการทั้งหลายไม่อาจดำรงตนอยู่ได้ ต่างพากันล้มลงเหมือนกับป่าไม้ร่วงเมื่อถูกลมพายุพัดแรงก็ทำให้ต้นรังหักโค่นล้มลงล้มเรียงรายเป็นทาง ส่วนการใช้อดีพจน์คือ “ภูผาทั้งหลายก็บันลือลั่น มหาปฐพีก็หวั่นไหว มหาสมุทรก็กำเริบ เขาสิเนรุราชก็โอนเอนไปมา เทวโลกทั่วกลาพจรก็เกิดโกลาหล” เพื่อแสดงอารมณ์หวั่นไหวของธรรมชาติร่วมกับตัวละครทั้งยังแสดงถึงพระบารมีของพระเวสสันดรซึ่งธรรมชาติต้องร่วมรับรู้

เมื่อพระเวสสันดรทรงมีพระชนมพรรษา ๘ ปี ทรงคิดจะบำเพ็ญ “ทานภายใน” คือทรงต้องการบริจาคชีวิตไม่ว่าเป็นพระโลหิต พระสรีระ และพระเนตรของพระองค์ให้ผู้อื่น เมื่อนั้นธรรมชาติก็ได้ร่วมรับรู้ถึงพระปณิธานอันมุ่งมั่นยิ่งใหญ่ของพระองค์ ดังบทพรรณนาว่า

เมื่อพระเวสสันดรบรมโพธิสัตว์ทรงคำนึงถึงทานเป็นไปภายใน ซึ่งเป็นพระดำริแล่นไปเองเป็นเองอย่างนี้ มหาปฐพีอันหนาสองแสนสี่หมื่นโยชน์ก็ตั้งสนั่นหวั่นไหว ดุจช้างตัวประเสริฐตกมันอาละวาดคำรามร้องฉะนั้น เขาสิเนรุราชก็โอนไปมามีหน้าเฉพาะเขตดุรนครตั้งอยู่ ดุจหน่อหวายโอนเอนไปมาฉะนั้น ฟากก็คะนองลั่นตามเสียงแห่งปฐพี ยังฝนลูกเห็บให้ตก สายอสนีอันมีในสมัยมิใช่กาลก็เปล่งแสงแวววาบ สาครก็เกิดคลื่นปวนปั่น ท้าวสักกเทวราชก็ปรบพระหัตถ์ ท้าวมหาพรหมก็ให้สาธุการ เสียงโกลาหลเป็นอันเดียวกันได้มีตลอดถึงพรหมโลก

(หิมวันตวรรณนา : ๖๑๒)

การพรรณนาธรรมชาติข้างต้นทำให้ผู้อ่านเห็นความมุ่งมั่นที่พระเวสสันดรจะทรงบำเพ็ญทานบารมี อันจะมุ่งสู่ “มรรคาแห่งความหลุดพ้น” ดังแสดงภาพพจน์อดีพจน์ของธรรมชาติที่ไม่เป็นปกติว่า “ดุจช้างตัวประเสริฐตกมันอาละวาด” แสดงถึงความตั้งสนั่นหวั่นไหวของพื้นปฐพีที่เหมือนกับช้างตกมันอาละวาด มีเสียงร้องของช้างก้องไปทั่ว การโอนเอนของเขาสิเนรุราชที่เหมือนกับหน่อหวายซึ่งเป็นพืชที่งอกจากต้นหวายมีลักษณะลำต้นยาวทอดเลื้อย เมื่อลมพัดจะส่ายเอนไปมา นอกจากนี้ยังเกิด “ฝนลูกเห็บ” ตกลงมา “สายอสนีอันมีในสมัยมิใช่กาลก็เปล่งแสงแวววาบ” “สาครก็เกิดคลื่นปวนปั่น” อีกด้วย ทั้งหมดนี้แสดงลักษณะผิดปกติของธรรมชาติ เพื่อจะให้ธรรมชาติร่วมรับรู้ในความยิ่งใหญ่ของทานบารมีที่พระเวสสันดรมีพระปณิธานมุ่งมั่นจะบำเพ็ญ

๓.๒.๑.๒ การอุปมาแบบประโยค “ฉันใด...ฉันนั้น”

อุปมาแบบใช้แนวเทียบ “ฉันใด...ฉันนั้น” หรือใช้คำว่า “ฉะนั้น” เพื่อเปรียบเทียบสิ่งที่มีลักษณะร่วมกันหรือเหมือนกันเพื่อเน้นจินตภาพแก่ผู้อ่าน ดังตอนที่นางอมิตตดาปนากล่าวเปรียบเทียบกับเรื่องความซี้ซั้วลาดให้ชูชกฟัง เพื่อให้ชูชกเดินทางไปทูลขอสองกุมารว่า

คนขลาดยังไม่ทันถึงสนามรบ ไม่ทันได้รับเกียรติยศ **ฉันใด** ดูก่อนพราหมณ์ ท่านยังไม่ทันได้ไปเลยก็ยอมแพ้**ฉันนั้น**

(ชูชกบรรพ : ๖๗๗)

นางอมิตตดาปนากล่าวเปรียบเทียบกับความซี้ซั้วลาดของชูชก โดยการนำไปเปรียบกับคนขลาดที่ไม่ทันได้รับในสนามรบก็ยอมแพ้ว่าชูชกกับคนขลาดมีลักษณะเช่นเดียวกันคือชูชกยังไม่ได้ไปขอสองกุมารก็คิดไปเองว่าพระเวสสันดรจะไม่ให้ ด้วยการใช้อุปมาแบบประโยค “ฉันใด...ฉันนั้น” เพื่อเปรียบเทียบให้ชูชกรู้สึกอาย และยอมเดินทางไปทูลขอสองกุมารจากพระเวสสันดร

ครั้งท้าวสักกเทวราชแปลงเป็นพราหมณ์มาทูลขอพระนางมัทรีกับพระเวสสันดร พระองค์เปรียบพระหฤทัยของพระเวสสันดรว่าเหมือนกับห้วงน้ำ ดังนี้

ลำดับนั้นท้าวสักกเทวราชทูลสนองว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ข้าพระองค์เป็นคนแก่มาในที่นี่ มาเพื่อทูลขอประทานพระนางมัทรีหรือกรมเหสีของพระองค์ ขอพระองค์โปรดประทานพระนางเจ้านั้นแก่ข้าพระองค์ ครั้นทูลดังนี้แล้วกล่าวคาถาว่า

ห้วงน้ำซึ่งเต็มเปี่ยมตลอดเวลา ไม่มีเวลาเหือดแห้ง**ฉันใด** พระองค์มีพระหฤทัยเต็มเปี่ยมด้วยศรัทธา**ฉันนั้น** ข้าพระองค์มาเพื่อทูลขอพระนางมัทรีกับพระองค์ ขอพระองค์โปรดพระราชทานพระมเหสีแก่ข้าพระองค์ผู้ทูลขอเถิด.

(สักกบรรพ : ๗๖๓)

ท้าวสักกเทวราชพราหมณ์ทรงกล่าวถึงพระราชศรัทธาของพระเวสสันดรที่ทรงมีต่อการบำเพ็ญทานบารมีว่าไม่เคยหมดสิ้นไป เหมือนกับห้วงน้ำที่มีน้ำอยู่เต็มเปี่ยมไม่มีวันแห้งขอด โดยใช้อุปมาแบบประโยค “ฉันใด...ฉันนั้น” การใช้อุปมาข้างต้นเป็นการเปรียบเทียบให้ผู้อ่านเห็นพระราชศรัทธาที่มีมากในการจะบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรที่ไม่มีวันหมดสิ้น เปรียบเช่นเดียวกับน้ำในห้วงน้ำที่เต็มเปี่ยมไม่มีวันจะเหือดแห้งไป เมื่อพระเวสสันดรพระราชทานพระนางมัทรีแก่ท้าวสักกแปลงแล้ว ท้าวสักกเทวราชได้กล่าวอนุโมทนาในทานที่พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญ แล้วจึงถวายพระนางมัทรีคืนแก่พระเวสสันดรในทันที

ข้าพระองค์ขอถวายพระนางมัทรีพระมเหสีผู้งามทั่วสรรพางค์ คืบแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะ
พระองค์มีพระฉันทะอัธยาศัยเสมอด้วยพระนางมัทรี และพระนางมัทรีก็ทรงมีพระฉันทะอัธยาศัยเสมอ
ด้วยพระองค์ผู้พระสวามี.

น้ำนมและสังข์มีสีเสมอเหมือนกันฉันใด พระองค์และพระนางมัทรีก็มีพระ
มนัสเจตนาเสมอเหมือนกัน ฉะนั้น.

(สักกบรรพ : ๗๖๘)

การอุปมาข้างต้นเป็นการแสดงถึงพระราชศรัทธาในการทำทานที่พระเวสสันดร และ
พระนางมัทรีทรงมีเช่นเดียวกัน โดยใช้ “ฉันใด...ฉันนั้น” ในการแสดงแนวเทียบ โดยกวีนำเอาสีของ
น้ำนมและสีของสังข์ซึ่งมีสีขาวสะอาด มาเปรียบกับพระหทัยของพระเวสสันดรและพระนางมัทรีที่มี
เจตนาในการบำเพ็ญทานเหมือนกัน กล่าวคือเมื่อพระเวสสันดรทรงปรารถนาจะพระราชทานพระนาง
มัทรีแก่ผู้อื่น พระนางก็ไม่ทรงคัดค้านหรือแสดงความไม่พอพระทัย ทรงยอมเป็นวัตถุทานของพระ
เวสสันดรและร่วมอนุโมทนาทานด้วย ดังนั้น ทั้งพระเวสสันดรและพระนางมัทรีจึงทรงมี “เจตนาที่
เสมอกัน” ในการให้ทานเหมือนกับสีของน้ำนมและสีของหอยสังข์ที่เหมือนกันคือเป็นสีขาวขุ่นหรือสี
ขาวนวล

นอกจากจะใช้ “ฉันใด...ฉันนั้น” บางครั้งกวีอาจใช้คำที่แสดงแนวเทียบว่า “ฉะนั้น”
ดังปรากฏเมื่อพระชาลีราชกุมารทรงนำกองทัพของพระเจ้าสญชัยเดินทางมารับพระเวสสันดรและพระ
นางมัทรีเสด็จกลับกรุงเชตุตร เมื่อพระเวสสันดรทอดพระเนตรเห็นกองทัพก็ทรงเข้าพระทัยผิดคิดว่า
เป็นปัจฉามิตรยกทัพมา แต่เมื่อพระนางมัทรีทอดพระเนตรเห็นก็ทรงทราบว่าเป็นกองทัพของ
พระเจ้าสญชัย พระนางจึงตรัสปลอบพระเวสสันดรว่า

พระนางมัทรีได้ทรงสดับพระราชดำรัส จึงทอดพระเนตรกองทัพ ก็ทรงทราบว่าเป็นกองทัพ
ของตนเมื่อจะให้พระมหาสัตว์ทรงอุ้มพระหฤทัย จึงตรัสคาถานี้

เหล่าอมิตรไม่พึงข่มเหงพระองค์ได้ เหมือนเพลิงไม่พึงข่มเหงทะเลได้ฉะนั้น
ขอพระองค์ทรงพิจารณาถึงพระพรที่ท้าวสักกเทวราชประทานนั้นนั่นแล ความสวัสดิจะพึงมี
แก่เราทั้งหลายจากพลนิกายนี้เป็นแน่.

(ฉัตติยบรรพ. ๒๕๒๕: ๗๗๒)

การอุปมาด้วยการใช้ “ฉะนั้น” ข้างต้นเปรียบเทียบให้ผู้อ่านเห็นถึงพระบารมีที่ยิ่งใหญ่
ของพระเวสสันดรที่ทำให้เหล่าปัจฉามิตรไม่อาจทำอันตรายพระองค์ได้ เหมือนไฟที่ไม่ว่าจะมีจำนวน
มากหรืออ่อนแรงเพียงใด ก็ไม่อาจเผาผลาญทะเลได้ย่อมดับไปหมดสิ้น เพื่อแสดงว่ากองทัพที่ยิ่งใหญ่
ก็เหมือนกองไฟที่ไม่สามารถทำอันตรายทะเลที่มีน้ำได้ ซึ่งก็คือพระเวสสันดรนั่นเอง

๓.๒.๒ บุคลาธิษฐาน

บุคลาธิษฐาน หรือบุคลวัต คือการสมมติให้สิ่งต่างๆ ที่ไม่ใช่มนุษย์ทำกริยาอาการ แสดงความรู้สึกเหมือนมนุษย์ เช่น ดอกไม้เด่นรำ ท้องฟ้าร้องให้ เป็นต้น

การใช้บุคลาธิษฐานในวรรณคดีเวสสันดรชาดกแสดงถึงพระบุญญาบารมีของพระเวสสันดร ดังตอนที่กษัตริย์ทั้ง ๔ พระองค์เสด็จสู่ป่า เมื่อพระเวสสันดรต้องการผลไม้ให้แก่สองกุมาร ต้นไม้ที่มีผลก็น้อมนำผลลงมาถึงพระหัตถ์ของพระองค์ทันที เพื่อให้พระองค์ทรงเลือกเก็บได้ง่าย

พระชาติและพระกนิษฐาได้ทอดพระเนตรเห็นต้นไม้ทรงผลต่างๆ สองข้างทางก็ทรงกันแสง ด้วยบุญญาภาพแห่งพระมหาสัตว์ ต้นไม้ที่ทรงผลก็น้อมลงมาสัมผัสพระหัตถ์ แต่นั้นพระเวสสันดรก็ทรงเลือกเก็บผลได้ที่สุคติประทานแก่สองกุมารกุมารนั้น พระนางมัทรีทอดพระเนตรเห็นดังนั้น ก็ทรงทราบว่าเป็นเหตุอัศจรรย์.

(วนปเวสนกัณฑ์ : ๖๕๙)

การใช้บุคลาธิษฐานข้างต้น กวีใช้ธรรมชาติคือต้นไม้ทำพฤติกรรมเหมือนมนุษย์คือ “น้อมลงมาสัมผัสพระหัตถ์” เพื่อให้พระเวสสันดรทรงเลือกเก็บผลไม้ประทานแก่สองกุมาร ต้นไม้เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตแต่ทำกริยา “สัมผัสพระหัตถ์” กับพระโพธิสัตว์ได้ จึงเป็นการใช้ภาพพจน์บุคลาธิษฐาน

ครั้งเมื่อนายพรานเจตบุตรพบกับชูชก นายพรานเจตบุตรก็แสดงความซื่อสัตย์ต่อหน้าที่จะปกป้องพระเวสสันดร ด้วยการขู่ว่าจะฆ่าชูชก เพื่อให้ชูชกตกใจกลัว ดังนี้

นะพราหมณ์ ข้าจักไม่ไว้ชีวิตแกในที่นี้ เพราะลูกศรนี้อันข้างไปแล้ว จักดื่มโลหิตแก

(ชูชกบรรพ : ๖๘๓)

การใช้บุคลาธิษฐานข้างต้น เป็นการสมมติให้ลูกศรซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตทำกริยาอาการเหมือนมนุษย์ ได้แก่ ดื่มโลหิตของชูชก เพื่อให้ชูชกหวาดกลัว

การใช้ภาพพจน์อุปมาปรากฏในวรรณคดีเวสสันดรชาดกมากที่สุด จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเด่นของการใช้ความเปรียบในวรรณคดีเวสสันดรชาดก และแม้ว่าจะปรากฏภาพพจน์อื่นด้วย แต่ก็มักปรากฏร่วมกับอุปมา การใช้อุปมาจึงเป็นการใช้ภาพพจน์ที่โดดเด่นที่สุดในชาดกเรื่องนี้ การใช้ภาพพจน์ในวรรณคดีเวสสันดรชาดกทั้ง ๒ ประเภท ได้แก่ การอุปมาแบบใช้คำเชื่อม และการอุปมาแบบประโยค “ฉันใด...ฉันนั้น” สร้างสุนทรีภาพแก่ผู้อ่าน จึงเป็นการเปรียบเทียบเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจอารมณ์ของตัวละคร เข้าใจเรื่องราวของชาดกที่ลึกซึ้ง และสื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพที่ชัดเจน

๓.๓ การใช้สัญลักษณ์

สัญลักษณ์ คือการกำหนดให้สิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่งด้วยการสมมติ แล้วเป็นที่ยอมรับ เช่น ดอกไม้เป็นสัญลักษณ์ของผู้หญิง ดวงอาทิตย์เป็นสัญลักษณ์แทนพลังอำนาจ สีดำเป็นสัญลักษณ์ของความชั่วร้าย เป็นต้น ดวงมน จิตร์จำนงค์ อธิบายสัญลักษณ์ไว้ว่า

สัญลักษณ์คือเครื่องหมายแสดงภาพแห่งความรู้สึกนึกคิดในจินตนาการของผู้ประพันธ์ การจะเข้าใจความรู้สึกนึกคิดของผู้ประพันธ์ก็ต้องเข้าใจภาพหรือจินตณภาพนั้น การจะเข้าใจจินตณภาพก็ต้องถอดความเครื่องหมายแสดงภาพ หรือสัญลักษณ์ของผู้ประพันธ์ให้ได้เสียก่อน...

(ดวงมน จิตร์จำนงค์. ๒๕๓๖ : ๑๓๐)

ข้อความดังกล่าวอธิบายถึงการใช้อนุสัญญลักษณ์ในวรรณคดีของกวีซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อแสดงภาพและความรู้สึกนึกคิดของตนไปสู่ผู้อ่านอย่างเป็นรูปธรรม ผู้อ่านจึงมีหน้าที่ต้องขบคิดตีความสัญลักษณ์นั้นอย่างละเอียดถี่ถ้วนและรอบคอบ เพื่อนำไปสู่สุนทรียภาพตามที่กวีต้องการ

การใช้สัญลักษณ์ในวรรณคดีเวสสันดรชาดก มี ๕ ประการ ได้แก่ สัญลักษณ์แห่งทาน : พระเวสสันดร สัญลักษณ์แห่งอกุศลมูล : ชุชก สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ : ช้างปัจจัยนาคน สัญลักษณ์แห่งพาหนะธรรม : ยานนาวา และ สัญลักษณ์แห่งกิริยาบุญ : การหลั่งทักษิโณทก

๓.๓.๑ สัญลักษณ์แห่งทาน : พระเวสสันดร

ในวรรณคดีเวสสันดรชาดกพระเวสสันดรเป็นตัวละครที่เป็นสัญลักษณ์ของอุดมคติแห่งทาน โดยพระเวสสันดรทรงเป็นผู้ให้ เริ่มตั้งแต่ทรงอยู่ในพระครรภ์ของพระมารดา จนกระทั่งเสด็จสู่สวรรคาลัย การบำเพ็ญทานบารมีในแต่ละครั้งพระองค์มีพระราชประสงค์ให้บุคคลที่มาทูลขอสิ่งต่างๆ จากพระองค์พ้นทุกข์ จึงทรงตั้งมั่นในพระโพธิญาณอันประเสริฐในภายภาคหน้า การบำเพ็ญทานบารมีนี้ถือเป็นการกระทำอันอุกฤษฏ์ยากยิ่ง บุคคลที่ทำได้ย่อมต้องขจัดความตระหนี่ให้ออกจากตนเองเพื่อยังประโยชน์และความสุขแก่บุคคลอื่น

เมื่อพระเวสสันดรทรงอยู่ในพระครรภ์ของพระนางมุลลดี พระนางก็ทรงใคร่จะให้สร้างโรงงานทรงพระราชทานทรัพย์วันละหกแสนกหาปณะเพื่อบริจาคทานทุกวัน

ฝ่ายพระมหาสัตว์จุติจากเทวโลกนั้นเกิดในพระครรภ์แห่งพระนางมุลลดี เทพบุตรหกหมื่นก็บังเกิดในเคสสถานแห่งอำมาตย์หกหมื่น ก็ในเมื่อพระมหาสัตว์เสด็จอยู่ในพระครรภ์พระมารดา พระนางมุลลดีผู้มีพระครรภ์เป็นผู้ทรงใคร่จะให้สร้างโรงงาน ๖ แห่ง คือที่ประตูพระนครทั้ง ๔ ที่ท่ามกลางพระนคร ๑ ที่ประตูพระราชวัง ๑ ทรงสละพระราชทรัพย์หกแสนกหาปณะทุกวันๆ บริจาคทาน

(หิมาวันตวรรณา : ๖๐๙-๖๑๐)

พระราชประสงค์ของพระนางผุสดีข้างต้น ยังผลให้ผู้อ่านเริ่มรู้จักตัวละครและสามารถคาดเดา ลักษณะของตัวละครได้ ครั้นเมื่อพระเจ้าสุทนต์ทรงให้พราหมณ์ทำนายถึงทารกที่อยู่ในพระครรภ์ของ พระนางผุสดี พราหมณ์ได้กราบทูลว่า “ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ท่านผู้ยินดียิ่งในทานมาอุบัติในพระ ครรภ์แห่งพระราชเทวีจักไม่มีในทานบริจาค” (หิมวันตวรรณนา : ๖๑๐) คำกราบทูลของพราหมณ์ต่อ พระเจ้าสุทนต์นี้ จึงแสดงลักษณะทารกในครรภ์ที่ทรงยินดีในการบริจาคตาน

วันที่ที่พระเวสสันดรประสูติออกจากพระครรภ์พระมารดา ทรงเหยียดพระหัตถ์เพื่อทูลขอทรัพย์ จากพระมารดาเพื่อบริจาคตานในทันที

พระมหาสัตว์ประสูติจากพระครรภ์แห่งพระมารดา เป็นผู้บริสุทธิ์ ลืมพระเนตรทั้งสอง ออกมา เมื่อออกมาก็เหยียดพระหัตถ์ต่อพระมารดาตรัสว่า ข้าแต่พระแม่เจ้า หม่อมฉันจักบริจาคตาน มีทรัพย์อะไรๆ บ้าง ครั้นนั้นพระชนนีตรัสตอบว่า พ่อจงบริจาคตานตามอริยาศัยของพ่อเถิด แล้ววางถุง กหาปณะพันหนึ่งในพระหัตถ์ที่แบอยู่.

(หิมวันตวรรณนา : ๖๑๐-๖๑๑)

ความมุ่งมั่นในการบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรนี้ ยังปรากฏให้ผู้อ่านเห็นเรื่อยมา ดังที่ทรงพระราชทานเครื่องประดับแก่นางนมเมื่อพระเวสสันดรทรงพระชนมพรรษา ๔-๕ ปี และทรง พระราชทานเครื่องประดับเช่นนั้นถึง ๙ ครั้ง ต่อมาเมื่อพระชนมพรรษา ๘ ปี พระเวสสันดรทรง คำนึงถึงการบริจาคตานภายใน ดังนี้

พระราชกุมารก็ประทานเครื่องประดับ แก่เหล่านางนม ในกาลเมื่อยังทรงพระเยาว์ถึง ๙ ครั้ง ก็ในกาลเมื่อพระราชกุมารมีพระชนมพรรษา ๘ ปี พระราชกุมารเสด็จไปสู่ปราสาทอันประเสริฐ ประทับนั่งบนพระยี่ภู่ทรงคิดว่า เราให้ทานภายนอกอย่างเดียว ทานนั้นหาใช่เราให้อินดีไม่ เราใคร่จะ ให้ทานภายใน แม้ถ้าใครๆ ฟังขอหทัยของเรา เราจะพึงให้ผ้าอุระประเทศนำหทัยออกให้แก่ผู้ นั้น ถ้าเขาขอจักษุทั้งหลายของเรา เราก็จะควักจักษุให้ ถ้าเขาขอเนื้อในสรีระเราจะเชือดเนื้อ แต่สรีระทั้งสิ้นให้ ถ้าแม้ใครๆ ฟังขอโลหิตของเรา เราก็จะพึงถือเอาโลหิตให้ หรือว่าใครๆ ฟัง กล่าวกะเราว่า ท่านจงเป็นทาสของข้า เราก็ยินดียอมตัวเป็นทาสแห่งผู้นั้น.

(หิมวันตวรรณนา : ๖๑๒)

การให้ทานภายในของพระเวสสันดรคือการบริจาคจักษุ เนื้อสรีระ โลหิต และการยอมเป็นทาส แก่ผู้ที่มาทูลขอ ความตั้งพระทัยอันแน่วแน่ของพระเวสสันดรที่จะทรงทำทานบารมีในพระชาตินี้ทำให้ พระองค์ทรงบริจาคสิ่งสำคัญคู่บ้านคู่เมืองคือช้างปัจจัยนาค ทรงบริจาคสัตตสตกมหาทาน คือบริจาค ช้าง ม้า รถ สตรี โคนม ทาส ทาสี อย่างละเจ็ดร้อย กระทั่งได้พระราชทานพระชาลี และพระกัณหา-

ชีนาแก่พราหมณ์ชุก ซึ่งเป็นการทำทานที่ยากยิ่งของพระเวสสันดร แต่สุดท้ายพระองค์ก็ทรงหักห้าม พระทัยได้ด้วยทรงมุ่งหวังในพระสัพพัญญุตญาณ ดังที่ทรงดำริว่า

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สत् ได้แก่ ธรรมคือประเพณีของพระโพธิสัตว์ในกาลก่อน. ได้ยิน ว่า พระโพธิสัตว์นั้นทรงอนุสรณ์ถึงประเพณีแห่งพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในขณะนั้น แต่นั้นพระองค์ทรง ดำริว่า พระโพธิสัตว์ทั้งปวงไม่ทรงบริจาคนหาบริจา ๕ ประการ คือบริจาตทรัพย์ บริจาควัยวะ บริจาตชีวิต บริจาตบุตร บริจาตภรรยา หากเคยเป็นพระพุทธรเจ้าได้ไม่ ก็ตัวเราก็ตายในจำพวกพระ โพธิสัตว์เหล่านั้น แม้เราไม่บริจาตบุตรและชายา ก็ไม่อาจจะเป็นพระพุทธรเจ้าได้ ทรงดำริดังนี้แล้ว ยังสัญญาให้เกิดขึ้นว่า แน่เวสสันดรเป็นอย่างไร ท่านไม่รู้อะไรที่บุตรและบุตรที่ให้เพื่อเป็นทาสทาสี แก่ชนเหล่าอื่น จะนำมาซึ่งความทุกข์ดอกหรือ เราจักตามไปฆ่าชุกด้วยเหตุไรเล่า แล้วทรงดำริต่อไป ว่า ขึ้นชื่อว่าบริจาตทานแล้วตามเดือตร้อนภายหลังหาสมควรแก่เราไม่ ทรงตัดพ้อพระองค์เอง อย่างนี้แล้ว ทรงอธิษฐานสมาทานศีลมันโดยมนสิการว่าถ้าชุกฆ่าลูกทั้งสองของเรา จำเดิมแต่เวลาที่ เราบริจาตแล้วเราจะไม่กังวลอะไรๆ ทรงอธิษฐานมันฉะนี้แล้ว เสด็จออกจากบรรณศาลา ประทับนั่ง ณ แผ่นศิลา แทบวารบรรณศาลา คุปฏิมาทองคำฉะนี้.

(กุมารบรรพ : ๗๓๑-๗๓๒)

จะเห็นได้ว่าทานที่พระเวสสันดรทรงกระทำนั้นนอกจากทรงต้องการช่วยให้ผู้มาทูลขอสิ่งต่างๆ พ้นทุกข์แล้ว พระเวสสันดรยังทรงมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นสำคัญ

การบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรโพธิสัตว์มิได้หยุดเพียงแค่การพระราชทานสองกุมารแก่ ชุก เมื่อท้าวสักกเทวราชแปลงทูลขอพระนางมัทรี พระเวสสันดรก็มีได้ทรงขัดข้อง ในตอนนี้ก็วิ แสดงอารมณ์ของพระเวสสันดรว่า

เมื่อท้าวสักกเทวราชแปลงทูลอย่างนี้แล้ว พระมหาสัตว์มิได้ตรัสว่าเมื่อวานนี้อาตมาได้ให้ บุตรบุตรแก่พราหมณ์ไปแล้ว อาตมาจะต้องอยู่ในป่ารูปเดียวเท่านั้นจักให้มัทรีแก่ท่านได้อย่างไร ดังนี้ เป็นเพียงตั้งผู้มีกำลังวางถูกหาปณะพินหนึ่งลงบนหัตถ์ที่เหยียดออกกรับ มีพระมนัสไม่ขัดไม่ข้องไม่ หดหู่เป็นราวจะยังภูพาให้บันลือลั่น ตรัสว่า

ดูก่อนพราหมณ์ อาตมาให้สิ่งที่ท่านขอต่ออาตมา อาตมาไม่หวั่นหวาด ไม่ซ่อนสิ่งที่มีอยู่ใจของอาตมาในดีในทาน.

(สักกบรรพ : ๗๖๓-๗๖๔)

ความหวังใจในพระโพธิญาณของพระเวสสันดร ทำให้ทรงพระราชทานพระนางมัทรีแก่ พราหมณ์ได้ การกระทำของพระเวสสันดรในครั้งนี้จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเสียสละส่วน ตนเพื่อประโยชน์ของมวลมนุษย์เป็นสำคัญ โดยมีพระนางมัทรี พระชาลี พระกัณหาชينا และช้าง ปัจฉิยานาคเป็นวัตถุทานสำคัญที่ช่วยประกอบสร้างให้ทานของพระเวสสันดรบริบูรณ์ ทำให้พระ

เวสสันดรเป็นตัวละครที่เป็นสัญลักษณ์แห่งอุดมคติของการบำเพ็ญทานที่สมบูรณ์แบบ และเป็นต้นแบบแห่งการบำเพ็ญทาน อันเป็นหลักธรรมที่สำคัญทางพุทธศาสนาอันจะช่วยให้มนุษย์จัดความตระหนี่ของตนเองออกไปเพื่อประโยชน์และความสุขของสังคม การบำเพ็ญทานของพระเวสสันดรจึงเป็นสัญลักษณ์ให้ผู้อ่านซาบซึ้งเรื่องทานที่เป็นธรรมะที่สำคัญของพุทธศาสนา

เป็นที่น่าสังเกตว่าในพระราชพงศาวดารของไทยปรากฏเรื่องการบำเพ็ญทานบารมีของพระมหากษัตริย์ ไม่ว่าจะเป็นการบริจาคสัตตสดกมหาทาน หรือการแสดงความมุ่งมั่นที่จะบริจาคทานภายในเพื่อพระโพธิญาณตามแบบพระเวสสันดร ดังในสมัยอยุธยาปรากฏเรื่องการบำเพ็ญทานบารมี ดังนี้

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระราชทานสัตตสดกมหาทาน ดังนี้

ศักราช ๘๙๙ ปีระกา นพศก (พ.ศ.๒๐๘๐) วันอาทิตย์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ เกิดเพลิงไหม้ในพระราชวัง หนึ่งเดือน ๓ ทำการพระราชพิธีอาจาริยาภิเษก และกระทำการพระราชพิธีอินทราภิเษก ในพระราชวัง หนึ่งในเดือน ๕ นั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าพระราชทานสัตตสดกมหาทาน และให้ช่างเผือกมีทองเชิงทองเงินสีเท่าช่าง เป็นเงินพันหกร้อยชั่ง ราชรถเจ็ดเล่มเทียมด้วยม้า มีนางสำหรับรถเสมอรถละเจ็ดนาง

(พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ : ๗๒-๗๓)

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๕ หรือพระเจ้าปราสาททอง พระองค์ทรง “ตั้งพระทัยบำเพ็ญทานการกุศลเป็นศาสนูปถัมภกในพระพุทธานุสาสนา” ปรากฏในพงศาวดารว่า

ลุศักราช ๑๐๐๐ ปีชาล สัมฤทธิศก...ครั้นออกจากทวารพระราชวังแล้วพระเจ้าอยู่หัวก็ไปรยทานแก่ยากพรณิกทั้งหลายแล้ว เสด็จไปถึงกัลปพฤกษ์ต้นใด ก็หยุดให้พนักงานซึ่งขึ้นอยู่นั้นไปรยทาน และระหว่างต้นกัลปพฤกษ์พระองค์ก็หยุดไปรยทานไปโดยลำดับจนรอบพระนครแล้วเสด็จเข้าพระราชวัง ในลำดับเดือนนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบริจาคทรัพย์ และพระราชพาหนะกระทำสัตตสดกมหาทาน เป็นทานแก่พราหมณ์ทมิฬชาติและยากพรณิกทั้งปวงเป็นอาทิ คือ ช้างร้อยหนึ่ง ม้าร้อยหนึ่ง ทาสชายร้อยหนึ่ง ทาสหญิงร้อยหนึ่ง เงินร้อยชั่ง ทองร้อยชั่ง ราชรถร้อยหนึ่ง และแต่งการออกสนาม มีมหรสพสมโภช ตีรवार เป็นมโหฬารการยิ่งนัก

(พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ : ๑๑)

ลัทธิราช ๑๑๒ ปีมะเมีย โทศก เดือน ๕ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแจกทานแก่
ยากจรรณิกทั้งหลายเป็นอันมากเสมอคนละบาท สิ้นพระราชทรัพย์ถึงพันสามร้อยชั่งเศษ
(พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ : ๑๑๙)

ในสมัยธนบุรี สมเด็จพระบรมราชาที่ ๔ หรือพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระราชดำริถึงการบริจาค
อัมมัตติกา หรือทานภายในว่า

ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงจงตั้งใจปฏิบัติสักรักษาในพระจุติปริสุทธิศีล ให้บริสุทธิ์ผ่องใส
อย่าให้เศร้าหมอง แม้ผู้เป็นเจ้าของจะขัดสนด้วยจตุปัจจัยสิ่งใดนั้น เป็นธุระโยมจะรับอุปฐากผู้
เป็นเจ้าของ แม้ถึงจะปรารถนามังสะและรุธิ์ของโยม โยมก็อาจสามารถจะเชือดเนื้อ
และโลหิตออกถวายเป็นอัมมัตติกาได้ แล้วทรงพระราชดำริว่าพระพุทธศาสนาจะรุ่งเรืองเจริญ
จิรัฐติกาลนั้นก็อาศัยกุลบุตรเล่าเรียนพระปริยัติธรรมจึงทรงพระกรุณาให้สังฆการีกรรมการทำสารบัญชีย
พระสงฆ์รูปใดที่บอกที่เรียนพระไตรปิฎกมาก ก็ทรงถวายไตรจีวรผ้าเทศเนื้อละเอียด แล้วทรงถวาย
ปัจจัยแก่เถรเถรตามที่เล่าเรียนได้มากและน้อย หนึ่งให้โปรยปรายพระราชทรัพย์และแจกทานแก่
ยากจรรณิกอุบาสกแปดคำสิบห้าคำ แล้วตั้งโรงทานไว้สำหรับแจกคนโซ่ทั้งปวง
(พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ : ๑๖๘)

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าสัญลักษณ์แห่งอุดมคติของการบำเพ็ญทานที่สมบูรณ์แบบคือพระ
เวสสันดร เมื่อผู้อ่านรับรู้สัญลักษณ์ที่กวีสื่ออย่างเป็นรูปธรรมนี้ จะทำให้เข้าใจพระธรรมทางพุทธศาสนา
นำพาให้เกิดปัญญาและความสงบสุขในสังคมที่มีแต่การแบ่งปันในที่สุด

๓.๓.๒ สัญลักษณ์แห่งอกุศลมูล : ชุชก

ในอรรถกถาเวสสันดรชาดก ชุชกเป็นตัวละครที่เป็นสัญลักษณ์แห่งอกุศล อันเป็นรากเหง้าของ
อกุศล และต้นตอของความชั่วทั้งหลาย เมื่อเอ่ยถึงชุชกจึงมักปรากฏภาพความเลวร้าย ความไม่ดีต่างๆ
อันมีสาเหตุมาจากความหลงนางอมิตตตปาณา

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวถึงอกุศลมูล ๓ ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวล
ธรรม ดังนี้

อกุศลมูล ๓ (รากเหง้าของอกุศล, ต้นตอของความชั่ว – Akusala – mula : unwholesome
roots ; roots of bad actions)

๑. โลภะ (ความอยากได้ – Lobha : greed)
๒. โทสะ (ความคิดประทุษร้าย – Dosa : hatred)
๓. โมหะ (ความหลง – Moha : delusion)

(พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). ๒๕๔๖: ๘๔)

ชูชกเป็นพราหมณ์อาศัยอยู่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อทุนนวิภูฐะ ในแคว้นกาลิงครัฐมีอาชีพเที่ยว
ภิกขาจารได้ทรัพย์มา ๑๐๐ กหาปณะ จึงนำไปฝากไว้กับเพื่อนพราหมณ์ แต่เพื่อนนำเงินที่ชูชกฝากไป
ใช้จนหมด เมื่อชูชกมาทวงเงินจึงไม่มีคืนให้ พราหมณ์จึงยกลูกสาวคือนางอมิตตตาปนาแก่ชูชก
แม้ชูชกจะชรามากและมีรูปร่างอัปลักษณ์ ความอัปลักษณ์ของชูชกปรากฏผ่านบทเจรจาของพระชาติ
ราชกุมารซึ่งกล่าวถึงลักษณะบุรุษโทษ ๑๘ ประการของชูชกดังนี้

ข้าแต่พระบิดา พระมารดาเสด็จออกไปแล้ว พระบิดาประทานหม่อมฉันทั้งสอง ขอพระ
บิดายาเพ็งประทานหม่อมฉันทั้งสอง จนกว่าพระมารดาของหม่อมฉันทั้งสองจะเสด็จกลับมา
พราหมณ์ชูชกนี้จึงชายหรือจหงษ์ในกาลนั้นแน่แท้ ชูชกนี้ประกอบด้วยบุรุษโทษ ๑๘ ประการ คือ
ดินแบ ๑ เล็บหน้า ๑ มีปลีห้องย้อยยาน ๑ มีริมฝีปากบนยาว ๑ น้ำลายไหล ๑ มีเขี้ยวยาวออก
จากริมฝีปากดังเขี้ยวหมู ๑ จมูกหัก ๑ ท้องโตดังหม้อ ๑ หลังค่อม ๑ ตาเหล่ ๑ หนวดสี
เหมือนทองแดง ๑ ผมสีเหลือง ๑ เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง เคลื่อนไปด้วยกระด้า ๑ ตาเกลือกเหลือง
๑ เอวคด หลังโก่ง คอเอียง ๑ ขากาง ๑ เดินตื้นลั่นดังเผาะ ๆ ๑ ขนตามตัวดกและหยาบ ๑ หุ่น
ห่มหนังเสือเหลือง เป็นตั้งอมมนุษย์นักแล้ว.

(กุมารบรรพ : ๗๒๔)

แต่ความอัปลักษณ์ที่เป็นลักษณะบุรุษโทษ ๑๘ ประการนี้ กลับไม่ใช่สาเหตุสำคัญที่ทำให้นาง
อมิตตตาปนาที่สาว สวย และช่างปรนนิบัติไม่พอใจ แต่กลับเป็นความแก่ชราที่ปรากฏการเน่นอยู่
บ่อยครั้ง ดังที่นางพราหมณีดำวนางอมิตตตาปนากระทบไปถึงชูชกว่า

แหม่นางอมิตตตาปนา บิดามารดาของเจ้า เมื่อเจ้ายังเป็นสาวอยู่อย่างนี้ ยังมอบตัวเจ้า
ให้แก่ชูชกพราหมณ์แก่ได้ พวกญาติของเจ้าผู้มอบตัวเจ้าแก่พราหมณ์แก่ ทั้งที่เจ้ายังเป็นสาวอยู่อย่าง
นี้ เขาอยู่ในที่ลับปรักษากันถึงเรื่องไม่เป็นประโยชน์เรื่องทำชั่ว เรื่องลามก เรื่องไม่ยังใจให้เอิบอาบ
เจ้าอยู่กับผัวแก่ไม่ยังใจให้เอิบอาบ เจ้าอยู่กับผัวแก่เจ้าตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่ บิดามารดาของเจ้าคง
หาชายอื่นให้เป็นผัวไม่ได้แน่จึงยกเจ้าซึ่งยังเป็นสาวอยู่อย่างนี้ให้พราหมณ์แก่ เจ้าคงจักบูชาบุญไว้ไม่
ดี ในคติที่ ๙ คงจักไม่ได้ทำการบูชาไฟไว้ เจ้าคงจักตำสมณพราหมณ์ผู้มีพรหมจรรย์เป็นเบื่องหน้า ผู้มี
ศีล เป็นพหูสูตในโลกเป็นแน่ จึงได้มาอยู่ในเรือนพราหมณ์แก่แต่ยังเป็นสาวอยู่อย่างนี้ ถูกงูกัดก็ไม่
เป็นทุกข์ ถูกแทงด้วยหอกก็ไม่เป็นทุกข์ การที่เห็นผัวแก่นั่นแล เป็นความทุกข์ด้วย เป็นความร้ายกาจ
ด้วย การเล่นหัว การรื่นรมย์ย่อมไม่มีกับผัวแก่การเจรจาปราศรัยก็ไม่มี แม้การกระซิกกระซู้ก็ไม่งาม
เมื่อใด ผัวหนุ่มเมียสาวเข้าหยอกกันอยู่ในที่ลับ เมื่อนั้นความเศร้าโศกทุกอย่างที่เสียดแทงหัวใจอยู่ย่อม
พินาศไปสิ้น เจ้ายังเป็นสาวรูปสวยพวกชายปรารถนายิ่งนัก เจ้าจึงไปอยู่เสียที่ตระกูลญาติเกิด คนแก่
จักให้เจ้ารื่นรมย์ได้อย่างไร.

(ชูชกบรรพ : ๖๗๓-๖๗๔)

การเน้นว่าชูชกเป็น “พราหมณ์แก่” และ “ผัวแก่” ทำให้นางอมิตตตาปนาไม่พอใจวิ่งร้องให้กลับเรือน เป็นเหตุให้นางอมิตตตาปนาเกิดโลภะคือความอยากได้สองกุมารมารับใช้ตน เพื่อหลีกเลี่ยงการไปพบปะกับเหล่าพราหมณ์ โดยไม่คำนึงว่าชูชกซึ่งแก่ชรามากแล้วจะเดินทางไปขอสองกุมารได้อย่างไร เมื่อชูชกปฏิเสธว่าไม่สามารถเดินทางไกลได้เนื่องจากชรามากแล้วไม่มีกำลัง นางอมิตตตาปนาจึงขู่ชูชกว่า

พราหมณ์อมิตตตาปนาแล้วว่า

คนขลาดยังไม่ทันถึงสนามรบ ไม่ทันได้รับเกียรติยศ ฉันใด ดูก่อนพราหมณ์ ท่านยังไม่ทันได้ไปเลยก็ยอมแพ้ ฉันนั้น ดูก่อนพราหมณ์ถ้าท่านไม่หาทาสและทาสีมาให้ฉัน ท่านจงรู้อย่างนี้ ฉันจักไม่อยู่ในเรือนของท่าน เมื่อใดท่านเห็นฉันแต่งกายในงานมหรสพประกอบด้วยนักขัตฤกษ์ หรือพิธีตามที่เคยมี เมื่อนั้นความทุกข์ก็จักมีแก่ท่าน เมื่อฉันรื่นรมย์กับด้วยชายอื่นๆ ความทุกข์ก็จักมีแก่ท่าน เมื่อท่านผู้ชราแล้วพิโรธคร่ำครวญอยู่ เพราะไม่เห็นฉันร่างกายที่งอกก็จักงอยิ่งขึ้น ผมที่หงอกก็จักหงอกมากขึ้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อมนาปนเต ความว่า เมื่อท่านไม่ยอมไปเฝ้าพระเวสสันดร ทูลขอทาสและทาสีมา ฉันจักกระทำการที่ท่านไม่ชอบใจ. บทว่า นกุชตเต อุตุปุพฺเพสุ ความว่า ในงานมหรสพที่เป็นไปด้วยสามารถที่จัดขึ้นในคราวนักขัตฤกษ์ หรือด้วยสามารถที่จัดขึ้นประจำฤดูกาลในบรรดาฤดูกาลทั้งหก

(ชูชกบรรพ : ๖๗๗)

นางอมิตตตาปนาเห็นว่าชูชกทั้งรักทั้งหลงตนจึงกล่าววาจาข่มขู่ว่าจะไปเร่ร่อนกับชายอื่น จะไม่มีความสุขสนุกสนานกับชายอื่น เพราะนางรู้ว่าชูชกยอมทนไม่ได้และต้องไปขอสองกุมารให้ตนในที่สุด การที่ชูชกเดินทางไปขอสองกุมารจึงเป็นเพราะโมหะคือความหลง ความรู้สึกของชูชกซึ่ง “ตกอยู่ในอำนาจของอมิตตตาปนา” จึงเป็นความรู้สึกของผู้ที่ติดใจในกามราคะ ความหลงนางอมิตตตาปนาจึงทำให้ชูชกยอมทำทุกอย่างที่นางต้องการ แม้จะรู้ว่าดีว่าตนจะลำบากมากเพียงไร ความรู้สึกของชูชกเป็นดังนี้

แต่นั้น พราหมณ์ชูชกก็ตกใจกลัว ตกอยู่ในอำนาจของนางอมิตตตาปนาพราหมณ์ถูกกามราคะบีบคั้น ได้กล่าวกะนางว่า แนะนางพราหมณ์ เจ้าจงจัดเสปียงเดินทางเพื่อฉัน คือจัดขนมที่ทำด้วยงา ขนมที่ปรุงด้วยน้ำตาล ขนมที่ทำเป็นก้อนด้วยน้ำผึ้ง ทั้งสัตตูก้อนสัตตูปงและข้าวผอกจัดให้ดี ฉันจักนำพี่น้องสองกุมารมาให้เป็นทาส กุมารกุมารทั้งสองนั้นจักไม่เกียจคร้านบำเรอปฏิบัติเจ้าตลอดคืนตลอดวัน

(ชูชกบรรพ : ๖๗๘)

การเดินทางไปขอสองกุมารต้องผ่านความลำบากมากมาย แต่ชุกก็อดทนฟันฝ่าอุปสรรค ความทุกข์ของชุกจึงเกิดจากความโลภคือความอยากได้พระราชสี และพระกัณหาขึ้นมาเป็นทาสนาง อมิตตดาปนา อันมีต้นเหตุจากโมหะคือความหลงเป็นสำคัญ “พราหมณ์ชุกถูกนางอมิตตดาปนาเตือน แล้ว เป็นผู้ดีใจในกาม จึงประสบทุกข์นั้น” ครั้นพระเวสสันดรพระราชทานสองกุมารแก่ชุกแล้ว ชุกก็เกิดโทสะเขียนติสองกุมาร อันแสดงให้เห็นว่าชุกอับลักษณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ

ฝ่ายชุกเข้าไปสู่ขวัญป่า เอาพันทัดแถววัลย์ถือมา ผูกพระหัตถ์เบื้องขวาแห่งพระราชสีกุมาร รวมกันกับพระหัตถ์เบื้องซ้ายแห่งพระกัณหาชินากุมารี ถือปลายแถววัลย์นั้นไว้ โบายตีพาไป.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น จึงตรัสว่า

แต่นั้น พราหมณ์ผู้ร้ายกาจนั้น ก็เอาพันทัดแถววัลย์ ผูกพระกรแห่งพระกุมารกุมารี ด้วยแถววัลย์อีกข้างหนึ่งไว้ แต่มิพราหมณ์ถือแถววัลย์ถือไม่เขียนตีนำพระกุมารกุมารีไปต่อ หน้าที่นั่งแห่งพระเวสสันดรสิวีราช. พระณิของพระราชสีพระกัณหาชินาแตกตรงที่ที่ถูกตี แล้วๆ นั้นๆ พระโลหิตไหล พระราชสีและพระกัณหาชินาต่างเอาพระปฤษฎางค์เข้ารับไม่แทน กันและกันเมื่อถูกตี. ลำดับนั้น ชุกพลาดล้มลงในสถานที่ไม่เสมอแห่งหนึ่ง แถววัลย์อัน แข็งเคลื่อนหลุดจากพระหัตถ์อันอ่อนแห่งพระกุมารกุมารี พระกุมารกุมารีทรงกันแสงหนีไป หาพระมหาสัตว์.

(กุมารปรพพ : ๗/๒๓)

แม้พระกุมารทั้งสองจะน่ารักเพียงใด แต่ชุกก็ทารุณสองกุมารโดยใช้แถววัลย์มัดพระหัตถ์ลากถู สองกุมารไป และใช้ไม้เขียนตีนพระโลหิตไหล การทำทารุณสองกุมารจึงเกิดจากโทสะของชุก

ทั้งโลภะคือความอยากได้สองกุมารมาเป็นทาสรับใช้นางอมิตตดาปนา เพื่อให้นางพึงใจที่จะ เป็นภรรยาตน โทสะคือความคิดประทุษร้าย ซึ่งในที่นี้ชุกไม่เพียงแต่คิดเท่านั้น แต่ได้ลงมือเขียนติ สองกุมารอย่างไร้ความปราณี และโมหะคือความลุ่มหลงนางอมิตตดาปนา จึงทำให้ชุกเป็น สัญลักษณ์แห่งอกุศลมูลทั้ง ๓ ประการ ซึ่งแสดงให้เห็นกิเลสในตัวชุก และเมื่อเอ่ยถึงชุกผู้อ่านมัก เข้าใจตรงกันว่าชุกคือตัวแทนของความชั่วร้าย ชุกจึงเป็นสัญลักษณ์ของอกุศลมูล ๓ ซึ่งเป็น สัญลักษณ์ของกิเลส อันเป็นตัวละครที่ต่างจากพระเวสสันดรอย่างสิ้นเชิง

๓.๓.๓ สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ : ช้างปัจจัยนาค

ช้างปัจจัยนาคเป็นช้างที่มีลักษณะเป็นสีขาวทั้งตัว เกิดในวันที่พระเวสสันดรประสูติ มีการ บรรยายถึงกำเนิดของช้างปัจจัยนาคว่า

ก็ในวันที่พระโพธิสัตว์ประสูติ ช้างพังเชือกหนึ่งซึ่งเที่ยวไปในอากาศ นำลูกช้างขาวทั้งตัวรู้กันว่าเป็นมงคลยิ่งมา ให้สถิตในสถานที่มงคลหัตถิแล้วหลีกไป ชนทั้งหลายตั้งชื่อช้างนั้นว่า ปัจฉัยนาค เพราะช้างนั้นเกิดขึ้นมีพระมหาสัตว์เป็นปัจฉัย

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๑)

“ปัจฉัยนาค” จึงเป็นช้างเผือกซึ่งชาวเมืองสีพีถือกันว่าเป็นช้างมงคลที่ปรากฏขึ้นในวันที่พระเวสสันดรประสูติ นับเป็นช้างคู่บารมีของพระเวสสันดร นอกจากลักษณะของช้างปัจฉัยนาคที่มีสีขาวทั้งตัวแล้ว คุณสมบัติของช้างปัจฉัยนาคที่สำคัญยิ่งคือเป็นช้างที่มีลักษณะของความอุดมสมบูรณ์เมื่ออยู่ที่ใดก็ทำให้ที่นั้นไม่แห้งแล้ง ฝนตก ดังนั้นเมื่อเมืองกาลิงครัฐแห้งแล้ง ชาวเมืองกาลิงครัฐจึงกราบทูลให้พระราชินีไปขอช้างนี้จากพระเวสสันดร

ข้าแต่สมมติเทพ ถ้าพระองค์ไม่สามารถให้ฝนตก พระราชโอรสของพระเจ้าสมุชชัยในกรุงเชตุรทรงนามว่าเวสสันดรนั้นทรงยินดียิ่งในทาน มงคลหัตถิขาวล้วน ซึ่งไปถึงที่ใดฝนก็ตกของพระองค์มีอยู่ ขอพระองค์ส่งพรหมณ์ทั้งหลายไปทูลขอช้างเผือกนั้นนำมา

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๔)

ในเมื่อช้างปัจฉัยนาคเป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นมงคลและความอุดมสมบูรณ์ พระราชาเมืองกาลิงครัฐจึงส่งพรหมณ์ ๘ คนไปทูลขอช้างปัจฉัยนาคจากพระเวสสันดร เมื่อพรหมณ์ทั้งหลายทูลขอช้างปัจฉัยนาค พระเวสสันดรก็ทรงดำริว่า

เราใครจะบริจาคทานเป็นไปภายใน ตั้งแต่ศีรษะเป็นต้น พรหมณ์เหล่านี้มาขอทานเป็นไปภายนอกกะเรา แม้อย่างนั้นเราจะต้องความปรารถนาของพรหมณ์เหล่านั้นให้บริบูรณ์ ประทับอยู่บนคอช้างตัวประเสริฐ ตรัสคานี้ว่า

เราจะให้ช้างพลายชัยมันตัวประเสริฐ เป็นช้างราชพาหนะสูงสุดที่พรหมณ์ทั้งหลายขอเรา เรามีได้ห้วนไหว

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๕-๖๑๖)

พระเวสสันดรทรงพระราชทานช้างปัจฉัยนาคให้แก่พรหมณ์เมืองกาลิงครัฐ เพื่อให้เมืองกาลิงครัฐเกิดความอุดมสมบูรณ์ นับว่าเป็นการเผื่อแผ่แบ่งปันความอุดมสมบูรณ์ให้มีเสมอกัน การแบ่งปันความอุดมสมบูรณ์นี้นับเป็นเรื่องสำคัญเพราะเป็นการบรรเทาทุกข์ และระงับทุกข์ ดังที่เมื่อได้รับพระราชทานช้างปัจฉัยนาคไปแล้ว ก็เกิดฝนตกในเมืองกาลิงครัฐ ทำให้เมืองเกิดความอุดมสมบูรณ์ ต่อมาพรหมณ์ชาวกาลิงครัฐจึงนำช้างปัจฉัยนาคมาถวายคืนแก่พระเจ้าสมุชชัย

ในสังคมไทยมีความเชื่อว่าช้างเป็นสัตว์คู่บารมีของพระมหากษัตริย์ การได้ช้างเผือกในรัชสมัยของกษัตริย์พระองค์ใดจึงเป็นเครื่องยืนยันถึงบุญญาบารมีของกษัตริย์พระองค์นั้น การจะเป็นพระมหากษัตริย์ย่อมต้องมีช้างแก้วคู่บารมี ซึ่งความเชื่อเรื่องช้างแก้วคู่บารมีพระมหากษัตริย์ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงว่า

คราที่นั้น จิงสมเด็จพระญาณมหาจักรพรรดิราชนั้นแล อันว่าฝูงช้างแก้วทั้งหลายนั้นอันชื่อฉันทันต์ก็ดีแลฝูงช้างแก้วทั้งหลายอันชื่อว่าอุโปสถกระกูลก็ดี เทียรยอมตัวใหญ่ตัวสารอันงามขาวตั้งเดือนเมื่อวันเพ็ญบุรณนั้น แลมีตื่นแดงงามตั้งตะวันแรกออก แลมีลักษณะเท้า ๙ แห่งดูงามตั้งสร้างบัน มังวงแดงงามตั้งดอกบัวแดง อาจไปโดยอากาศตั้งอรหันต์ผู้มีอำนาจ แลไปโดยอากาศเร็วนัก ช้างนั้นใหญ่สูงงามตั้งเขาเงิน แลพระพิษณุกรรมเอาชาติหิงคุลทาให้งามอันมากอันดี อันมีลักษณะตั้งนั้นด้วยบุญพระญาณมหาจักรพรรดิราช ช้างนั้นหากมาเองโดยอากาศตั้งราชหงส์ทองอันชื่อธรรมราช แลบินมายังเมืองพระญาณมหาจักรพรรดิราชนั้น ช้างแก้วนั้น จิงมาถึงเมืองพระญาณมหาจักรพรรดิราชนั้นจิงเข้าไปในโรงทองอันท่านแต่งไว้ถ้าแลงามนักหนาจิงมาอยู่เหนือฟูกผ้าอันท่านลาดปูไว้ แลก็ยืนอยู่เหนือแท่นทองนั้นแล ช้างนั้นรู้เชื่องแลชำนาญนักหนา ตั้งช้างแก้วอันสำเรียมเสียดสารช้างหิงนานแล้ว แลช้างนี้ดีนักหนา ผีมาแต่ฉันทันตตระกูลก็ดี ผีมาแต่อุโปสถกระกูลก็ดี เทียรยอมตัวดียิ่งกว่าช้างทั้งหลายจิงจะมาแล คราที่นั้นจิงพระญาณมหาจักรพรรดิราชท่านนั้น จิงเสด็จไปยังโรงช้าง แลทอดพระเนตรดูช้าง ช้างนั้นงามนักหนา พระญา ฐ มีใจรักแลยินดีนักหนา พระองค์จิงยืนพระหัตถ์ไปลูบคลำช้างแก้ว ช้างแก้วนั้นจิงค่อยขม้อยหัวแล้วก้มลง เอางาเท้าดินไว้สำคัญว่าไหว้พระญาณมหาบรมจักรพรรดิราชเจ้าพระญาณมหาบรมจักรพรรดิราชนั้น เขาจิงตบแต่งเครื่องประดับนั้งช้างนั้นให้ถ้วนทั่วสารพางค์ด้วยสิ่งทั้งหลาย เป็นต้นว่าเงื่อนแลทองแก้วแหวนทั้งหลายแลผ้าอันมีค่าอันควร ผีจะคณนาเงื่อนทองข้าวของแก้วทั้งนั้นบมิได้เลย ดูรุ่งเรืองงามดังดาวในเมืองฟ้า พระญาณมหาจักรพรรดิราชนั้น ฐ จิงขึ้นขี่ช้างนั้นแล้ว ฐ จิงมีพระทัยจะใคร่ไปโดยอากาศ ช้างนั้นจิงเหาะขึ้นไปบนอากาศตั้งราชหงส์ทองอันเป็นพระญาแก่หงส์ทั้งหลาย พระญาหงส์นั้นชื่อพระญาธรรมราชแล จิงฝูงรู้พลทั้งหลายก็ไปในอากาศ ด้วยท่านตั้งเมื่อไปด้วยกัจจกรแก้วนั้นแล

(ไตรภูมิพระร่วง : ๘๓-๘๔)

นอกจากช้างปัจจัยนาคจะเป็นช้างที่ให้ความอุดมสมบูรณ์แล้ว จะเห็นได้ว่าช้างปัจจัยนาคยังมีลักษณะเป็นช้างแก้วคู่บารมีของพระเวสสันดรมหาจักรพรรดิราชตามที่กล่าวไว้ในไตรภูมิพระร่วงอีกด้วย การบริจาดช้างปัจจัยนาคของพระเวสสันดรให้แก่แคว้นกาลิงครัฐในครั้งนี้จึงถือเป็นการบริจาดสิ่งสำคัญให้แก่ผู้อื่น เป็นการสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม “ปัจจัยนาค” จึงเป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ และเป็นเหตุที่ทำให้พระเวสสันดรได้บำเพ็ญทานที่ยิ่งใหญ่ สอดคล้องกับความหมายของคำว่า “ปัจจัยนาค” ที่ว่าช้างอันเป็นเหตุเป็นทางให้เกิดผล ซึ่งในที่นี้คือผลแห่งทานอันบริบูรณ์ของพระเวสสันดร

๓.๓.๔ สัญลักษณ์แห่งพาหนะธรรม : ยานนาวา

คำว่า “ยาน” หรือ “Yāna” ในพจนานุกรมบาลี – ไทย – อังกฤษ ฉบับภูมิพลโลกิขุ อธิบายความหมายไว้ดังนี้

ยาน (นป.) [จาก ยา, เช่น ยาคี. เทียบ เวท. ยาน และ Lat. Janus] – ๑. การไป, การดำเนินไป ชว.๖/๔๑๕ (+ ยาน, ตรงกันข้าม ฐาน). – ๒. สิ่งสำหรับทำให้เคลื่อนไป, ยาน, พาหนะ, ยานชนิดต่าง ๆ ที่ระบุไว้ใน มหา.นิ.๑๔๕ (ในสุต.นิ.๘๑๖) กับ หตติ ° (ช้าง), โค ° (โค), อช ° (แพะ), เมณฑก ° (แกะ), โอฏฐ ° (อูฐ ?), ขร ° (ลา). เทียบ มิลิน. ๒๗๖. – ยาน เป็นปัจจัยอย่างหนึ่ง (รถหรือสิ่งสำหรับขับเคลื่อนไปไหนมาไหน) ของภิกษุ และในฐานะที่เป็นเช่นนั้นก็รวมอยู่ในจำนวน เทพย – ธรรม หรือไทยทาน ๑๔ อย่าง (ดู ยญญ และ เทยย-ธ).

(พจนานุกรมบาลี – ไทย – อังกฤษ ฉบับภูมิพลโลกิขุ : ๒๘๖๕)

ส่วนพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (๒๕๓๓ : ๒๕๓) อธิบายความหมายของคำว่า “ยาน” ไว้ว่า “เครื่องนำไป, พาหนะต่างๆ เช่น รถ, เรือ, เกรียน เป็นต้น”

ดังนั้น คำว่า “ยาน” จึงหมายถึง พาหนะที่จะนำไปสู่ที่ใดที่หนึ่ง ส่วนยานของพระเวสสันดรในอรรถกถาเวสสันดรชาดก ได้แก่ “ยานนาวา” คือเรือ อันเป็นยานที่พระองค์ทรงมุ่งหวังที่จะนำสรรพสัตว์ทั้งหลายข้ามพ้นโอฆสงสาร พระเวสสันดรทรงปรารถนาที่จะช่วยเหลือเหล่าสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ จึงทรงบำเพ็ญบุตรทานซึ่งเป็น ๑ ใน ๕ ของมหาปริจาค ๕ ประการ อันเป็นธรรมเนียมการปริจาคของพระโพธิสัตว์ คือ การปริจาคทรัพย์ การปริจาคอวัยวะ การปริจาคชีวิต การปริจาคบุตร และการปริจาคภรรยา

การกล่าวถึงยานนาวาปรากฏเมื่อพระเวสสันดรตรัสกับพระชาลีราชกุมารและพระกัณหาชินาราชกุมารี โดยเปรียบเทียบขอให้พระกุมารทั้งสองเป็น “ยานนาวา” ให้แก่พระองค์และสรรพสัตว์ว่า

ดูก่อนพ่อชาลีพระลูกรัก พ่อจงมา จงเพิ่มพูนบารมีของพ่อให้เต็ม จงช่วยโสจสรงหทัยของพ่อให้เย็น
เจ้า จงทำตามคำของพ่อ ขอเจ้าทั้งสองจงเป็นดังยานนาวาของพ่อ ไม่หวั่นไหวต่อสาครคือภพ พ่อจักข้ามฝั่งคือชาติ จักยังมนุษย์ทั้งเทวดาให้ข้ามด้วย.

(กุมารบรรพ : ๗๑๙-๗๒๐)

ดูก่อนแม่กัณหาธิราชรัก แม่จงมาจงเพิ่มพูนทานบารมีที่รักของพ่อ จงช่วยโสจสรงหทัยของพ่อให้เย็น
เจ้า จงทำตามคำของพ่อ ขอเจ้าทั้งสองจงเป็นดังยานนาวาของพ่อ ไม่หวั่นไหวต่อสาครคือภพ พ่อจักข้ามฝั่งคือชาติ จักยกขึ้นซึ่งมนุษย์ทั้งเทวดาด้วย.

(กุมารบรรพ : ๗๒๐)

การจะบรรลุโพธิญาณได้จำเป็นต้องอาศัยปัจจัยสำคัญหลายประการ และสิ่งหนึ่งที่ขาดไม่ได้คือ “ยานนาวา” อันเป็นพาหนะขนสรรพสัตว์ข้ามจากฝั่งนี้คือโลกมนุษย์ ไปยังอีกฝั่งหนึ่งคือพระนิพพาน ระหว่างนั้นต้องข้ามแม่น้ำซึ่งคือกิเลสต่างๆ ซึ่งมีแต่อันตรายนานัปการ ต้องอาศัยความเพียร ความอดทนอดกลั้น การบริจาคสองกุมารแก่ชูชกในครั้งนี้เป็นภาระยิ่งใหญ่ที่พระเวสสันดรต้องฟันฝ่า นับเป็น “บททดสอบจิตใจ” ที่ยังความทุกข์ใจมาสู่พระเวสสันดรมาก เพราะนี่เป็นการบริจาคบุตรอันนับเป็น “เลือดเนื้อ” ของพระองค์เอง ยิ่งเมื่อพระชาลีและพระกัณหาชิโนาทรงคร่ำครวญ พระเวสสันดรก็มีอาการท้อถอยความทุกข์และความเจ็บปวดไวได้ แม้จะทรงประทับนั่งด้วยอาการปกติแต่ก็ทรงแสดงความทุกข์และความเจ็บปวดออกมา

พระเวสสันดรมหาสัตว์ทรงเศร้าโศกเป็นกำลัง พระหทัยวัดถูร้อน เมื่อพระนาสิกไม่พอจะระบายพระอัสสาสะปัสสาสะ ก็ต้องทรงปล่อยให้พระอัสสาสะปัสสาสะอันร้อนออกทางพระโอษฐ์ พระอัสสุเป็นดังหยาดพระโลหิตไหลออกจากพระเนตรทั้งสอง

(กุมารบรรพ : ๗๓๔-๗๓๕)

แม้พระเวสสันดรจะเกิดมาเพื่อ “เป็นผู้ให้” ทรงบริจาคสิ่งต่างๆ มากมาย แต่ความทุกข์ครั้งนี้ นับเป็นทุกข์ยิ่งใหญ่ อย่างไรก็ดี เมื่อทรงดำริได้ว่าความทุกข์นี้เนื่องมาจากความรักที่พระองค์ทรงมีต่อพระชาลีและพระกัณหาชิโนา จึงทรงกำหนดให้จิตและอารมณ์เป็นกลางเพื่อรองรับความโศก

พระเวสสันดรมหาสัตว์มหาสัตว์ทรงดำริว่า ทุกข์เห็นปานนี้เกิดเพราะโทษแห่งความเสนาหา หาใช่เพราะเหตุการณ์อื่นไม่ เพราะฉะนั้น ควรเราเป็นผู้มีจิตมัธยัสถ์วางอารมณ์เป็นกลาง อย่าทำความเสนาหา ทรงดำรินี้แล้ว ทรงบรรเทาความโศกเห็นปานนั้นเสียด้วยกำลังพระญาณของพระองค์ ประทับนั่งด้วยพระอาการเป็นปกติ

(กุมารบรรพ : ๗๓๕)

ความจริงที่ยิ่งใหญ่จากการบำเพ็ญบุตรทานของพระเวสสันดรในครั้งนี้จึงเป็นการรับความเจ็บปวดและความทุกข์ ซึ่งแม้ว่าพระนางมัทรี พระชาลี และพระกัณหาชิโนาจะทรงเป็นทุกข์มากเท่าใด ก็ยังเทียบไม่ได้กับความทุกข์ของพระเวสสันดร เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นทุกข์และเจ็บปวดพระทัยอันเนื่องมาจากการกระทำของตนเอง ซึ่งเป็นไปเพื่อช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ความทุกข์พระทัยของพระเวสสันดรจึงรวมเอาความทุกข์ของสองกุมารและความทุกข์ของพระนางมัทรีมารวมอยู่ด้วย ปริมาณความทุกข์ในพระทัยของพระเวสสันดรจึงมีมากที่สุด แต่สุดท้ายพระเวสสันดรก็ทรงสามารถจัดความทุกข์โศกของพระองค์ได้ โดยทรงทำจิตให้เลื่อมใสในทานบารมีที่พระองค์ทรงบำเพ็ญ ทรงกำหนดจิตให้อยู่ในอารมณ์ที่เป็นกลาง ละความยึดมั่นถือมั่น “ยานนาวา” ที่พระองค์ทรงต้องการให้สองกุมารเป็น

ลือลือพาให้พระองค์เข้าใจความทุกข์และการดับทุกข์ได้ในระดับหนึ่ง คือเป็นทุกข์ที่เกิดจากความเสนาหานั้น “ยานนาวา” ที่เป็นสัญลักษณ์แห่งพาหนะธรรมในที่นี้จึงเป็นสื่อแห่งพระธรรม อันจะทำให้เกิดความเข้าใจในพระธรรมว่าการจะเข้าใจและเข้าถึงพระธรรมได้จะต้องรู้จักข่มใจให้เป็นขันติ ปล่อยจิตให้ว่างเป็น ปล่อยวางอารมณ์ให้เป็นกลาง จึงจะถึงซึ่งพระโพธิญาณอันบริสุทธิ์ได้ ซึ่งต่อมาหลังจากที่พระองค์ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ความจริงที่พระองค์ค้นพบและนำมาเป็น “ยานนาวา” อันจะพาหมู่สรรพสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามพ้นจากสังสารวัฏก็คือหลักความจริงที่เรียกว่า “อริยสัจ” คือความจริง ๔ ประการ ซึ่งเป็นยานนาวาที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาใช้เป็นยานสำหรับขนส่งสัตว์ทั้งหลายให้ไปสู่นิพพาน ฉะนั้นพระชาติและพระกัณหาชินาจึงเป็นตัวละครสำคัญที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจว่าการจะถึงซึ่งพระนิพพานนั้นยิ่งใหญ่

๓.๓.๕ สัญลักษณ์แห่งกิริยาบุญ : การหลังทักษิโณทก

การหลังทักษิโณทกนับเป็นสัญลักษณ์แห่งกิริยาบุญ เมื่อพระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานสำคัญแต่ละครั้ง พระองค์จะทรงหลังทักษิโณทกทุกครั้ง การหลังทักษิโณทกของพระเวสสันดรมีด้วยกันทั้งสิ้น ๓ ครั้ง ได้แก่ เมื่อบริจาคช้างปัจจัยนาถ เมื่อบริจาคบุตรทาน และเมื่อบริจาคทหารทาน ดังนี้

พระมหาสัตว์ทรงทำประทักษิณช้าง ๓ รอบ เพื่อทรงตรวจที่กายช้างซึ่งประดับแล้ว ก็ไม่เห็นในที่ซึ่งยังมีประดับ จึงทรงจับพระเต้าทองคำอันเต็มด้วยน้ำหอมเจือดอกไม้วัดสะพราหมณ์ทั้งหลายว่า ดูก่อน มหาพราหมณ์ทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงมาข้างหน้า ทรงวางวงช้างซึ่งเช้นกับพวงเงินอันประดับแล้วในมือแห่งพราหมณ์เหล่านั้น หลังน้ำลงพระราชทานช้างอันประดับแล้วลงการที่ ๔ ทำช้างราคา ๔ แสน อลังการ ๒ ข้างช้างราคา ๒ แสน ข่ายคลุมหลัง ๓ คือข่ายแก้วมุกดา ข่ายแก้วมณี ข่ายทองคำราคา ๓ แสน กระดึงเครื่องประดับที่ห้อย ๒ ข้างราคา ๒ แสน ผ่ากัมพลลาดบนหลังราคา ๑ แสน อลังการคลุมกะพองราคา ๑ แสน สายรัด ๓ สายราคา ๓ แสน พู่เครื่องประดับที่หูทั้ง ๒ ข้าง ราคา ๒ แสน ปลอกเครื่องประดับข้างทั้ง ๒ ราคา ๒ แสน วลัยเครื่องประดับทาบที่วงราคา ๑ แสน อลังการที่หาง ราคา ๑ แสน เครื่องประดับอันตกแต่งงดงามที่กายช้าง ยกกันทะไม่มีราคารวมราคา ๒๒ แสน เกยสำหรับขึ้น ราคา ๑ แสน อ่างบรรจุของบริโภคน้ำและน้ำ ราคา ๑ แสน รวมเข้าด้วยอีก เป็นราคา ๒๔ แสน ยังแก้วมณีที่กำพูนัตริที่ยอดฉัตร ที่สร้อยมุกดา ที่ขอ ที่สร้อยมุกดาผูกคอช้าง ที่กะพองช้างและที่ตัวพระยาช้าง รวม ๗ เป็นของหาค่ามิได้ ได้พระราชทานทั้งหมดแก่พราหมณ์ทั้งหลาย และพระราชทานคนบำรุงช้าง ๕๐๐ สกุล กับทั้งถวายช้างคนเลี้ยงช้างด้วย ก็มหัศจรรย์มีแผ่นดินไหวเป็นต้น ได้มีแล้วพร้อมกับพระเวสสันดรมหาราชาบริจาคมหาทาน โดยนัยอันกล่าวมาแล้วในหนหลังนั้นแล

(หิมวันตวรรณนา : ๖๑๖-๖๑๗)

พระเวสสันดรโณธัสัฏฐ์ทรงกำหนดราคาพระราชกุมารุอย่างนี้แล้ว ทรงปลอบโยนแล้ว เสด็จไปสู่อาศรม จัปพระเต้าน้ำ เรียกชูชกมาตรัสว่า ดูก่อนพราหมณ์ผู้เจริญ จงมานี้ แล้วทรงหลั่งน้ำลงใน มือชูชก ทำให้เนืองด้วยพระสัพพัญญตญาณ ตรัสว่า ดูก่อนพราหมณ์ผู้เจริญ พระสัพพัญญตญาณยอมเป็น ที่รักยิ่งกว่าบุตรและบุตรผู้เป็นที่รักกว่าร้อยเท่าพันเท่าแสนเท่า เมื่อจะทรงยังปฏิพีให้บันลือลั่นได้พระราชทาน ปิยบุตรทานแก่พราหมณ์ชูชก

(กุมารบรรพ : ๗๒๑)

เมื่อท้าวสักกเทวราชแปลงทูลอย่างนี้แล้ว พระมหาสัฏฐ์มิได้ตรัสว่าเมื่อวานนี้อาตมาได้ให้บุตรบุตรแก่ พราหมณ์ไปแล้ว อาตมาจะต้องอยู่ในปารูปเดียวเท่านั้น จักให้หมัทธิแก่ท่านได้อย่างไร ดังนี้ เป็นเพียงดังผู้มี กำลังวางอุกหาปณะพันหนึ่งลงบนหัตถ์ที่เหยียดออกรับ มีพระมนัสไม่ขัดไม่ข้องไม่หัดหู่ เป็นราวกะยังฎฎาให้ บันลือลั่น ตรัสว่า

ดูก่อนพราหมณ์ อาตมาให้สิ่งทีท่านขอต่ออาตมา อาตมาไม่หวั่นหวาด ไม่ซ่อนสิ่งที่มีอยู่ ใจของ อาตมายินดีในทาน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สนตํ นปปฏิคฺคฺยามิ ความว่า ไม่ซ่อนสิ่งที่มีอยู่.

ก็และครันตรสออย่างนี้แล้ว พระมหาสัฏฐ์ทรงนำน้ำมาด้วยพระเต้าทีหนึ่งเดียว หลั่งน้ำลงในมือ ของพราหมณ์ พระราชทานปิยทารทานแก่พราหมณ์ มหัตศรรยทั้งปวงมีประการดังกล่าวแล้วในหนหลัง ได้ปรากฏในขณะนั้นนั้นเทียว

(สักกบรรพ : ๗๖๓-๗๖๔)

การหลังทักษิโณทกในแต่ละครั้งข้างต้นล้วนเป็นการพระราชทานสิ่งสำคัญ ได้แก่ (๑) การหลัง ทักษิโณทกลองมือพราหมณ์กาลิงคราษฎร์เมื่อคราวพระราชทานช้างปัจจัยนาค (๒)การหลังทักษิโณทก ลงมือพราหมณ์ชูชกเมื่อคราวพระราชทานพระชาลีและพระกัณหาชินา และ (๓)การหลังทักษิโณทกลอง พระหัตถ์ของท้าวสักกเทวราชที่แปลงเป็นพราหมณ์มาทูลขอพระนางมัทรีกับพระองค์

การหลังทักษิโณทกของพระเวสสันดรทั้ง ๓ ครั้งข้างต้นเป็นการแสดงกิริยาการยกให้ หรือเป็น การแสดงการยกกรรมสิทธิ์สิ่งต่าง ๆ ให้แก่ผู้ที่มาทูลขอ ซึ่งทั้ง ๓ ครั้งเป็นการพระราชทานสิ่งสำคัญ ทั้งสิ้น กล่าวคือช้างปัจจัยนาคเป็นช้างคู่บารมีของพระเวสสันดร ถือกันว่าเป็นช้างแห่งความอุดม สมบูรณ์และเป็นช้างมงคล การบริจาคช้างให้แก่พราหมณ์ชาวกลิงคราษฎร์ในครั้งนี้จึงแสดงถึงความ ยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดร ส่วนการบริจาคพระชาลีและพระกัณหาชินาซึ่งเป็นพระโอรสและพระธิดาที่ พระเวสสันดรทรงรักมาก อาจถือเป็นการบริจาคทานภายในของพระเวสสันดรได้ เนื่องจากบุตรเกิด มาจากครึ่งหนึ่งของบิดา แต่การที่พระองค์ทรง “รักในพระสัพพัญญตญาณ” มากกว่าสองกุมาร พระองค์จึงพระราชทานพระชาลีและพระกัณหาชินาแก่ชูชกได้ เช่นเดียวกับการพระราชทานพระนาง

มัทรี ซึ่งพระเวสสันดรทรงรักมาก แต่เมื่อมีผู้มาทูลขอพระนางมัทรีกับพระองค์ พระเวสสันดรก็พระราชทานให้ด้วยทรงคำนึงถึง “พระสัพพัญญุตญาณ” เหนือสิ่งอื่นใด

การหลังทักษิโณทกในการบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรในแต่ละครั้ง จึงเป็นการตั้งจิตอธิษฐานขอให้พระองค์ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า น้ำที่พระองค์ทรงหลั่งลงบนพระธรณีจึงเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้อ่านประจักษ์ถึงความยิ่งใหญ่ของการบำเพ็ญทานบารมีของพระองค์ ดังในปฐมสมโพธิกถา พระพุทธเจ้าตรัสให้พระแม่ธรณีเป็นพยานในการบำเพ็ญทานบารมีของพระองค์ พระแม่ธรณีจึงบีบมวยผมซึ่งมีกระแสน้ำไหลหลากท่วมเหล่านารจนตายหมดสิ้น เพื่อแสดงให้เห็นความยิ่งใหญ่แห่งทานบารมีที่พระพุทธเจ้าทรงทำไว้เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์โดยเฉพาะในเวสสันดรชาดก ดังปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถาว่า

พยานของเราอันประกอบด้วยเจตนามีได้มีในที่นี้ อาตมาจะกระทำพระธรณีอันปราศจากเจตนาเป็นพยาน จึงตรัสโดยสารพระคาถาอรรถาธิบายความว่า “รัตนบัลลังก์อันนี้บังเกิดเพื่อผลกุศลของอาตมาและพยานอื่นๆ ดังถาจะรู้เห็นกาลเมื่อบำเพ็ญกริยาทานบารมีบริจาคนางมัทรีเป็นทาน ก็บันดาลสุธาตลอดภพนาทหวาดไหว อันว่าปฐพีอันใหญ่จงเป็นสักขีพยานแก่อาตมาในกาลบัดนี้ ประการหนึ่งซึ่งปรารถนาโพธิญาณบัลลังก์ ตั้งแต่อดีตชาติสงสารประมาณมิได้ อาตมาว่าตฤทานมิได้ให้และศีลมิได้รักษานั้นก็มิได้มีแต่ในชาติอาตมาเป็นพยานเวสสันดรชาติเดียวนั้นก็ได้บำเพ็ญทานบารมี ถึงบริจาคนางมัทรีเป็นอวสานพื้นพสุธา ก็กัมปนาการถึง ๗ ครั้ง และกาลบัดนี้อาตมานั่งเหนือปราศตบัลลังก์หมู่มารอริราชมาแวดล้อมยุทนาการเป็นไฉนแผ่นพสุธาธารจึงดุชนิภาพจะนี้ และพญามารอ้างบริษัทแห่งตนให้เป็นกฎสักขีขานคำมุสา และพื้นปฐพีอันปราศจากเจตนาได้สดับคำอาตมาในครั้งนี้ จงรับเป็นสักขีพยานแห่งข้า” แล้วเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวามันประดับด้วยจักรลักษณะอันงามดุจวงไอยรา รุ่งเรืองด้วยพระนามมีพรรณอันแดง ดุจแก้วประพาพออกจากห้องแห่งจิวร ครุวนาดูจิตจุลดาในอัมพร อันออกจากระหว่างห้องแห่งรัตนเวลาหก ยกพระคระขีชีเฉพาะพื้นมหิตลาจึงออกพระวาจาประกาศแก่พระธรณีว่า “ดูก่อนหนวดานารีตั้งแต่อาตมาบำเพ็ญพระสมมติสมาธิมาตราบเท่าถึงอาตมาภาพเป็นพระเวสสันดรราช ได้เสียสละบุตรทารบริจาคนางมัทรีและสัตตสดกมหาทานสมณพราหมณจารย์ ผู้ใดผู้หนึ่งจะกระทำเป็นสักขีพยานในที่นี้ก็มีได้เป็นพยานอาตมาในกาลบัดนี้” ในขณะที่นางสุนทรวันิดาก็มีอาจดำรงกายอยู่ได้ ด้วยโพธิสมาธานุภาพยิ่งใหญ่แห่งพระมหาสัตว์ก็อุบัติบันดาลเป็นรูปนารี ผุดขึ้นจากพื้นปฐพียืนประดิษฐานเฉพาะพระพักตร์พระพุทธราชูรราช เหมือนดุจร้องประกาศกราบทูลพระกรุณาว่า “ข้าแต่พระมหาบุรุษ ข้าพระบาททราบซึ่งสมภารบารมีที่พระองค์สั่งสมอบรมบำเพ็ญมา แต่น้ำทักษิโณทกตกลงชุ่มอยู่ในเศกขาพระพุทธานี้ก็มากกว่ามากมายประมาณมิได้ ข้าพระองค์จะบิณฑกระแสน้ำรินทกให้ตกไหลหลั่งลงมา จะเห็นประจักษ์แก่นัยนาคราพนี้” และนางพระธรณีก็บีบให้น้ำในโมลีแห่งตน อันว่ากระแสชลก็หลั่งไหลออกจากเศกขาโมลีแห่งนางสุนทรีเป็นทอธารามหามหรณพนองท่วมในประเทศที่ทั้งปวงประดุจห้วงมหาสมุทร

(พระปฐมสมโพธิกถา : ๑๔๓-๑๔๔)

ด้วยเหตุนี้การหลั่งน้ำหลังจากการทำบุญในแต่ละครั้ง จึงเป็นที่นิยมกันในหมู่พุทธศาสนิกชน เพื่อแสดงว่าตนได้บำเพ็ญบุญกุศล และเป็นการสะสมผลบุญที่ตนได้กระทำตามแบบอย่างพระโพธิสัตว์ เพื่อให้พระแม่ธรณีเป็นประจักษ์พยานในการทำบุญแต่ละครั้งด้วย การหลั่งทักษิโณทกของพระเวสสันดรจึงเป็นสัญลักษณ์แห่งกิริยาบุญที่สมบูรณ์แบบ

การใช้สัญลักษณ์ในอรรถกถาเวสสันดรชาดกจึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อสื่อสารธรรมและสื่อแนวคิดทางพุทธศาสนาไปสู่ผู้อ่านอย่างเป็นรูปธรรม มีการใช้สัญลักษณ์ ๕ ประการ ได้แก่ การใช้สัญลักษณ์แห่งทานคือพระเวสสันดร การใช้สัญลักษณ์แห่งอกุศลมูลคือชุก การใช้สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์คือช้างปัจจัยนาค การใช้สัญลักษณ์แห่งพาหนะคือยานนาวา และการใช้สัญลักษณ์แห่งกิริยาบุญคือการหลั่งน้ำทักษิโณทก

ดังจะเห็นได้ว่าการใช้ภาษาที่สร้างสุนทรียภาพแก่ผู้อ่านในอรรถกถาเวสสันดรชาดก เกิดจากกลวิธีการใช้ภาษาดังต่อไปนี้ ได้แก่ การสรรคำ การใช้ภาพพจน์ และการใช้สัญลักษณ์ ด้านการสรรคำก็มีจุดมุ่งหมาย ๓ ประการ ได้แก่ การสรรคำพรรณนาความรู้สึกและอารมณ์ของตัวละคร การสรรคำแสดงกิริยาอาการของตัวละคร และการสรรคำแสดงลักษณะของตัวละคร ด้านการใช้ภาพพจน์ ได้แก่ การใช้อุปมา และการใช้บุคลาธิษฐาน ซึ่งการใช้อุปมาในอรรถกถาเวสสันดรชาดก มี ๒ ลักษณะ ได้แก่ การอุปมาแบบใช้คำเชื่อม และการอุปมาแบบใช้แนวเทียบ “ฉันใด...ฉันนั้น” หรือ “ฉะนั้น” ทั้งนี้เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจอารมณ์ความรู้สึกตัวละครและสื่อภาพได้ชัดเจน ส่วนการใช้สัญลักษณ์ มี ๕ ประการ ได้แก่ สัญลักษณ์แห่งทาน : พระเวสสันดร สัญลักษณ์แห่งอกุศลมูล : ชุก สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ : ช้างปัจจัยนาค สัญลักษณ์แห่งพาหนะ : ยานนาวา และสัญลักษณ์แห่งกิริยาบุญ : การหลั่งทักษิโณทก ซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อสื่อสารธรรมและสื่อแนวคิดทางพุทธศาสนาอย่างเป็นรูปธรรม อันเป็นไปตามขนบของวรรณคดีบาลีที่มุ่งสอนพระธรรมแก่ผู้อ่าน

บทที่ ๔

การปรุงรสวรรณคดีที่สร้างสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันดรชาดก

วรรณคดีเป็นงานศิลปะประเภทหนึ่งที่มีคุณค่าทางอารมณ์และช่วยสร้างจินตนาการแก่ผู้อ่าน อารมณ์ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องเป็นอารมณ์ที่มุ่งให้ผู้อ่านเกิดความสำเร็จใจหรือเกิดสุนทรียะกระทั่งทำให้เกิดปฏิกิริยาตอบสนองออกมา ดังเช่นเมื่อผู้อ่านรับรู้ความทุกข์ใจของตัวละครเนื่องจากไม่สมหวังในความรักทำให้เกิดอารมณ์สงสารตัวละครจนแสดงออกด้วยการหลั่งน้ำตา ปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นกับผู้อ่านเช่นนี้เรียกว่า “รส” ดังที่กุสุมา รัชมณี อธิบายคำว่า “รส” ไว้ว่า

รส คือปฏิกิริยาทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่านเมื่อได้รับรู้อารมณ์ที่กวีถ่ายทอดไว้ในวรรณคดี นักวรรณคดีตามทฤษฎีรสมีความเห็นว่าวรรณคดีเกิดขึ้นเมื่อกวีมีอารมณ์สะท้อนใจ แล้วถ่ายทอดความรู้สึกนั้นออกมาในบทประพันธ์ อารมณ์นั้นจะกระทบใจผู้อ่าน ทำให้เกิดการรับรู้และเกิดปฏิกิริยาทางอารมณ์เป็นการตอบสนองสิ่งที่กวีเสนอมา รสจึงเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่าน มีใช้สิ่งที่อยู่ในวรรณคดี ซึ่งเป็นเพียงอารมณ์ที่กวีถอดถ่ายทอดลงไว้และเป็นตัวทำให้เกิดรสเท่านั้น

(กุสุมา รัชมณี. ๒๕๓๔: ๒๒)

รส จึงเป็นปฏิกิริยาที่ตอบสนองอารมณ์และความรู้สึกของผู้อ่านเมื่อได้ “สัมผัส” ถึงอารมณ์ของกวีที่ปรากฏในวรรณคดี การรับรสเป็นการชื่นชมงานศิลปะประเภทหนึ่ง ซึ่งทำให้เกิดความพึงพอใจ และจำเป็นที่จะต้อง “เข้าถึง” งานศิลปะนั้น การศึกษารสทางวรรณคดีจึงมีความสำคัญเพราะจะทำให้วรรณคดีมีคุณค่ามากเนื่องจาก “รสนับว่ามีความสำคัญมากที่สุดเพราะเป็นหัวใจของบทประพันธ์ แม้จะเป็นบทที่กล่าวถึงเนื้อหาเดิมอันเป็นที่รู้จักกันดีแล้ว แต่ถ้าเป็นบทที่ทำให้เกิดรสก็จะมีคุณค่าขึ้นได้ทันที” (กุสุมา รัชมณี. ๒๕๓๔: ๑๒๔)

การศึกษาเรื่องรสในอรรถกถาเวสสันดรชาดกซึ่งเป็นวรรณคดีบาลี จึงจำเป็นจะต้องเข้าใจเรื่องการแสดงภาวะและรสตามหลักการแต่งคำประพันธ์ในคัมภีร์สุไพศาลการ ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักที่มีอิทธิพลต่อการแต่งวรรณคดีบาลี ผู้อ่านจึงจะเข้าใจเรื่องภาวะและรสได้ดียิ่งขึ้น

๔.๑ รสแห่งสุนทรียภาพในวรรณคดีบาลี

คัมภีร์สุไพศาลการเป็นหนังสือที่มีอิทธิพลต่อการแต่งคำประพันธ์ในวรรณคดีบาลี มีเนื้อหา กล่าวถึงวิธีการแต่งหนังสือบาลีที่ถูกต้อง มี ๕ ปริจเฉท ได้แก่ ปริจเฉทที่ ๑ กล่าวถึงเรื่องการเรียนรู้โทษของการแต่งหรือโทษสวาโพชะ ปริจเฉทที่ ๒ กล่าวถึงเรื่องการเรียนรู้วิธีหลีกเลี่ยงโทษหรือโทษปรีหรณาโพชะ ปริจเฉทที่ ๓ กล่าวถึงเรื่องการหยั่งรู้คุณหรือคุณาโพชะ ปริจเฉทที่ ๔ กล่าวถึงเรื่องการหยั่งรู้อัตตาลังการหรืออัตตาลังการาโพชะ และปริจเฉทที่ ๕ กล่าวถึงเรื่องภาวะ

และรสทั้ง ๘ รสหรือภาวรสวโพธะ คัมภีร์สุโพธาลังการจึงเป็นหนังสือที่ช่วยให้แก้แค้นบทยพระพันธ์ ได้อย่างถูกต้อง จะเห็นได้ว่าเรื่องของรสปรากฏในคัมภีร์สุโพธาลังการ ซึ่งเป็นหนังสือของฝ่าย บาลีและมีอิทธิพลต่อวรรณคดีบาลี ดังนั้นเรื่อง “รส” จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ช่วยในการประเมินคุณค่า ของวรรณคดี ดังปรากฏในปริจเฉทที่ ๕ ที่อธิบายภาวะและรส

คำว่า “รส” ในทางวรรณคดีบาลีมีความหมายคล้ายคลึงกับในทางสันสกฤต ซึ่งหมายถึง ภาวะอันรื่นรมย์และยินดีของผู้ชมหรือผู้ฟังที่เกิดจากการสนใจไปตามบทยพระพันธ์ ดังในคัมภีร์ สุโพธาลังการกล่าวว่า “ความชื่นชมอันใดของเหล่าชนผู้เข้าร่วมประชุม ที่พากันสนใจไปตามอรรถ ของพันธะความชื่นชมนี้ ท่านผู้รู้เรื่องนั้นกล่าวให้ชื่อว่ารส เพราะวิเคราะห์ว่าสภาพใด อันชน ทั้งหลายย่อมยินดี สภาพนั้นชื่อว่ารส” (คัมภีร์สุโพธาลังการ : ๒๒๗)

ในทางวรรณคดี “รส” จึงเป็นความพึงพอใจ ความชื่นชมยินดีของผู้อ่านที่ได้สดับตรับฟัง บทยพระพันธ์นั้นๆ แต่ทว่าผู้อ่านที่จะรับ “รส” ได้ดีที่สุด และการรับรสจะประสบผลสำเร็จได้นั้น ผู้อ่านต้องทำจิตใจให้บริสุทธิ์ ปราศจากอคติหรือความลำเอียง ซึ่งภาวะอันเป็นเหตุให้ผู้อ่านเกิดรส มี ๓ ประการ ได้แก่ ฐายีภาวะ พยภิจารีภาวะ และสวดติกภาวะ ดังอธิบายได้ดังนี้

คัมภีร์สุโพธาลังการกล่าวว่า ฐายีภาวะ คือภาวะหลักที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงเป็นภาวะ อย่างไม่ได้ มีทั้งหมด ๘ ประการ ได้แก่

๑. รติ คือ ความรัก
๒. หาสะ คือ ความร่าเริง
๓. โสกะ คือ ความโศก
๔. โภชะ คือ ความโกรธ
๕. อุกสาหะ คือ ความมองอาจ
๖. ภยะ คือ ความกลัว
๗. ชิคฺฉณา คือ ความเกลียด
๘. วิมหยะ คือ ความพิศวง
๙. สมะ คือ ความสงบ

คัมภีร์สุโพธาลังการยังได้อธิบายถึง “ฐายีภาวะ” โดยนำมาเทียบกับ “รส” ซึ่งผู้อ่าน วรรณคดีบาลีพึงได้รับดังนี้

ฐาณียภาวะ		รส
รติ (ภาวะรัก)	ทำให้เกิด	สังการรส (รสแห่งความรัก)
หาสะ (ภาวะสนุกสนาน)	ทำให้เกิด	หัสสรส (รสแห่งความสนุกสนาน)
โสกะ (ภาวะเศร้าโศก)	ทำให้เกิด	กรุณารส (รสแห่งความสงสาร)
โกธะ (ภาวะกริ้วโกรธ)	ทำให้เกิด	รุทรส (รสแห่งความโกรธ)
อุสสาหะ (ภาวะองอาจกล้าหาญ)	ทำให้เกิด	วีรรส (รสแห่งความกล้าหาญ)
ภยะ (ภาวะกลัว)	ทำให้เกิด	ภยานกรส (รสแห่งความกลัว)
ชिक्षุณา (ภาวะเกลียด)	ทำให้เกิด	วิภักษรส (รสแห่งความเกลียด ขยะแขยง)
วิมหะ (ภาวะพิศวง)	ทำให้เกิด	อัปภูตรส (รสแห่งความพิศวง)
สมะ (ภาวะระงับ)	ทำให้เกิด	สันตรส (รสแห่งความสงบ)

พยภิกขารภาวะ เป็นภาวะที่เปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้า หรือเป็นภาวะเสริมที่ช่วยสนับสนุนฐาณียภาวะซึ่งเป็นภาวะอารมณ์หลักให้เด่นชัดยิ่งขึ้น พยภิกขารภาวะมีทั้งหมด ๓๓ ประการได้แก่

๑. นิพเพธะ คือ ความเบื่อหน่าย
๒. ตักกะ คือ ความตริก
๓. สงกา คือ ความรังเกียจ
๔. สมะ คือ ความเหน็ดเหนื่อย
๕. ธิติ คือ ความสันโดษ
๖. ชุพตา คือ ความเชื่องซึม
๗. ถินตา คือ ความอมทุกข์
๘. อุคคตา คือ ความโหดร้าย
๙. อลสัตตะ คือ ความเกียจคร้าน
๑๐. สุตกะ คือ ความหลับ
๑๑. ตาสะ คือ ความสะดุ้ง
๑๒. คิลานะ คือ ความเจ็บไข้
๑๓. อุสสุกะ คือ ความกระวีกระวาด
๑๔. หริสะ คือ ความยินดี
๑๕. สติ คือ ความระลึกได้
๑๖. อิสสา คือ ความริษยา
๑๗. วิสาหะ คือ ความลำบาก
๑๘. อวहितตา คือ ความระมัดระวัง
๑๙. จินตา คือ ความเดือดร้อน

๒๐. คัพภะ คือ ความหยิ่ง
๒๑. อปมาระ คือ ความเพ้อคลั่ง
๒๒. อมวิสะ คือ ความไม่อดทน
๒๓. มทะ คือ ความประมาท
๒๔. มติ คือ ความพินิจพิเคราะห์
๒๕. อุมมาทะ คือความบ้าคลั่ง
๒๖. โมหะ คือ ความหลง
๒๗. วิโพธะ คือ ความตื่น
๒๘. นิทรา คือ ความหลับไหล
๒๙. อาเวค คือ ความตื่นตระหนก
๓๐. หิพะ คือ ความละอาย
๓๑. มรณะ คือ ความตาย
๓๒. จปลตา คือ ความห้วนไหว
๓๓. พยาธิ คือ ความเจ็บป่วย

ส่วน **สตติกภาวะ** คือภาวะผิดปกติที่แสดงออกทางกายและวาจา ทำหน้าที่ช่วยสนับสนุนการแสดงออกของอนุภาวะ เพื่อให้ผู้อ่านได้รับรู้ภาวะในใจของตัวละครได้ง่ายขึ้นมีทั้งหมด ๘ ประการ ได้แก่

๑. ถัมภะ คือ ความแข็งทื่อ ตะลึงงัน อันเป็นภาวะที่เกิดจากความกลัว
๒. ชพยะ คือ ความเขื่องซึ่ม การเป็นลมสลบไสล อันเป็นภาวะที่เกิดจากความกลัวหรือความเสียใจ
๓. โลมัญจะ คือ ความขมลูก เป็นภาวะที่เกิดจากความเลื่อมใสหรือความกลัว
๔. เสทะ คือ เหงื่อออก เป็นภาวะที่เกิดจากความปลื้มใจหรือความตกใจ
๕. อัสนุ คือ น้ำตาไหล เป็นภาวะที่เกิดจากความปลื้มใจหรือการตกใจ
๖. เวปถุ คือ ความห้วนไหว ความสั่นระรัว เป็นภาวะที่เกิดจากความกลัวหรือความโกรธ
๗. เววัณณิยะ คือ ความผิตสี สีหน้าเปลี่ยน เป็นภาวะที่เกิดจากความกลัว ความเสียใจ หรือความโกรธ
๘. วิสสรตา คือ ความผิตเสียง เสียงสั่น เป็นภาวะที่เกิดจากความกลัว ความเสียใจ หรือความโกรธ

นอกจากการกล่าวถึงภาวะข้างต้นแล้ว ในคัมภีร์สุโขธาลังการยังได้กล่าวถึงวิภาวะ และอนุภาวะด้วย

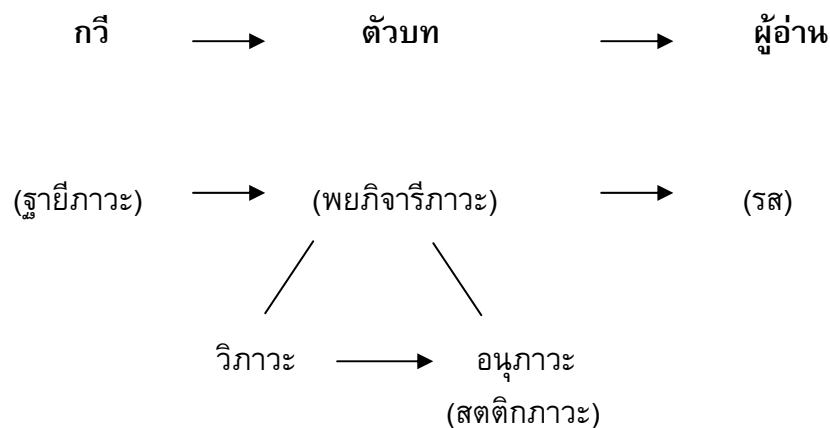
วิภาวะ คือสาเหตุที่ทำให้เกิดภาวะต่างๆ หรือเหตุที่ส่งเสริมภาวะต่างๆ ซึ่งทำให้ฐายีภาวะเด่นชัดขึ้น และเป็นเหตุที่แสดงผล คืออนุภาวะให้เกิดขึ้น วิภาวะแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อาลัมพนวิภาวะ คือเหตุที่เป็นอารมณ์ เช่น ชายและหญิงที่มีความรักต่อกันจะแสดงความรักด้วยการกอดกัน เป็นต้น

๒. อุททูปนวิภาวะ คือ เหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม เช่น เมื่อชายและหญิงมีความรักต่อกันแล้ว มักพึงพอใจที่จะชมแสงจันทร์ด้วยกัน เป็นต้น

อนุภาวะ คือการแสดงผลของภาวะต่างๆ ทั้งการแสดงท่าทางและการแสดงวาจา เช่น การยิ้ม การกระตือรือร้น หัวใจเต้นแรง เป็นต้น ในส่วนของอนุภาวะนี้จะมีสติกภาวะช่วยสนับสนุนการแสดงผลของอนุภาวะด้วย

ดังนั้น “วิภาวะ” จึงเป็นเหตุที่ช่วยกำหนดให้เกิดการแสดงผลออก นั่นก็คือ “อนุภาวะ” ซึ่งทั้งวิภาวะ และอนุภาวะ ล้วนเป็นภาวะที่ช่วยสนับสนุนให้ฐายีภาวะและพยักขาริภาวะเด่นชัดขึ้น ดังในคัมภีร์สุโฆธาลังการ (๒๕๐๔ : ๒๑๔) อธิบายว่า “วิภาวะ และอนุภาวะ กวีพึงพรรณนาให้แจ่มแจ้งในการรจนาพันธ์เพื่อทำให้ความพิเศษแห่งความประพฤติถึงใจ อันมีเหตุเป็นอันมากและภาวะกระจ่าง” ซึ่งขั้นตอนการเกิดภาวะและรสสามารถสรุปได้ดังนี้

แผนภูมิขั้นตอนการแสดงผลและการเกิดรส

รสทางวรรณคดีบาลีมีทั้งหมด ๙ รส ได้แก่ สิงคารรส หัสสรส กรุณารส รุทธรส วีรรส ฆยานกรส วิภัจจรส อัปภูตรส และสันตรส มีรายละเอียดดังนี้

สิงคารรส คือรสแห่งความซาบซึ้งในความรัก สามารถจำแนก ๓ ประการ ได้แก่ อโยคะ วิปโยคะ และสัมโมคะ

๑. อโยคะ คือความรักของชายหญิงที่ยังไม่สมหวังและไม่เคยพบกันมาก่อน จะใช้กลวิธีต่างๆ ที่จะติดต่อกันเพื่อแสดงความรักต่อกันและกัน

๒. วิปโยคะ คือความรักของชายหญิงที่ใกล้ชิดสนิทสนมกันแล้ว แต่ต้องพลัดพรากจากกัน

๓. สัมภोगะ คือความรักของชายหญิงที่สมหวังได้ครองคู่กัน จึงมีความปรารถนาซึ่งกันและกันจึงแสดงอารมณ์รักใคร่ต่อกัน

หัตถสรัส คือรศแห่งความสนุกสนาน ขบขัน การแสดงอาการสนุกสนานมี ๖ อาการ ดังนี้

๑. ลิตตะ คือ การยิ้มที่มีนัยน์ตาบาน
๒. หลิตตะ คือ การแย้มให้ฟันปรากฏนิดหน่อย
๓. วิหลิตตะ คือ การหัวเราะให้มีเสียง
๔. อุพลิตตะ คือ ความเฮฮาจนขนาดใหญ่และศีรษะไหวไปมา
๕. อวหลิตตะ คือ การหัวเราะจนตัวองน้ำตาไหล
๖. อติหลิตตะ คือ การหัวเราะจนต้องแข่งตัวโยกไปมา

กรุณารส คือรศแห่งความสงสาร อันเนื่องมาจากการได้พบกับสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาหรือสูญเสียสิ่งที่รัก กรุณารสเป็นอารมณ์ที่ตอบสนองภาวะทุกข์โศก เหตุแห่งกรุณารสมมี ๒ ประการ ได้แก่

๑. อนิฏฐูปปตติ คือ การประสบกับสิ่งที่ไม่ปรารถนา
๒. อิฏฐุนาส คือ การสูญเสียไปของสิ่งที่ปรารถนา

รุตทรส คือรศแห่งความแค้นเคือง เป็นอารมณ์ที่ตอบสนองภาวะความไม่พอใจ ความแค้นเคือง และความโกรธ อย่างไรก็ตามรุตทรสมักปรากฏหลังจากความสงสาร เช่น ผู้อ่านอาจเกิดความสงสารตัวละคร เกิดความเห็นอกเห็นใจตัวละคร จึงพลอยโกรธแค้นแทนตัวละคร เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าตัวละครเกิดความทุกข์หรือไม่ได้รับความเป็นธรรม รุตทรสจึงจะเกิดขึ้นแก่ผู้อ่าน

วีรรส คือรศแห่งความชื่นชมในความกล้าหาญ สามารถแบ่งได้ ๓ ประเภท ดังนี้

๑. รณวีระ คือ กล้าในการรบ
๒. ทานวีระ คือ กล้าในการให้
๓. ทयाวีระ คือ กล้าในการช่วยเหลือ

ภยานกรส คือรสแห่งความเกรงกลัว ความน่าสะพรึงกลัว เกิดขึ้นจากการได้พบและรู้สึกถึงสิ่งผิดปกติ เช่น การได้ยินเสียงสัตร้าย เป็นต้น ภยานกรสนี้ไม่ปรากฏในตัวละครที่เป็นวีรบุรุษ แต่มักปรากฏในตัวละครเด็ก ตัวละครสตรี หรือตัวละครชั้นต่ำ

วิัจจกรส คือรสแห่งความเกลียด ความขยะแขยง ความน่ารังเกียจ เหตุที่ทำให้เกิดวิัจจกรส มี ๓ ประการ ได้แก่

๑. สิ่งที่น่าขยะแขยง วัตถุที่มีเลือด เช่น ลำไส้เล็ก ลำไส้ใหญ่
๒. สิ่งที่น่าเหม็นส่งกลิ่นเหม็น เช่น ของเน่าเหม็นต่างๆ หนอง
๓. ความจิตจาง คือ การรังเกียจของที่เคยชอบ เคยพึงพอใจ เมื่อของเหล่านั้น

ปราศจากความสวยงามก็เกิดการรังเกียจ

อัพภูตรส คือ รสแห่งความพิศวง ความอัศจรรย์ใจ และความแปลกประหลาด ซึ่งเกิดจากการได้พบเห็นสิ่งที่เป็นทิพย์ การได้ยินเสียงทิพย์ การได้ไปในสถานที่ที่งดงาม การได้เห็นอภิไธยหรือปาฏิหาริย์ต่างๆ และการได้รับสิ่งวิเศษ

สันตรส คือ รสแห่งความสงบ ในคัมภีร์สุโฆลาंतरการอธิบายสันตรส ซึ่งเป็นรสที่เด่นชัดที่สุดในอรรถกถาเวสสันตรชาดกไว้อย่างชัดเจนดังนี้

สันตรสนี้ พิจารณาตามที่ท่านแถลงไว้ เห็นความได้ว่าเป็นรสเย็นๆ เป็นรสบริสุทธิ์ ปราศจากรสใดผสมอยู่เลย จะเข้าใจว่ารสจืดก็ได้ แต่เป็นความจืดที่ชุ่มเย็นทำให้เกิดความสงบชุ่มชื่น มิใช่จืดชนิดจืดชืดที่เรียกว่าไม่เป็นรส ความจริงรสจืดนั้นพิจารณาด้วยเปรียบกับรสแห่งวัตถุที่จืดๆ แล้วมีความสำคัญมีใช้น้อยเลย ความพิเศษของรสจืดนั้นจะมีอันใดบ้าง ก็แล้วแต่สัญญาบุคคลจะเฉลย แต่ที่เด่นนั้น เห็นอยู่ ๓ สถานคือ

๑. เป็นรสคงตัว
๒. เป็นรสที่ไม่ให้โทษ
๓. เป็นรสที่ช่วยคลายรสอื่นๆ ที่จัดไป

ที่ว่าเป็นรสคงตัวนั้นจะว่าเป็นรสมาตรฐานก็ได้ จะว่าเป็นรสยอดเยี่ยมก็ได้ทั้งสองทาง เพราะรสจืดนี้ถึงความอยู่ก็คงตัว ไม่มียิ่งและก็ไม่หย่อน หมายความว่าอย่างไรให้รสจืดจืดหนักขึ้นไปอีก หรือจะอย่างไรให้รสจืดนี้ จืดหนักลงไปอีก เป็นไม่มีทางทั้งนั้น ทำอย่างไรก็คงจืดอยู่นั่นเอง ไม่เหมือนรสอื่นๆ ซึ่งเพิ่มได้ลดได้จึงว่าเป็นรสคงตัว ที่ว่าเป็นรสที่ไม่ให้โทษนั้นลองเทียบกับรสอื่นๆ เช่นเปรี้ยว, หวาน, มัน, เค็ม, มีอาการให้โทษได้ในเมื่อเกินพอดี และความพอดีนั่นเล่า ก็ยังต้องแล้วแต่ชีวหาประสาทของบุคคลอีกด้วย อย่างไรก็ตามถ้าเกินพอดี ถึงขนาดที่เรียกว่าจืด คือเปรี้ยวจัด, หวานจัด พาให้แสบคอ มันจัด พาเลี่ยนคอ เค็มจัด พาบาดคอ แต่รสจืดไม่มีทางให้โทษอะไรๆ ทั้งนั้น ที่ว่าเป็นรสช่วยคลายรสอื่นๆ ที่จัดไปนั้น พ่อครัวแม่ครัวผู้ปรุงอาหาร ย่อมทราบได้ดี เช่นเปรี้ยวจัด จะอย่างไร จึงจะคลายต้องเติมจืด หวานจัด ก็เช่นเดียวกัน ใช้น้ำจืดเพื่อหย่อนรสที่ยังลง ลักษณะพิเศษของรสจืดมีอยู่ดังนี้ จึงเป็นรสที่สำคัญ และเป็นที่สุดของบรรดารสทั้งหลาย กล่าว

โดยสภาวะอันสูงสุดในพระธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเล่า สมธรรม เท่ากับ สันติ ซึ่งมีความหมายถึง พระนิพพาน ที่เดียว ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่าสันตรส เป็นรสที่สัตบุรุษสรรเสริญ

(คัมภีร์สุโขธาหลังการ : ๙-๑๐)

ดังนั้นจะเห็นได้ว่ารสที่ไม่เป็นโทษคือ สันตรส วรรณคดีบาลีจึงให้ความสำคัญแก่รสนี้มาก เป็นรสที่เด่นที่สุดของวรรณคดีบาลี ซึ่งนำสู่ความรู้สึกสงบ

อย่างไรก็ตามการเกิด “รส” ขึ้นในใจของผู้อ่าน ย่อมต้องเกิดจาก “จิตใจ” เป็นสำคัญ ดังนั้นผู้อ่านจึงต้องขจัดอคติ พร้อมทำใจเป็นกลางในการรับรส ไม่ถือเอาความเป็นไปได้ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หรือนำพาเอาตนเองเข้าไปอยู่ในเหตุการณ์นั้นๆ นอกจากนี้การผสมผสานกันของภาวะต่างๆ ทั้งหมดจะทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังได้รับ “สุนทรียรส” ถึงขีดสุด ดังที่คัมภีร์สุโขธาหลังการกล่าวว่า

รสที่กล่าวถึงในที่นี้ ความจริงนั้นก็คือฐายีภาวะอันมีอยู่ ๙ ประการนั้นแล หาใช่อื่นไม่ แต่มิได้เป็นด้วยลำพังของฐายีภาวะเท่านั้น ต้องอาศัยสติติกภาวะและพยักขารีภาวะพร้อมทั้งมีวิภาวะและอนุภาวะเข้าผสมจึงจะปรากฏเป็นรสที่ควรชื่นชมยินดี เปรียบเหมือนแกงที่อร่อย อันสมมติชื่อว่า แกงนั้นแกงนี้ เช่น แกงเผ็ด แกงจืดก็ดี แยกประเภทตามชนิดของแกง เป็นแกงเนื้อ แกงปลา ก็ดี มีนามตามรสที่เป็นหลักและตามวัตถุที่เนื้อหาต้องมีส่วนอื่นๆ ประกอบอีกมากมาย จึงจะมีโอชา แต่ถ้าลำพังตนเองแล้ว หาเป็นตากินไม่ เช่นแกงเผ็ดก็เอาแต่ว่าเผ็ดมาแกง ไม่ผสมกับอื่นๆ เลยก็ดี แกงเนื้อ ก็เอาเนื้อมาต้ม ไม่ผสมอันใดเลย ย่อมปราศจากโอชาเป็นแน่ฉันใด ฐายีภาวะก็เป็นฉันนั้น เป็นเนื้อหาที่เกื้อกูล เท่ากับวัตถุที่เป็นหลักในการใช้แกง ส่วนสติติกภาวะ พยักขารีภาวะ วิภาวะ และอนุภาวะเป็นเครื่องปรุง ทำนองเดียวกับข้าว ตะไคร้ ใบมะกรูด เปรี้ยว หวาน มัน เค็ม เข้าผสมกับเนื้อหาทำให้เกิดโอชาน่าชื่นชมแล

(คัมภีร์สุโขธาหลังการ : ๒๒๘)

๔.๒ การปรุงรสแห่งสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันตรชาดก

รสแห่งสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันตรชาดกที่ปรากฏเด่นชัด มีทั้งหมด ๖ รส ได้แก่ สันตรส สิงคารรส กรุณารส อัပ္ภุตรส วีรรส และวิภัจจรส ดังนั้นสิ่งสำคัญที่ทำให้อรรถกถาเวสสันตรชาดกเป็นที่รู้จักแพร่หลายจึงน่าจะเป็นความประทับใจของผู้อ่านที่เกิดจากการปรุงรสของกวีนั่นเอง

๔.๒.๑ สันตรส

สันตรสเป็นรสที่โดดเด่นที่สุดในอรรถกถาเวสสันตรชาดก สันตรสที่เกิดแก่ผู้อ่านนี้จะเกิดจากการรับรู้พฤติกรรมของพระเวสสันตรมากที่สุด นอกจากนี้ยังมีฉากต่างๆ ที่ช่วยสนับสนุนสันตรสให้เด่นชัดขึ้น ได้แก่ ฉากป่าหิมพานต์ ฉากการบริจาคสองกุมาร ฉากการบริจาคพระนางมัทรี และฉากฝนรตนะ ๗ ประการ

๔.๒.๑.๑ ตัวละครที่สร้างสันตรส

ตัวละครที่สร้างสันตรสอย่างเด่นชัดที่สุดในอรรถกถาเวสสันตรชาดกมีเพียงตัวเดียว คือพระเวสสันดร

๔.๒.๑.๑.๑ พระเวสสันดร

อรรถกถาเวสสันตรชาดกเน้นความสำคัญของการบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรโพธิสัตว์เพื่อพระสัพพัญญุตญาณ การบำเพ็ญทานในพระชาตินี้เริ่มขึ้นตั้งแต่พระเวสสันดรประสูติจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ ความปรารถนาในพระโพธิญาณเพียงประการเดียวทำให้พระองค์ทรงสละสิ่งต่างๆ ได้ แม้กระทั่งบุตรและภรรยา การบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรนี้เองที่ทำให้ผู้อ่านเกิดสันตรส อธิบายได้ดังนี้

ความมุ่งมั่นและความปรารถนาในพระโพธิญาณของพระเวสสันดรโพธิสัตว์ปรากฏตอนที่พระองค์เสด็จลงจากสวรรค์ดาวดึงส์เพื่อถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางผุสดี ขณะที่พระโพธิสัตว์อยู่ในพระครรภ์ของพระนาง พระนางผุสดีโปรดให้สร้างโรงทานถึง ๖ แห่ง และทรงบริจาคทรัพย์วันละหกแสนกหาปณะ

เมื่อพระมหาสัตว์เสด็จอยู่ในพระครรภ์พระมารดา พระนางผุสดีผู้มีพระครรภ์เป็นผู้ทรงใคร่จะโปรดให้สร้างโรงทาน ๖ แห่ง คือที่ประตูพระนครทั้ง ๔ ที่ท่ามกลางพระนคร ๑ ที่ประตูพระราชวัง ๑ ทรงสละพระราชทรัพย์หกแสนกหาปณะทุกวัน ๆ บริจาคทาน

(หิมวันตวรรณนา : ๖๐๙-๖๑๐)

การที่พระนางผุสดีทรงปรารถนาที่จะสร้างโรงทานถึง ๖ แห่งและทรงบริจาคทรัพย์วันละหกแสนกหาปณะ หรือเท่ากับหกแสนตำลึงนั้นแสดงให้เห็นว่า พระมารดาทรงเป็นผู้ใส่ใจในการบริจาคอันเกิดจากการตั้งครมภ์ พระโพธิสัตว์เมื่อถือปฏิสนธิและอยู่ในพระครรภ์พระมารดาก็ทรงมีพระสติระลึกได้ตลอดเวลา ซึ่งผิดกับมนุษย์สามัญทั่วไปที่สูญเสียความทรงจำเมื่อเกิดในชาติภพใหม่ ความระลึกได้ของพระโพธิสัตว์นี้ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงซึ่งกล่าวว่า

พระโพธิสัตว์เจ้า เมื่อชาติลงมาตรัสแก่สัพพัญญุตญาณ เมื่อแรกเอาปฏิสนธิก็ดี เมื่ออยู่ในคัพภะก็ดี และเสด็จจากคัพภะพระมารดาก็ดี บ่ห่อนจะรู้หลงสัทธิ ย่อมค้ำหนึ่งรู้ทุกประการ แลเมื่อพระโพธิสัตว์อยู่ในคัพภะพระมารดานั้นบ่มีเหมือนดูคนทั้งหลาย

(ไตรภูมิพระร่วง : ๕๙)

ดังนั้นพระโพธิสัตว์จึงทรงเป็นผู้ที่มีสติ สามารถระลึกได้ตลอดเวลา พระองค์ทรงตระหนักว่าพระองค์เป็นผู้ที่ต้องช่วยเหลือมนุษย์ด้วยการบรรลุพระโพธิญาณ ทันทันทีที่พระนางมุสตีประสูติ พระเวสสันดรโพธิสัตว์ทรงยื่นพระหัตถ์ออกมาเพื่อตรัสขอพระนางมุสตีบริจาคทาน

พระมหาสัตว์ประสูติจากพระครรภ์แห่งพระมารดา เป็นผู้บริสุทธิ์ ลืมพระเนตรทั้งสอง ออกมา เมื่อออกมาก็เหยียดพระหัตถ์ต่อพระมารดาตรัสว่า ข้าแต่พระแม่เจ้า หม่อมฉันจักบริจาคทานมีทรัพย์สินอะไร ๆ บ้าง ครั้นนั้นพระชนนีตรัสตอบว่า พ่อจงบริจาคทานตามอัธยาศัยของพ่อเถิดแล้ววางอุ้งกหาปณะพื้นหนึ่งในพระหัตถ์ที่เบอบุ

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๐-๖๑๑)

ต่อมาความมุ่งหวังในพระโพธิญาณของพระเวสสันดรปรากฏให้ผู้อ่านเห็นอีกเมื่อพระองค์พระราชทานเครื่องประดับแก่เหล่านางนมอีกถึง ๙ ครั้ง นอกจากนี้ยังทรงมีพระดำริถึงการบริจาคทานภายในซึ่งเป็นการตัดความรักที่มีต่อตนเอง และทรงเสียสละความสุขของตนเองเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่น ดังที่พระเวสสันดรทรงดำริว่า

เมื่อพระราชกุมารมีพระชนมพรรษา ๘ ปี พระราชกุมารเสด็จไปสู่ปราสาทอันประเสริฐประทับบนพระยี่ภู่ทรงคิดว่า เราให้ทานภายนอกอย่างเดียว ทานนั้นหายให้เราให้นิฉันดีไม่ เราใครจะให้ทานภายใน แม้ถ้าใคร ๆ ฟังขอหทัยของเรา เราจะฟังให้ผ้าอุระประเทศนาคหทัยออกให้แก่ผู้นั้น ถ้าเขาขอจักษุทั้งหลายของเรา เราจักควักจักษุให้ ถ้าเขาขอเนื้อในสรีระเราจะเชือดเนื้อแต่สรีระทั้งเส้นให้ ถ้าแม้ใคร ๆ ฟังขอโลหิตของเรา เราจักฟังถือเอาโลหิตให้ หรือว่าใคร ๆ ฟังกล่าวกะเราว่า ท่านจงเป็นทาสของข้า เรากียินดียอมตัวเป็นทาสแห่งผู้นั้น

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๒)

พระดำริของพระเวสสันดรข้างต้น เป็นการแสดงสัจจะในการบำเพ็ญทานบารมีของพระองค์ ที่ทรงเสียสละได้กระทั่งพระหทัย พระจักษุ และพระสรีระของพระองค์เองให้ผู้อ่านเห็นถึงความมุ่งมั่นและความหวังใจในพระโพธิญาณของพระองค์ การบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรปรากฏให้ผู้อ่านซาบซึ้งใจอีกครั้ง เมื่อพระองค์ทรงบริจาคช้างปัจจัยนาคนให้แก่เหล่าพราหมณ์ ชาวกาลิงครัฐเพื่อแผ้วแผ่ความอุดมสมบูรณ์ ทำให้ชาวสิฬิโกธรพระองค์มาก ชาวสิฬิจึงทูลให้พระเจ้าสุทนต์ขัณฑ์พระเวสสันดรออกจากพระนคร การที่ชาวสิฬิโกธรพระเวสสันดรมากเนื่องจากชาวเมืองคิดว่าช้างปัจจัยนาคนเป็นช้างคู่บ้านคู่เมือง และเป็นช้างมงคลที่ให้ความอุดมสมบูรณ์แก่แคว้นสิฬิ พระเวสสันดรมิได้กริ้วแต่กลับแสดงความโสมนัสและทรงเปล่งวาจามุ่งมั่นที่จะทรงบำเพ็ญทานต่อไป

ดวงหทัยหรือจักขุ เราก็ให้ได้ จะอะไรกะทรัพย์นอกร่างกายของเรา คือ เงิน ทอง มุกดา ไพฑูรย์หรือแก้วมณี ในเมื่อຍາจากมาแล้ว เราได้เห็นเขาแล้ว ฟังให้พาหาเบื่องขวาเบื่องซ้ายก็ได้ เราไม่ฟังห้วนไหว เพราะใจของเรายินดีในการบริจาค ปวงชาวสีพีจึงขับไล่หรือฆ่าเราเสียก็ ตาม พวกเขาจะตัดเราเสียเป็น ๗ ท่อนก็ตามเถิด เราจักไม่งดเว้นจากการบริจาคเป็นอันขาด

(หิมวันตวรรณนา : ๖๒๔)

พระดำรัสของพระเวสสันดรเป็นการย้ำให้เห็นถึงความมุ่งมั่นของพระองค์ที่จะทรงบำเพ็ญทานบารมี และเป็นการสนับสนุนถึงพระดำริของพระเวสสันดรเมื่อครั้งที่ตรัสว่าจะทรง สละทานภายในเมื่อพระชนมพรรษา ๘ ปี ให้ผู้อ่านประทับใจอีกครั้ง ความมุ่งมั่นในพระโพธิญาณ ของพระเวสสันดรทำให้ทรงบำเพ็ญทานบารมีเรื่อยมา ดังก่อนที่พระองค์จะเสด็จสู่ป่าทรงบำเพ็ญ สัตตสดกมหาทาน ได้แก่ การบริจาคช้าง ม้า รถ สตรี โคนม ทาส และทาสีอย่างละเจ็ดร้อย ก่อนพระองค์จะเสด็จเข้าสู่ป่า การทำสัตตสดกมหาทานของพระเวสสันดรเป็นไปดังนี้

พระเวสสันดรได้พระราชทานสัตตสดกมหาทาน คือ ช้าง ๗๐๐ เชือก มีเครื่องประดับ ทอง มีรงทอง กลุ่มด้วยขายทอง ม้า ๗๐๐ ตัว ก็เหมือนอย่างนั้นแล รถ ๗๐๐ คัน หุ้มด้วยหนัง ราชสีห์เป็นต้น วิจิตรด้วยรัตนะต่างๆ มีรงทอง สตรีมีขัตติยภักญาเป็นต้น ๗๐๐ คน ประดับด้วย สรรพาลังการทรงรูปอันอุดม แม่โคนม ๗๐๐ ตัว ซึ่งเป็นหัวหน้าโคผู้ประเสริฐ รีดน้ำนมได้วันละหม้อ ทาสี ๗๐๐ คน ผู้ได้รับการฝึกหัดศึกษาดีแล้ว ทาส ๗๐๐ คนก็เหมือนอย่างนั้น พร้อมเครื่องดื่มและ โภชนาหารหาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

(ทานกัณฑ์ : ๖๔๑)

ระหว่างทางที่พระเวสสันดรเสด็จสู่ป่า พระองค์พระราชทานสิ่งต่างๆ แก่ผู้ มาทูลขอจนหมดสิ้น ได้แก่ อาภรณ์ เครื่องประดับที่มีอยู่ในพระวรกาย ม้าเทียมรถ และรถพระที่ หนึ่ง โดยไม่ยึดติดกับทรัพย์สมบัตินอกร่าง เมื่อทรงถือเพศบรรพชิตในป่าหิมพานต์ทรง พระราชทานสิ่งสำคัญที่สุดคือสองกุมารแก่ชูชก และพระราชทานพระนางมัทรีแก่ท้าวสักกเทวราช แปลง การบริจาคทานทั้งสองครั้งนี้ทรงมีเหตุผลเพียงประการเดียวคือทรงรักในพระโพธิญาณ ดังที่ ตรัสกับ ชูชกครั้งพระราชทานพระชาติและพระกัณหาธิชาแก่ชูชกว่า

ดูก่อนพราหมณ์ผู้เจริญ จงมานี้ แล้วทรงหลั่งน้ำลงในมือชูชก ทำให้เนืองด้วยพระ สัพพัญญุตญาณ ตรัสว่า ดูก่อนพราหมณ์ผู้เจริญ พระสัพพัญญุตญาณย่อมเป็นที่รักยิ่งกว่าบุตร และบุตรผู้เป็นที่รักยิ่งกว่าร้อยเท่าพันเท่าแสนเท่า เมื่อจะทรงยังปฐพีให้บันลือลั่นได้พระราชทานปิย บุตรทานแก่พราหมณ์ชูชก

(กุมารบรรพ : ๗๒๑)

เห็นได้ว่าไม่มีสิ่งใดในโลกที่จะทำให้พระเวสสันดรเปลี่ยนพระทัยเรื่องความมุ่งมั่นในพระโพธิญาณได้ แม้จะทรงสูญเสียพระราชสีพระกนิหาชิมา และพระนางมัทรีซึ่งเป็นผู้ที่พระองค์ทรงรักเสมอชีวิต ความตั้งพระทัยที่จะทรงบรรลुพระสัพพัญญุตญาณเพื่อช่วยเหลือเหล่าสรรพสัตว์ให้ข้ามพ้นจากสังสารวัฏ ทำให้พระเวสสันดรทรงมุ่งมั่นที่จะบำเพ็ญทานต่อไป แม้กระทั่งการขอพรจากท้าวสักกเทวราชก็ยังคงแสดงถึงความมุ่งมั่นที่จะบริจาคทาน

เมื่อหม่อมฉันบริจาคทาน ทรัพย์สมบัติฟุ้งไม่หมดสิ้นไป บริจาคแล้วไม่พึงเดือดร้อน ภายหลัง เมื่อกำลังบริจาคพึงทำจิตให้ผ่องใส หม่อมฉันขอเลือกข้อนี้เป็นพระพรข้อที่ ๗

(สักกบรรพ : ๗๗๑)

ในวันที่พระเวสสันดรเสด็จกลับพระนคร พระองค์ทรงดำริถึงการบริจาคทานแก่ยากจึงมีฝนรדתะตกลงมา พระเวสสันดรจึงโปรดให้สร้างโรงทานและทรงบำเพ็ญทานบารมีจนกระทั่งสิ้นพระชนม์

ในวันเสด็จเข้าพระนครนั่นเอง พระเวสสันดรทรงพระดำริในเวลาใกล้รุ่งว่า พรุ่งนี้ครั้นราตรีสว่างแล้ว พวกยาจกรู้ว่าเรากลับมาแล้ว ก็จักพากันมาเร่จกให้อะไรแก่ยากเหล่านั้น ในขณะนั้น พิกพแห่งท้าวสักกเทวราชได้สำแดงอาการเร่ร้อน พระองค์ทรงอาวัชนาการก็ทรงทราบเหตุการณ์นั้น จึงยังพื้นที่ข้างหน้าและข้างหลังแห่งพระราชนิเวศน์ ให้เต็มด้วยรัตนะสูงประมาณเอวบันดาลให้ฝนรדתะเจ็ดตกเป็นราวกะฝนลูกเห็บให้ตกในพระนครทั้งสิ้นสูงประมาณเข้า วันรุ่งขึ้นพระมหาสัตว์โปรดให้พระราชทานทรัพย์ที่ตกอยู่ในพื้นที่ข้างหน้าและข้างหลังแห่งตระกูลนั้น ๆ ว่าเป็นของตระกูลเหล่านั้นแหละแล้วให้นำทรัพย์ที่เหลือขนเข้าทอ้งพระคลัง กับด้วยทรัพย์ในพื้นที่แห่งพระราชนิเวศน์ของพระองค์ แล้วให้เริ่มตั้งทานมุข.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น จึงตรัสว่า

เมื่อพระเวสสันดรโพธิสัตว์ผู้ยังสืพรู้ให้เจริญเข้าพระนครแล้ว วัสสวาลหเทพบุตรได้ยังฝนอันล้วนแล้วไปด้วยทองคำให้ตกลงมาในกาลนั้น แต่นั้นพระเวสสันดรชัตติยราช ทรงบำเพ็ญทานบารมีเปื่องหน้าแต่พระชนมชีพ พระองค์ผู้มีพระปรีชาก็เสด็จเข้าถึงสวรรค์

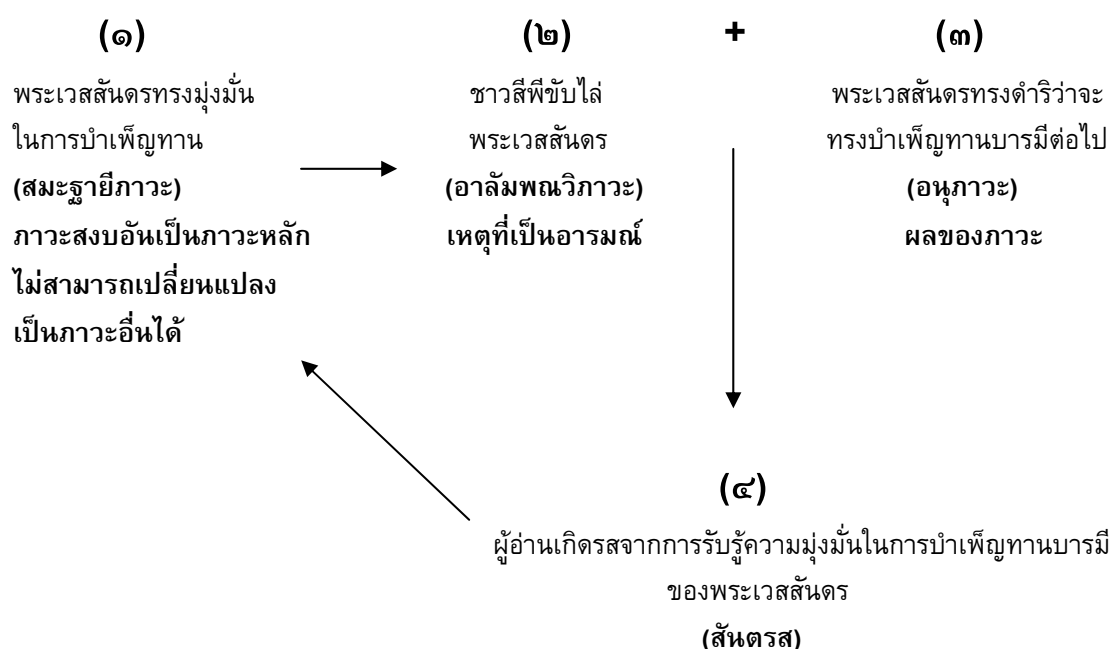
(นกรกัณฑ์ : ๘๑๓)

ความมุ่งมั่นในพระโพธิญาณของพระเวสสันดร และการบำเพ็ญทานบารมีทั้งหมดของพระองค์ที่กล่าวมาข้างต้น สามารถแสดงเป็นภาวะและรสได้ดังนี้

ภาวะและรสข้างต้นเป็นการแสดงพระจริยาวัตรในการบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดร เพื่อให้ผู้อ่านเกิดสันตรสาจากการรับรู้ถึงความมุ่งมั่นในพระโพธิญาณของพระองค์ ดังจะเห็นได้ว่าพระเวสสันดรทรงมี “สมะฐายีภาวะ” คือภาวะสงบที่ทรงมุ่งมั่นบำเพ็ญทานบารมีเพื่อจะบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ อันเป็นภาวะหลักที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงเป็นภาวะอื่นได้ “สมะ

ฐายีภาวะ” นี่เป็นเหตุที่ทำให้เกิด “อาลัมพณวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นอารมณ์ ในที่นี้คือชาวสีพีขับไล่พระเวสสันดรออกจากพระนคร ส่งผลให้เกิด “อนุภาวะ” คือแม้ว่าพระเวสสันดรจะถูกชาวสีพีขับไล่ออกจากพระนคร แต่พระองค์ดำริว่าจะบำเพ็ญทานต่อไป ดังพระองค์ทรงบำเพ็ญสัตตสดกมหาทานก่อนเสด็จสู่ป่า เมื่อออกบรรพชาแล้วทรงบำเพ็ญบุตรทานและทารทาน ครั้นเสด็จกลับพระนครสีพี พระเวสสันดรพระราชทานทรัพย์จากฝัณรัตนะ ๗ ประการ และทรงบำเพ็ญทานตามความมั่งมื่นของพระองค์จนกระทั่งสิ้นพระชนม์

ผู้อ่านอาจมองว่าการที่พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานนั้นเป็นหน้าที่ของผู้ที่เป็นกษัตริย์ ดังตรงกับทศพิธราชธรรมข้อแรกคือทาน ดังนั้นการบริจาคทานขณะอยู่ที่นครสีพีจึงเป็นเรื่องหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ แต่เมื่อพระเวสสันดรทรงปราศจากทรัพย์ใดๆ พระองค์ก็ทรงสละได้ซึ่งบุตรทั้งสองพระองค์ จนสุดท้ายถึงแม้จะเหลือเพียงพระนางมัทรีเพียงผู้เดียว เมื่อท้าวสกกเทวราชแปลงเป็นพราหมณ์มาทูลขอพระนางมัทรี พระเวสสันดรก็ทรงยกพระนางให้ ดังนั้นการให้ของพระเวสสันดรจึงมิได้เป็น “ผู้ให้” โดยหน้าที่ พระองค์ทรงมีคุณสมบัติของการเป็นผู้ให้ตั้งแต่เกิด ทั้งยังเป็นการให้อย่างบริสุทธิ์ใจ แม้กระทั่งความมั่งมื่นที่จะนำสรรพสัตว์ทั้งหลายข้ามพ้นห้วงสังสารวัฏสู่มฤตนิพพานนครก็เป็นการให้เช่นกัน ที่สำคัญคือเป็นการให้ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดเพราะเป็นการให้ที่ต้องการให้มนุษย์โลกพันทุกซ์ พระเวสสันดรจึงเป็นตัวละครที่ทำให้ผู้อ่านสัมผัสได้ถึงความสุขสงบอย่างแท้จริง ภาวะและรสสามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๑ แสดงภาวะสงบและสันตรสในตัวละครพระเวสสันดร

๔.๒.๑.๒ ฉากที่สร้างสันตรส

นอกจากพระเวสสันดรที่เป็นตัวละครจะช่วยสร้างสันตรสแก่ผู้อ่านแล้ว ฉากต่างๆ ยังเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ช่วยสร้างสันตรสแก่ผู้อ่านด้วย ได้แก่ ฉากป่าหิมพานต์ ฉากการบริจาค บุตรทาน ฉากการบริจาคทานทาน และฉากฝนรדתะ ๗ ประการ

๔.๒.๑.๒.๑ ฉากป่าหิมพานต์

อรรถกถาเวสสันดรชาดกปรากฏฉากป่าหิมพานต์ถึง ๓ กัณฑ์ ได้แก่ วนปเวสนกัณฑ์ จุลวรรณา และมหาวรรณา ความสำคัญของป่าหิมพานต์คือเป็นที่เสด็จออกบรรพชาของพระเวสสันดรเพื่อจะได้บำเพ็ญบารมีที่ยิ่งใหญ่ได้สำเร็จ ป่าหิมพานต์เป็นสถานที่ให้ความสงบสุขเนื่องจากมีเพียงธรรมชาติที่สวยงามเท่านั้น พระโพธิสัตว์จึงทรงสามารถละกิเลสและบำเพ็ญทานบารมีอันยิ่งใหญ่ได้ ในไตรภูมิโลกวิณจยกถาบรรยายถึงป่าหิมพานต์ไว้ว่าเป็นสถานที่ที่กว้างขวางยิ่งนัก มีภูเขาล้อมรอบ ภูเขานั้นทั้งสูงทั้งใหญ่ มีปัญจมหานทีทั้ง ๕ ไหลผ่าน ได้แก่ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรพ และมहि นอกจากนี้ยังมีแม่น้ำสายเล็กๆ ไหลผ่านอีกเป็นจำนวนมาก ป่าหิมพานต์จึงเป็นสถานที่ที่ร่มรื่น เย็นสบาย และสงบยิ่ง

ดิศตสุสโยชนูปปมาณ ฐาเน หิมวา ปติฏฐโต แลเขาหิมพานต์นั้นประดิษฐานในที่นี้มีปริมาณได้ ๓,๐๐๐ โยชน์ ข้อซึ่งว่าป่าหิมพานต์กว้างขวาง ๓,๐๐๐ โยชน์นั้น ประสงค์เรียกซึ่งเขาหิมพานต์นั่นเอง อุพเพธเน ปญจโยชนสตูปปมาณ เขาหิมพานต์นั้นกำหนดโดยสูงได้ ๕๐๐ โยชน์ คือ เนินเขานั้นสูง ๓๐๐ โยชน์ ยอดสูง ๒๐๐ โยชน์ ศิริรวม ๕๐๐ โยชน์ด้วยกัน ถ้าจะวัดแต่ที่สุดเนินข้างบูรพทิศทางตรงไปตลอดถึงที่สุดเนินข้างปัจฉิมทิศนั้นได้ ๓,๐๐๐ โยชน์ วัดแต่ที่สุดเนินข้างทักษิณทิศทางตรงตลอดถึงที่สุดเนินข้างอุดรทิศนั้นก็ได้ ๓,๐๐๐ โยชน์เท่ากัน วัดโดยรอบเป็นเขาหิมพานต์นี้ได้ ๙,๐๐๐ โยชน์ จตุราสติดิฏฐสทสเสหิ ปฏิมณฺหโต เขาหิมพานต์นั้นประดับด้วยยอดทั้งหลายเป็นอันมาก มีกำหนด ๘๔,๐๐๐ ยอด มียอดอันชื่อว่าสุทิสสนะภูฏแลเขาจิตภูฏเขากาภูฏ เขาคันธมาทณภูฏ เขาไกรลาสภูฏเป็นต้นนั้นมีชื่ออื่นเลย คือยอดเขาหิมพานต์สิ้นทั้งนั้นเรียกว่าเขาหิมพานต์นั้นด้วยอรรถว่า น้ำค้างตกในประเทศภูเขานั้นหนักนัก สมฺหุตโต สหฺมทานาหิ ปญฺจมหานทีหิ วิจิตโต เขาหิมพานต์นั้นวิจิตรไปด้วยปัญจมหานทีทั้ง ๕ แควอันไหลลงถึงไปโดยรอบ นักปราชญ์จึงสันนิษฐานว่าปัญจมหานทีทั้ง ๕ คือ คงคามหานทีแล ยมุนามหานที อจิรวดีมหานที สรรพมหานที มหิมหานทีนั้น ๕ มีกระแสอันพัดผ่านไปโดยรอบขอบเขาหิมพานต์ อันมีประมาณโดยกลมได้ ๙,๐๐๐ โยชน์ เขาหิมพานต์นี้วิจิตรไปด้วยแม่น้ำ ๕ แควแต่เท่านั้นหาบมิได้ วิจิตรไปด้วยแม่น้ำน้อยๆ นั้นก็เป็นอันมาก

(ไตรภูมิโลกวิณจยกถา : ๑๓๘-๑๓๙)

ในวนปเวสนกัณฑ์ พระยาเจตราชกราบทูลแก่พระเวสสันดรถึงลักษณะของป่าหิมพานต์ว่าเป็นสถานที่น่ารื่นรมย์ ร่มเย็น มีแม่น้ำเกิดุมติไหลผ่าน ในน้ำมีฝูงปลาว่ายไปมา มีผลไม้ที่มีรสหวานพิเศษ มีนกหลากสีหลายชนิด สรรวมจุลินทรีย์ก็ดาดาษไปด้วยดอกบัวหลายสีสิ่ง

กลิ่นหอมรวริน เสียงที่ได้ยินเป็นเสียงน้ำไหลเซาะสาดแก่งหิน และเสียงเจื้อยแจ้วของนกร้อง
ประสานเสียงกัน และยังมีสระโบกขรณีที่เต็มไปด้วยพืชน้ำและฝูงปลา ภาพป่าหิมพานต์จึงเป็นที่ที่
แวดล้อมไปด้วยธรรมชาติ ร่มรื่น งามตา และกลิ่นหอมกระจาย นับเป็นสถานที่ที่สงบอย่างแท้จริง

เชษฐเสด็จเกิด ข้าพระองค์ทั้งหลายจักกราบทูลพระองค์ให้ทรงทราบ อย่างที่คนฉลาดจะ
กราบทูลเสลบรรพตซึ่งเป็นที่สงบของปวงราชาผู้มีการบูชาเพลิงเป็นวัตร มีจิตตั้งมั่น โนนชื่อว่า
คันธมาถน์ พระองค์จะประทับกับพระโอรสทั้งสองและพระมเหสี. พระยาเจตราชทั้งหลายร้องให้
น้ำตาไหลอาบหน้าพร่ำทูลว่า ข้าแต่มหाराช ขอพระองค์ปายพระพักตร์ตรงต่อทิศอุดรเสด็จไปจาก
ที่นี่โดยมรรคาใด ถัดนั้นพระองค์จักทอดพระเนตรเห็นวิบุลบรรพตอันเคลื่อนไปด้วยหมู่ไม้ต่างๆ มี
เงาเย็นน่านรมย์โดยมรรคานั้น.

ถัดนั้น พระองค์เสด็จพ้นวิบุลบรรพตนั้นแล้วจักทอดพระเนตรเห็นแม่น้ำเกตุมาตี ลึกเป็น
น้ำไหลมาแต่ซอกเขา ดาดาชไปด้วยมัจฉาชาติ และมีท่าอันดี น้ำมากจนสงสรเสวยที่แม่น้ำนั้น ให้
พระโอรสพระธิดาและพระมเหสีทรงยินดี.

ถัดนั้น พระองค์จะได้ทอดพระเนตรเห็นไม้ไทร มีผลพิเศษรสหวานซึ่งเกิดอยู่ที่ภูเขาน่า
รื่นรมย์ มีเงาเย็นน่านรมย์.

ถัดนั้น พระองค์จะได้ทอดพระเนตรเห็นบรรพตชื่อนาลิกะ เคลื่อนไปด้วยหมู่ไม้ต่างๆ
แล้วไปด้วยศิลาเคลื่อนไปด้วยหมู่ไม้กนิร มีสระชื่อนมูจลินท์อยู่ด้านทิศอีสานแห่งนาลิกบรรพต ปกคลุม
ด้วยบุณฑริกและอุบลขาวมีประการต่างๆ และดอกไม้มีกลิ่นหอมหวล.

ถัดนั้น พระองค์จะเสด็จถึงวนประเทศคล้ายหมอก มีหญ้าแพรกเขียวอยู่เป็นนิตย์ แล้ว
เสด็จยังลงสู่ไพรสณฑ์ ซึ่งปกคลุมด้วยไม้ดอกและไม้ผลทั้งสอง ดังราชสีห์เพ่งเหยี่ยวยังลงสู่ไพ
รสณฑ์ฉะนั้น ฝูงนกในหมู่ไม้ซึ่งมีดอกบานแล้วตามฤดูกาลนั้นมีมากมีสีต่างๆ ร้องกลมกล่อมอื้ออึง
ต่างร้องประสานเสียงกัน.

ถัดนั้น พระองค์จักเสด็จถึงซอกเขาอันเป็นทางกันดารเดินลำบาก เป็นแดนเกิดแห่งแม่น้ำ
ทั้งหลายจะได้ทอดพระเนตรเห็นสระโบกขรณีอันดาดาชด้วยสลดน้ำและกุ่มบก มีหมู่ปลา
หลากหลายเคลื่อนกล่น มีท่าเรียบราบ มีน้ำมากเปี่ยมอยู่เสมอ เป็นสระสี่เหลี่ยมมีน้ำจืดดีไม่มีกลิ่น
เหม็น พระองค์จึงสร้างบรรณศาลาด้านทิศอีสานแห่งสระโบกขรณีนั้น ครั้นทรงสร้างบรรณศาลา
สำเร็จแล้ว ประทับสำราญพระอิริยาบถประพุดแสงหามูลผลอาหาร.

(วนปเวสนกัณฑ์ : ๖๖๗-๖๖๘)

ในจุลฉนวนวรรณนา พราณเจตบุตรซึ่งเป็นผู้รักษาประตูทางเข้าป่าพรรณนา
อาศรมของพระเวสสันดรให้ชุกฟังว่า ภายในบริเวณอาศรมนั้นมีผลไม้ชนิดต่างๆ ที่มีรสหวาน
สามารถบริโภคได้ เต็มไปด้วยไม้นานาพรรณ นอกจากนี้ยังมีไม้ป่าหายากที่พบได้ในบริเวณป่าลึก
เช่น ไม้ประดู่ ต้นไทร เป็นต้น ซึ่งเป็นต้นไม้ที่มีขนาดใหญ่ มีร่มเงาช่วยให้ความร่มรื่น ชุ่มชื้นใจด้วย
กลิ่นของป่าไม้ธรรมชาติ เมื่อต้องการมะม่วงก็เด็ดจากต้นได้เลย อาศรมของพระเวสสันดรจึงเต็มไปด้วย
ไม้ดอกไม้ผล มีสีสวยงามและส่งกลิ่นหอมชื่นใจ เป็นสถานที่ที่น่าอยู่ยิ่งนัก

ที่บริเวณอาศรมนั้น มีหมู่ไม้มะม่วง มะขวิด ขนุน ไม้รัง ไม้หว้า สมอพิเภก สมอไทย มะขามป้อม ไม้โพธิ์ พุทรา มะพลับทอง ไม้ไทร ไม้มะสัง ไม้มะขางมีรสหวาน งามรุ่งเรือง และมะเดื่อผลสุกอยู่ในที่ต่ำทั้งกล้วยงาช้าง กล้วยหอม ผลจันทร์มีรสหวานเหมือนน้ำผึ้ง ในป่านั้นมีรวงผึ้งไม่มีตัว คนถือเอาบริโภคได้เอง อนึ่งในบริเวณอาศรมนั้น มีดงมะม่วงตั้งอยู่ บางต้นกำลังออกช่อ บางต้นมีผลเป็นหัวแมลงวัน บางต้นมีผลหามเป็นปากตะกร้อ บางต้นมีผลสุกทั้งสองอย่างนั้นมีพรรณดั่งสีหลังกบ อนึ่งในบริเวณอาศรมนั้น บุรุษยืนอยู่ใต้ต้นก็เก็บมะม่วงสุกกินได้ ผลมะม่วงดิบและสุกทั้งหลายมีรสหวานกลิ่นหอมรสอร่อยที่สุด เหตุการณ์เหล่านี้เป็นที่น่าอัศจรรย์แก่ข้าพเจ้าเหลือเกิน ถึงกับออกอุทานว่า อือๆ ที่ประทับของพระเวสสันดรนั้น เป็นดั่งที่อยู่แห่งเทวดาทั้งหลายดงามป่านันทวัน มีหมู่ตาล มะพร้าว และอินทผลัมในป่าใหญ่ รวากะระเบียบดอกไม้ที่ช่างร้อยกรองตั้งไว้ ปรากฏดั่งยอดธง วิจิตรด้วยบุปผชาติมีพรรณต่างๆ เหมือนดาวเรืองเรืองอยู่ในนภากาศ และมีไม้มุกมัน โกฐ สะค้าน และแคฝอย บุนนาค บุนนาคเขา และทองหลวง มีดอกบานสะพรั่ง อนึ่งในบริเวณอาศรมนั้น มีไม้ราชพฤกษ์ ไม้มะเกลือ กฤษณา รักดำ ก็มีมาก ต้นไทรใหญ่ ไม้รูกฟ้า ไม้ประดู่ มีดอกบานสะพรั่งในบริเวณอาศรมนั้น มีไม้ไผ่ชุน เขียวไม่สน ไม่กะทุม ขนุนสามมะกอก ไม้ตะแบก ไม้รัง ล้วนมีดอกเป็นพุ่มคล้ายลอมฟาง...

(จุลฉนวนวรรณนา : ๖๘๗-๖๘๘)

ในมหาวรรณนา พระอภัยมณีซึ่งเป็นเสมือนผู้รักษาป่าในบริเวณนั้นได้ชี้ทางไปอาศรมพระเวสสันดรแก่ชุก โดยพรรณนาถึงส่วนหนึ่งของป่าหิมพานต์ อันเป็นที่ประทับของพระเวสสันดรว่า ที่ประทับของพระเวสสันดรมีภูเขาคันทมาทน์ซึ่งเป็นภูเขาที่มีกลิ่นหอมลมพัดดอกไม้ไหวตลอดเวลา ไม้ป่าขนาดใหญ่รายล้อมบริเวณอาศรมให้ความชุ่มชื้น ร่มเย็น ผลไม้ที่อยู่บริเวณอาศรมล้วนแต่บริโภคได้ เสียงนกโพระดกและนกดูเหว่าร้องเจื้อยแจ้ว ในสระโบกขรณีมีความงดงามของบัวสีต่างๆ และมีปลาว่ายอยู่ในสระนั้น สถานที่อันน่ารื่นรมย์เช่นนี้จึงยังความเพลิดเพลินใจแก่ผู้พบเห็นได้เป็นอย่างดี ดังนี้

ดูก่อนมหาพราหมณ์ นั้นภูเขาคันทมาทน์ล้วนแล้วไปด้วยศิลา ซึ่งเป็นที่ประทับแห่งพระราชเวสสันดร พร้อมด้วยพระมัทรีราชเทวี ทั้งพระชาลีและพระกัณหาхина ทรงเพศบรรพชิตอันประเสริฐ ทรงขอสำหรับสอยผลาผล ภาชนะสำหรับใช้ในการบูชาเพลิง กับทั้งขฎา ทรงหนังสือเหลืองเป็นภาษาทรงบรรทมเหนือแผ่นดิน ทรงนมัสการเพลิง ทิวไม้เขียวนั้นทรงผลต่างๆ และภูผาส่งยอดเสียดเมฆเขียวชะอุ่มนั้นแลเป็นเหล่าอัญชนภูผาเห็นปรากฏอยู่ นั้นเหล่าไม้ตะแบก ไม้हुกวาง ไม้ตะเคียน ไม้รัง ไม้สะคร้อ และเถาหยาดทราย อ่อนไหวไปตามลม ดังมาณพเต็มสุราครั้งแรกก็โซเซฉะนั้น เหล่านกโพระดก นกดูเหว่า ย่อมร่ำร้องบนกิ่งต้นไม้ ฟังฟังดุจสังคีตโผผินบินจากต้นนั้นสู่ต้นนี้ กิ่งไม้และใบไม้ทั้งหลายอันลมให้หวั่นไหวแล้ว ดังจะชวนบุคคลผู้ไปให้มายินดี และยังบุคคลผู้ผู้นั้นให้เพลิดเพลิน ซึ่งเป็นที่ประทับแห่งพระราชเวสสันดร พร้อมด้วยพระมัทรีราชเทวีทั้งพระชาลีและพระกัณหาхинаทรงเพศบรรพชิตอันประเสริฐ และขอสำหรับสอยผลาผล ภาชนะสำหรับใช้ในการบูชาเพลิง กับทั้งขฎา ทรงหนังสือเหลืองเป็นภาษาทรงบรรทมเหนือแผ่นดิน ทรงนมัสการเพลิง.

ดอกกุ้มหล่นเกลื่อนในภูมิภาคอันนาร์นรมย์ภาคพื้นเขียวไปด้วยหญ้าแพรก ละอองธุลีไม่มีฟุ้งขึ้นในสถานที่นั้น ภูมิภาคนั้นเชื่อกับสัมผัสนุ่น คล้ายคอนกยุง หญ้าทั้งหลายขึ้นเสมอกันเพียง ๔ องคุลี ไม่มีมะม่วง ไม่มีหว้า ไม่มีมะขวิด และมะเดื่อมีผลสุกอยู่ในที่ต่ำ ราวไพรยังความยินดีให้เจริญ เพราะมีเหล่าต้นไม้ที่ไซ้บริโภคน้ำได้ น้ำใสสะอาดกลิ่นหอมดี สัตว์แก้วไพฑูรย์ เป็นที่อยู่อาศัยของฝูงปลาไหลหลังมาในป่านั้น. ในภูมิภาคอันนาร์นรมย์ใจไม่ไกลอาศรมนั้น มีสระโบกขรณีธารตาชไปด้วยปทุมและอุบล ดุจในนั้นทนอุทยานของเหล่าทวยเทพฉะนั้น ดูก่อนพราหมณ์ในสระนั้นมีอุบลชาติ ๓ ชนิดคือ เขียว ขาว และแดงงามวิจิตรมิใช่น้อย.

(มหาวนวรรณา : ๖๙๗-๖๙๘)

จะเห็นได้ว่าในอรรถกถาเวสสันดรชาดกกถาล่าถึงป่าหิมพานต์ถึง ๓ ครั้ง โดยมีความคล้ายคลึงกันมากกับในไตรภูมิโลกวิจิตรกถา การเลือกบรรยายจากป่าหิมพานต์ให้เป็นฉากใหญ่ถึง ๒ ครั้ง ได้แก่ จุลวนวรรณา และมหาวนวรรณา แสดงถึงธรรมชาติที่สงบของป่าหิมพานต์ อันมีสรรพเสียงต่างๆ ที่นารีนรมย์ เพื่อจรรโลงใจให้ผู้อ่าน และแสดงให้เห็นว่าอาศรมของพระเวสสันดรเป็นที่ที่มีอาจมีผู้ใดเข้าไปกล้ำกรายได้ง่าย ป่าหิมพานต์ซึ่งมีลักษณะพิเศษเช่นนี้ จึงเหมาะสำหรับบุคคลพิเศษเท่านั้น ซึ่งลักษณะที่พิเศษอันเป็นดินแดนสำคัญเช่นนี้ จึงต้องมีผู้ทำหน้าที่เฝ้าทางเข้าป่าด้วยในที่นี้คือพรานเจตบุตรและพระอัครจตุภาคี ทำหน้าที่เป็นผู้ตรวจตราผู้ที่จะผ่านไปมา และทำหน้าที่ปกป้องพระเวสสันดรจากอันตรายต่างๆ ซึ่งถือเป็นการสกัดกั้นความชั่วร้าย และป้องกันอันตรายต่างๆ มิให้ลวงล้าเข้าไปใกล้พระเวสสันดรได้ เพื่อให้พระเวสสันดรปลอดภัยและจิตใจสงบ สามารถเจริญภาวนาได้ ผู้ทำหน้าที่เฝ้าทางเข้าป่าจึงสำคัญมากต้องเลือกสรรผู้ที่มีความฉลาดเฉลียวคอยรักษาประตูป่า ดังปรากฏในเนื้อความว่า

พระยาเจตราชทั้งหลายกราบทูลมรรคา ๑๕ โยชน์ แต่พระเวสสันดรอย่างนี้แล้วส่งเสด็จคิดว่าปัจจามิตรคนใดคนหนึ่งอย่าพึงได้โอกาสประทุษร้ายเลย เพื่อจะบรรเทาภัยอันตรายแห่งพระเวสสันดรเสีย จึงให้เรียกพรานป่าคนหนึ่งชื่อเจตบุตร เป็นคนฉลาดศึกษาดีแล้วมาสั่งว่า เจ้าจงกำหนดตรวจตราคนทั้งหลายที่ไป ๆ มา ๆ สิ่งจะนี้แล้วให้อยู่รักษาประตูป่า แล้วกลับไปสู่นครของตน

(วนปเวสนกัณฑ์ : ๖๗๐)

การที่นายพรานเจตบุตรได้รับเลือกเป็นนายทวารรักษาประตูป่าหิมพานต์นั้นเนื่องจากเป็นคนฉลาด เพราะต้องทำหน้าที่สำคัญคือต้องคุ้มครองปกป้องไม่ให้สิ่งชั่วร้ายเข้าไปถึงพระเวสสันดรได้ดุจดั่งนายทวาร เรื่องทวารบาลนี้ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ อธิบายว่า

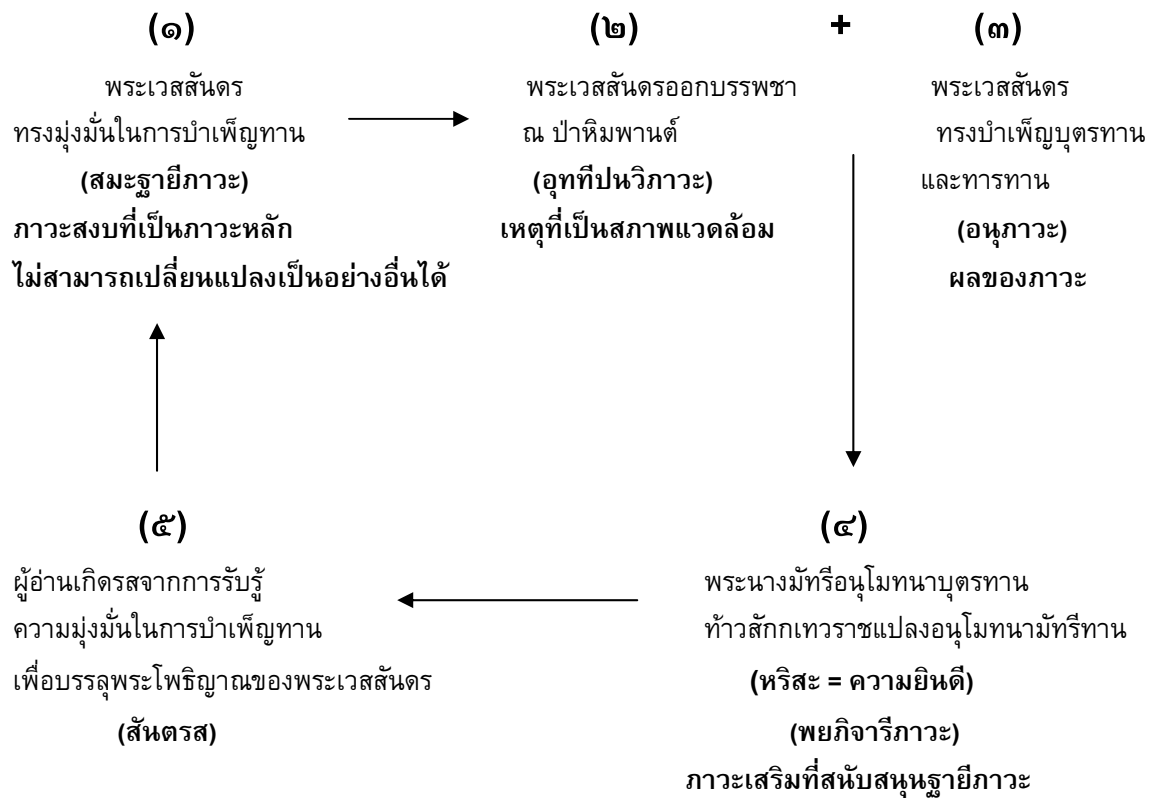
ปกติตามสถานที่ที่สำคัญๆ อันเป็นสถานที่หวงห้าม เป็นสถานที่ต้องการความปลอดภัย เป็นที่ไม่ประสงคิให้มีผู้คนที่มิใช่หน้าที่ในนั้นเข้าไปพลุกพล่าน หรือเป็นสถานที่ที่ต้องการความสงบเรียบร้อยเป็นต้นนั้น มักจัดให้มีคนมาคอยเฝ้าอยู่ที่ประตูทางเข้าเป็นประจำ ทำหน้าที่ดูแลรักษาการณ์ ระวังผู้คนที่ควรจะยอมให้ผ่านเข้าไปหรือป้องกันมิให้ลวงเลยเข้าไปยังสถานที่ตามกล่าว

ข้างต้น คนที่ได้รับมอบหมายให้มาคอยอยู่และทำหน้าที่ระวังรักษาเหตุการณ์อยู่ตรงประตูทางเข้า
เช่นนี้ แต่สมัยโบราณเรียกกันว่า “นายทวาร” หรือ “นายประตู”

(จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. ๒๕๔๒ : ๒๘-๓๕)

การพรรณนาถึงป่าหิมพานต์ให้ผู้อ่านรับรู้ถึงความงามและความสงบของ
ธรรมชาติ เป็นการแสดงถึงความสำคัญของฉากป่าหิมพานต์ที่จะเป็นสถานที่ให้พระเวสสันดร
โพธิสัตว์ได้เสด็จออกบรรพชาและบำเพ็ญทานบารมีขั้นสูงสุดคือบุดรทาน และมัทรีทาน การเข้าสู่ป่า
หิมพานต์จึงมิใช่ว่าบุคคลธรรมดาทั่วไปจะสามารถล่องล่ำเข้าไปได้ ความเจียบสงบ ความสงบของ
ป่าหิมพานต์จึงทำให้พระเวสสันดรเกิดความสงบ และเจริญภาวนาได้อย่างพึงใจ สามารถละได้ซึ่ง
บุตรและภรรยา ฉากป่าหิมพานต์จึงมีความสำคัญที่ช่วยสร้างสันตรสแก่ผู้อ่าน ดังอธิบายภาวะและ
รสได้ดังนี้

ภาวะและรสข้างต้นแสดงให้เห็นความสำคัญของฉากป่าหิมพานต์ อันเป็น
“อุทที่ปนวิภาวะ” เหตุแห่งสภาพแวดล้อมในที่นี้คือป่าหิมพานต์ที่มีความงดงามและสงบ ซึ่งช่วย
สนับสนุนภาวะหลักคือ “สมะฐายีภาวะ” ภาวะสงบที่ทรงมุ่งมั่นในการบำเพ็ญทานให้เด่นชัด ทำให้
“อนุภาวะ” คือผลที่เกิดขึ้น ได้แก่ พระเวสสันดรตัดได้ซึ่งสิ่งที่พระองค์รักโดยการบำเพ็ญบุดรทาน
และทานทานได้สำเร็จ “อนุภาวะ” ข้างต้นมี “พยภิจาริภาวะ” คือภาวะเสริมที่ช่วยสนับสนุน “สมะฐายี
ภาวะ” คือภาวะมุ่งมั่นในการบำเพ็ญทานของพระเวสสันดร อันได้แก่ “หริสะ” คือความยินดีของพระ
นางมัทรี และท้าวสักกเทวราชที่ตรัสอนุโมทนาทานที่พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญ เป็นภาวะที่ช่วย
สนับสนุน “สมะฐายีภาวะ” คือภาวะมุ่งมั่นบำเพ็ญทานของพระเวสสันดรให้เด่นชัด การรับ
“สันตรส” ของผู้อ่านในครั้งนี้ จึงเกิดจากการใช้ฉากป่าหิมพานต์ อันเป็น “อุทที่ปนวิภาวะ” คือเหตุ
แห่งสภาพแวดล้อมที่มีแต่ความงดงาม และความสงบร่มรื่น ทำให้เห็นความมุ่งมั่นในการบำเพ็ญ
ทานบารมีของพระเวสสันดร สามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๒ แสดงภาวะสงบและสันตรสในฉากป่าหิมพานต์

๔.๒.๑.๒.๒ ฉากบุตรทาน

ฉากบุตรทานเริ่มตั้งแต่ชูชกเดินทางมาทูลขอสองกุมารกับพระเวสสันดร จนถึงตอนที่ชูชกนำสองกุมารออกประตูป่า บุตรทานนับเป็นฉากสำคัญในวรรณคดีเวสสันดรชาดก เพราะเป็นเหตุการณ์ที่ทำให้พระเวสสันดรได้บริจาคทานครั้งยิ่งใหญ่ยากที่มนุษย์จะทำได้ ในฉากนี้ จึงแสดงถึงความทุกข์ใจของสองกุมารและความทุกข์ทรมานใจของพระเวสสันดรเป็นสำคัญ

เมื่อพระเวสสันดรบริจาคทานแก่ชูชกนั้น พระหทัยของพระองค์ทรงรู้สึก “โสมนัส” ไม่ได้ทรงแสดงกิริยาโกรธเคืองชูชกแต่อย่างใด ตรัสยกพระชาติและพระกณหาชิมาให้ชูชกทันที เพราะทรงรู้ดีว่าการทำทานครั้งนี้จะเป็นทางสู่พระโพธิญาณ

พระเวสสันดรมหาสัตว์ได้ทรงสดับคำของชูชกดังนั้นก็ทรงโสมนัส ทรงยังเชิงบรรพต ให้บันลือลั่น ดุจบุคลลวงถูงเต็มด้วยกหาปณะหนึ่งพันในมือของบุคคลที่เหยียดออกรับฉะนั้น ตรัสว่า
ดูก่อนพราหมณ์ เรายกให้ ไม่หวั่นไหวท่านจงเป็นใหญ่นำไปเถิด พระนางมัทรีราชบุตรี เสด็จไปป่าเพื่อแสวงหาผลาผลแต่เช้า จักกลับมาเวลาเย็น ดูก่อนพราหมณ์ ท่านจงอยู่ ค้างเสียคืนหนึ่งก่อน รุ่งขึ้นเช้าจึงไป...

(กุมารบรรพ : ๗๑๔-๗๑๕)

แต่สองกุมารกลัวซุกจึงเสด็จหนีไปยังสระโบกขรณี เมื่อซุกไม่เห็นสองกุมารจึงกล่าววาทะกราบทูลพระเวสสันดร พระองค์จึงเสด็จตามหาสองกุมารจนกระทั่งถึงสระโบกขรณี และทอดพระเนตรเห็นรอยพระบาทของพระชาติและพระกัณหาชีนา พระองค์จึงตรัสเรียกพระกุมารน้อยทั้งสองขึ้นสู่น้ำ

ดูก่อนพ่อชาติพระลูกรัก พ่อจงมา จงเพิ่มพูนบารมีของพ่อให้เต็ม จงช่วยโสจสรงหทัยของพ่อให้เย็นน้ำ จงทำตามคำของพ่อ ขอเจ้าทั้งสองจงเป็นดั่งยานนาวาของพ่อ ไม่หวั่นไหวต่อสาครคือภพ พ่อจักข้ามฝั่งคือชาติ จักยังมนุษย์ทั้งเวทดาให้ข้ามด้วย...

ดูก่อนแม่กัณหาดิฉันรัก แม่จง มาจงเพิ่มพูนทานบารมีที่รักของพ่อ จงช่วยโสจสรงหทัยของพ่อให้เย็นน้ำ จงทำตามคำของพ่อ ขอเจ้าทั้งสองจงเป็นดั่งยานนาวาของพ่อ ไม่หวั่นไหวต่อสาครคือภพ พ่อจักข้ามฝั่งคือชาติ จักยกขึ้นซึ่งมนุษย์ทั้งเวทดาด้วย.

(กุมารบรรพ : ๗๑๙-๗๒๐)

เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นว่าแม้พระเวสสันดรจะทรงยินดีบริจาคสองกุมารเพียงใด แต่หากสองกุมารไม่ทรงยินยอมแล้วพระองค์ก็ไม่อาจทำทานได้ พระองค์จึงทรงขอให้สองกุมารช่วยเหลือ บทเจรจาของพระเวสสันดรตอนนี้แสดงถึงความมุ่งมั่นที่จะบรรลุพระโพธิญาณ ทรงต้องการช่วยสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ สองกุมารจึงเป็นบุคคลสำคัญเพราะจะเป็นเครื่องนำพาให้พระองค์และสรรพสัตว์ข้ามพ้นทะเลแห่งการเวียนว่ายตายเกิดไปสู่สุคตินิพพาน เมื่อสองกุมารยินยอมแล้ว พระเวสสันดรจึงทรงกำหนดราคากุมารทั้งสอง

ความปิติเกิดขึ้นแก่พระเวสสันดรเมื่อพระราชทานสองกุมารแก่ซุกแล้ว เหตุการณ์น่าจะผ่านไปด้วยดีคือซุกนำสองกุมารไป แต่ซุกกลับทারণสองกุมารโดยมัดมือและเชียนตีหนักที่ได้อสองกุมารแล้ว แม้พระเวสสันดรทรงได้ยินคำคร่ำครวญของสองกุมารก็ทรงนิ่งเฉยเสียงคร่ำครวญของพระชาติแสดงความน้อยพระทัยพระบิดา เป็นการตัดพ้อว่าไม่ได้รักลูกเลย ดังนี้

บทว่า อมฺหุสฺส ความว่า พราหมณ์นี้มีชื่อมนุษย์ เป็นยักษ์ที่เที่ยวไปในป่าด้วยเพศของมนุษย์เป็นแน่แท้เสด็จพ่อ. บทว่า ภยานโก ได้แก่ นากลัวเหลือเกิน. บทว่า มนฺหุสฺส อุตสาหุโข ความว่า ข้าแต่เสด็จพ่อถ้าใครๆ เห็นพราหมณ์นี้แล้วถาม ก็ควรจะตอบว่ากินเนื้อและเลือดเป็นอาหาร. บทว่า ธนํ ตํ ตาต ยาจติ ความว่า ข้าแต่เสด็จพ่อ พราหมณ์นี้ประสงค์จะกินเนื้อของหม่อมฉันทั้งสอง จึงทูลขอทรัพย์คือบุตรต่อพระองค์. บทว่า อุกิขฺสึ ได้แก่ เฟื่องดู. บทว่า อสฺมา นฺน เต หทยํ ความว่า ข้าแต่เสด็จพ่อธรรมดาบิดามารดาทั้งหลายย่อมมีหทัยอ่อนในบุตรทั้งหลายไม่ทนดูความทุกข์ของบุตรทั้งหลายอยู่ได้ แต่พระหทัยของพระองค์เห็นจะเหมือนแผ่นหิน อีกอย่างหนึ่งหทัยของพระองค์คงจะใช้เหล็กผูกไว้มัน ฉะนั้นเมื่อหม่อมฉันทั้งสองมีความทุกข์เกิดขึ้นเห็นปานฉะนี้ เสด็จพ่อจึงไม่เดือดร้อน. บทว่า น ชานาสิ ความว่า พระองค์ประทับนั่งอยู่เหมือนไม่รู้สีก.

(กุมารบรรพ : ๗๒๖)

บทคร่ำครวญของสองกุมารแสดงให้เห็นว่าซุชก้อปลักษณะทั้งร่างกายและจิตใจ นอกจากรูปลักษณะภายนอกที่มีลักษณะบุรุษโชน ๑๘ ประการแล้ว ซุชกยังมีใจคอโหดร้ายทารุณสองกุมารโดยไม่ปราณี ลักษณะภายนอกของพระเวสสันดรคือ“เหมือนแผ่นหิน พระหุทัยใช้เหล็กผูกไว้มัน” ไม่ทรงแสดงอาการใดๆ แต่ภายในจิตใจนั้นทรงทุกข์ร้อน โดยมีการพรรณนาความทุกข์ใจของพระเวสสันดรอย่างละเอียดดังนี้

กาลนั้น ความเศร้าโศกมีกำลังเพราะปรารถนาพระโอรสพระธิดา ได้เกิดขึ้นแก่พระมหาสัตว์ พระหทัยมังสะของพระมหาสัตว์ได้เป็นของร้อน พระองค์ทรงหวั่นไหวด้วยความโศก ดุจช้างพลายตกมันถูกไกรสรราชสีห์จับและดุจดวงจันทร์เข้าไปในปากแห่งราหู ไม่สามารถจะดำรงอยู่ได้ด้วยภาวะของพระองค์ มีพระเนตรนองไปด้วยพระอัสสุชล เสด็จเข้าบรรณศาลาทรงปริเทวนาการอย่างน่าสงสาร.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น จึงตรัสว่า

แต่นั้นพระเวสสันดรราชขัตติยดาบสทรงบริจาคปิยบุตรทานแล้วเสด็จเข้าสู่บรรณศาลาทรงคร่ำครวญอย่างน่าสงสารคาถาแสดงการพร่ำรำพันของพระมหาสัตว์มีดังต่อไปนี้

วันนี้เด็กทั้งสองจะเป็นอย่างไรหนอ หิว กลัว เดินทางร้องไห้ เวลาเย็นบริโภคอาหาร ใครจะให้โภชนาหารแก่เด็กทั้งสองนั้น เด็กทั้งสองจะร้องขออาหารว่า แม่จำ หม่อมฉันทั้งสองหิว ขอเสด็จแม่จงประทานอาหารแก่หม่อมฉันทั้งสอง เด็กทั้งสองดำเนินด้วยพระบาทเปล่าไม่มีรองพระบาท จะดำเนินไปตามหนทางอย่างไรหนอ เมื่อเด็กทั้งสองมีพระบาทพองบวมทั้งสองข้างใครจักจงหัตถ์เธอทั้งสองไป ซุชกดีลูกๆ ผู้ไม่ประทุษร้ายต่อหน้าเรา แกะช่างไม่อดสูแก่ใจบ้างเลยหนอ แกเป็นอลัชชีแท้ ใครที่มีความอดสูแก่ใจ จักกล่าติหาสีทาสหรือคนใช้อื่นของเราที่สละให้แล้วได้ ซุชกแก้คำดีลูกๆ ที่รักของเราทั้งเห็นต่อตาจุดคนหาปลาตีปลาที่ติดอยู่ในปากแห.

(กุมารบรรพ : ๗/๒๙-๗/๓๐)

ความตอนนี้แสดงความในใจของพระเวสสันดรได้ดียิ่ง เป็นความเศร้าโศกเสียพระทัยจนไม่อาจดำรงอยู่ในภาวะปกติได้ คำกล่าวตัดพ้อของกุมารทั้งสองทำให้เลือดเนื้อร่างกายของพระเวสสันดร “เป็นของร้อน” คือมีแต่ความทรมานทรมายทั้งกายและใจ ไม่อาจควบคุมอารมณ์ความรู้สึกได้ กวีเปรียบว่า “ดุจช้างพลายตกมันถูกไกรสรราชสีห์จับและดุจดวงจันทร์เข้าไปในปากแห่งราหู” แสดงถึงภาวะที่ไม่อาจควบคุมตนเองเพราะความเจ็บปวดทุกข์ใจนั้นค่อยๆ กัดกินพระองค์จนไม่อาจหลบหนีไปไหนได้ ปฏิบัติทางกายที่ควบคุมไม่ได้จึงแสดงออกมานั้นคือทรงมีน้ำพระเนตรนองและเสด็จเข้าสู่บรรณศาลาคร่ำครวญอย่างน่าสงสาร นี่จึงเป็นภาวะอารมณ์ของพระเวสสันดรที่ทำให้ผู้อ่านสงสารเห็นใจ ขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นความยิ่งใหญ่ในการเสียสละบุตรที่รักซึ่งยากยิ่งที่มนุษย์จะทำเช่นนี้ได้ เมื่ออยู่พระองค์เดียวทรงรำพันถึงสองกุมารด้วยความรักและความสงสาร ความโกรธเคืองซุชกที่ทำทารุณบุตรของตนทำให้พระเวสสันดรตรัสต่อว่าผู้อื่นเป็นครั้งแรกว่า “แกะช่างไม่อดสูใจบ้างเลยหนอ แกเป็นอลัชชีแท้” คือซุชกเป็นคนไม่ดี เป็นผู้ไม่มีความละอายใจที่ทำความไม่ดี

ความทุกข์ใจของพระเวสสันดรทำให้ทรงปริวิตกเพราะรักและอาลัยบุตรอันเป็นที่รัก ความคิดคำนึงในใจแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นเพียงมนุษย์ธรรมดาผู้หนึ่งที่มีความรัก ความเจ็บปวด ความทุกข์ทรมานเช่นผู้อื่น คำรำพันต่อไปนี้แสดงภาวะความขัดแย้งในใจของพระเวสสันดรได้ดียิ่ง

ครั้งนั้นความปริวิตกได้เกิดขึ้นแก่พระเวสสันดรมหาสัตร ด้วยทรงเสนาหาในพระโอรสและพระธิดาอย่างนี้ว่า พราหมณ์นี้เบียดเบียนลูกทั้งสองของเราเหลือเกิน เมื่อไม่อาจลั่นความโศกไว้ได้ดังนี้ เราจักติดตามไปฆ่าพราหมณ์เสียแล้วนำลูกทั้งสองกลับมา แต่นั่นกลับทรงหวนคิดได้ว่า การที่ลูกเราทั้งสองถูกเบียดเบียนเป็นความลำบากยิ่ง นั้นไม่ใช่ฐานะ การบริจาคนบุตรทานแล้วจะเดือดร้อนภายหลัง หาใช้ธรรมของสัตบุรุษไม่ คาถาแสดงความปริวิตก ๒ คาถาที่สองเนื้อความนั้น มีดังนี้ว่า

เราจะถือคณพระแสงศร เหน็บพระแสงขรรค์ไว้เบื้องซ้าย นำลูกทั้งสองของเรากลับมา เพราะการที่ลูกทั้งสองถูกเขี่ยหนีมาซึ่งความทุกข์ แต่ลูกทั้งสองพึงลำบากยากเข็ญนั้น ไม่ใช่ฐานะ ก็ใครเล่ารู้ธรรมของสัตบุรุษ บำเพ็ญทานแล้วจะเดือดร้อนภายหลัง.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สตร ได้แก่ ธรรมคือประเพณีของพระโพธิสัตว์ในกาลก่อน. ได้ยินว่า พระโพธิสัตว์นั้นทรงอนุสรณ์ถึงประเพณีแห่งพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในขณะนั้น แต่นั้นพระองค์ทรงดำริว่า พระโพธิสัตว์ทั้งปวงไม่ทรงบริจาคนหาบริจาคน ๕ ประการ คือ บริจาคนทรัพย์ บริจาคนอวัยวะ บริจาคนชีวิต บริจาคนบุตร บริจาคนภรรยา หาเคยเป็นพระพุทธรเจ้าได้ไม่ ก็ตัวเราก็อาศัยอยู่ในจำพวกพระโพธิสัตว์เหล่านั้น แม้เราไม่บริจาคนบุตรและชายา ก็ไม่อาจจะเป็นพระพุทธรเจ้าได้ ทรงดำริจะหนีแล้ว ยังสัญญาให้เกิดขึ้นว่า แนะเวสสันดรเป็นอย่างไร ท่านไม่รู้ความที่บุตรและบุตรที่ให้เป็นเพื่อเป็นทาสทาสีแก่ชนเหล่าอื่น จะนำมาซึ่งความทุกข์ดอกหรือ เราจักตามไปฆ่าชุกด้วยเหตุไรเล่า แล้วทรงดำริต่อไปว่า ขึ้นชื่อว่าบริจาคนทานแล้วตามเดือดร้อนภายหลังหาสมควรแก่เราไม่ ทรงตัดพ้อพระองค์เองอย่างนี้แล้ว ทรงอธิษฐานสมาทานศีลมันโดยมนสิการว่า ถ้าชุกฆ่าลูกทั้งสองของเรา จำเดิมแต่เวลาที่เราบริจาคนแล้วเราจะไม่กังวลอะไร ๑ ทรงอธิษฐานมันจะหนีแล้ว เสด็จออกจากบรรณศาลาประทับนั่ง ณ แผ่นศิลาแทบทวารบรรณศาลาดุจภูมิมาทองคำฉะนั้น

(กุมารบรรพ : ๗๓๑-๗๓๒)

ความคิดจะทำร้ายผู้อื่นจนกระทั่ง “ฆ่า” ให้เสียชีวิตนี้ไม่เคยปรากฏแก่พระเวสสันดรมาก่อน ตั้งแต่ประสูติทรงมีน้ำพระทัยที่จะช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์เท่านั้น การแสดงความคิดร้ายต่อผู้อื่นเช่นนี้ปรากฏเพียงครั้งนี้ครั้งเดียว ซึ่งแสดงถึงความโกรธเคือง ความทุกข์ระทมของพระเวสสันดร ขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งเสริมความยิ่งใหญ่ของการบริจาคนบุตรทาน แม้จะเกิดความขัดแย้งในใจเช่นนี้แต่เพราะปัญหาที่มีมากกว่าผู้อื่น จึงทรงตั้งสติมั่นและระลึกถึงมหาบริจาคน ๕ ประการที่พระโพธิสัตว์พึงปฏิบัติ แล้วทรงอธิษฐานสมาทานศีล จึงกลั่นความโศกเพื่อการบริจาคนบุตรทานได้

เมื่อพระเวสสันดรทรงรับความทุกข์โศกได้แล้ว ก็มีเหตุการณ์ทดสอบจิตใจของพระองค์อีกครั้ง นั่นคือซุกขพลาดล้มทำให้สองกุมารเสด็จหนีกลับมาหาพระเวสสันดรซุกขซึ่ง “ท่วมไปด้วยความโกรธเหมือนไฟตั้งขึ้นแต่กลบนั้น” จึงเขียนดีสองกุมาร ครั้งนี้เป็นคำตัดพ้อของพระกัณหากุมารี มีความว่า

พระกัณหาชินาราชกุมารีได้ทูลพระราชบิดาว่า ข้าแต่เสด็จพ่อ พราหมณ์นี้ดีหม่อมฉันด้วยไม้ เหมือนนายติหาสีที่เกิดในเรือน ข้าแต่เสด็จพ่อ ธรรมดาว่าพราหมณ์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้ประกอบด้วยธรรม แต่ตาพราหมณ์นี้หาเป็นดังนั้นไม่ ยักษ์มาด้วยเพศพราหมณ์ เพื่อจะนหม่อมฉันสองพี่น้องไปเคี้ยวกิน หม่อมฉันสองพี่น้องอันปีศาจนำไปอยู่ พระองค์ทอดพระเนตรเห็นหรือหนอ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ต่ ได้แก่ พระเจ้าสิริราชผู้พระชนก ซึ่งประทับนั่งทอดพระเนตรดูอยู่นั้น บทว่า ทาสย์ ได้แก่ ทาสี. บทว่า ขาติตุ ได้แก่ เพื่อต้องการจะเคี้ยวกิน พระกัณหาชินาราชกุมารีทรงคร่ำครวญว่า ข้าแต่เสด็จพ่อ ก็ตาพราหมณ์นี้นำหม่อมฉันสองพี่น้องไปยังไม่ทันถึงประตูป่าเลย แกมีตาทั้งคู่แดงเป็นเหมือนโลหิตไหล เพื่อจะเคี้ยวกิน คือนำไปด้วยหวังว่าจักเคี้ยวกินเสียทั้งหมด พระองค์ก็ทรงเห็นหม่อมฉันสองพี่น้องถูกนำไปเพื่อเคี้ยวกินหรือเพื่อตัดมเสีย ขอพระองค์จึงมีความสุขทุกเมื่อเกิด.

(กุมารบรรพ : ๗๓๔)

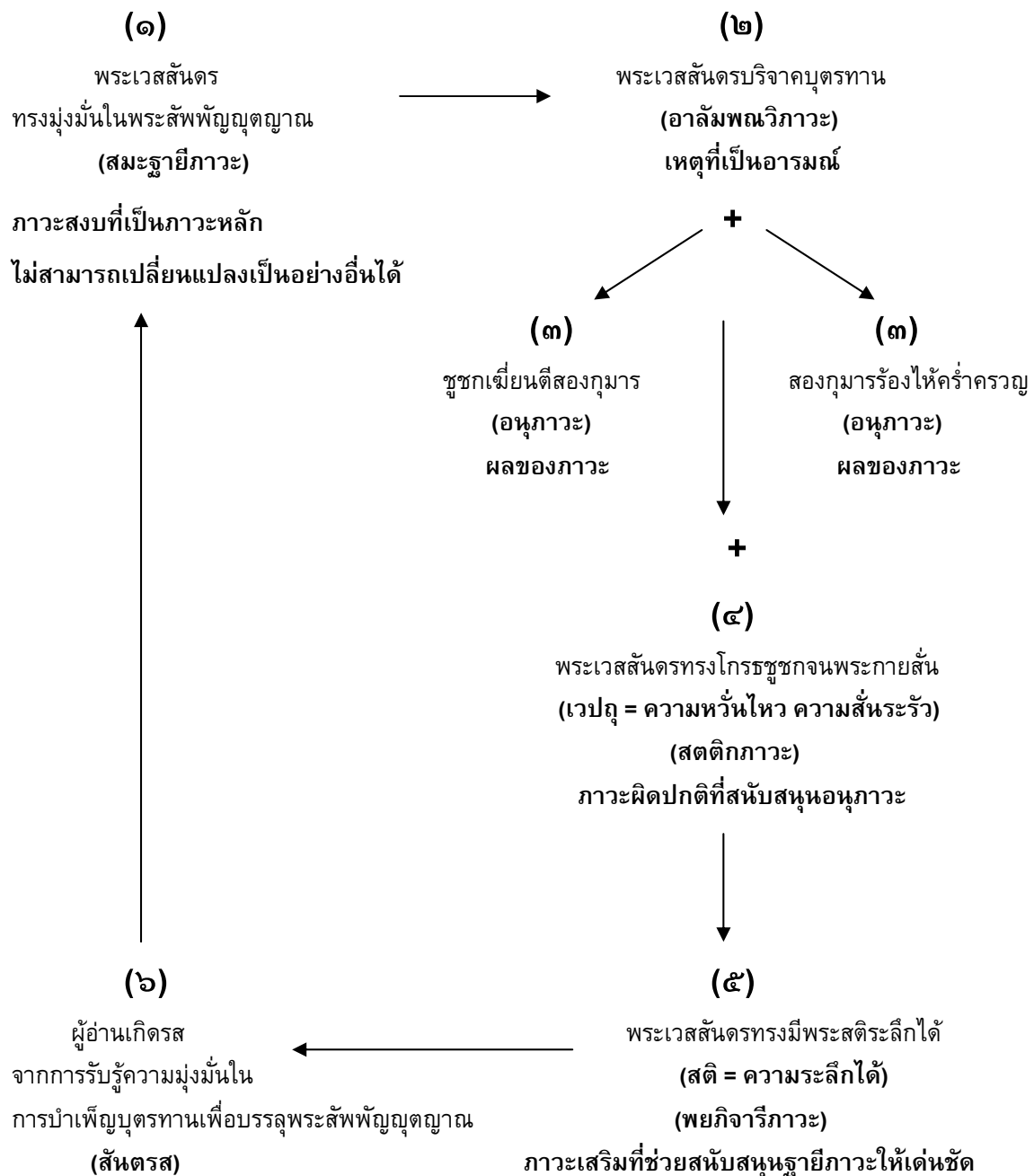
พระกัณหากุมารีทรงตัดพ้อและตรัสถามพระเวสสันดรว่า ทรงเห็นความทุกข์ของลูกหรือไม่ เป็นความทุกข์ที่ถูกคนโหดร้ายที่เหมือนไม่ใช่มนุษย์ทำร้ายอยู่ พระเวสสันดรซึ่งเป็นบิดายังคงนิ่งเฉยได้อย่างไร การเห็นลูกทุกข์ทรมานเหมือนจะตายไปต่อหน้าต่อตานี้ไม่อาจทำให้ผู้เป็นพ่อทุกข์ใจได้เลย คำตัดพ้อนี้แสดงว่าผู้เป็นพ่อใจร้ายที่สุด พระกัณหาจึงกล่าววาจาประชดประชันว่า “ขอพระองค์จึงมีความสุขทุกเมื่อเกิด” ซึ่งเป็นการล่วงเกินพระเวสสันดรด้วยวาจา คำพรั้งร่ำพันนี้จึงเป็นการทดสอบพระทัยพระเวสสันดรอีกครั้ง ซึ่งทำให้พระเวสสันดรทรงหวั่นไหว

เมื่อพระกัณหาชินากุมารีน้อยทรงพิลาปรำพันองค์สิ้นเสด็จไปอยู่ พระเวสสันดรมหาสัตว์ทรงเศร้าโศกเป็นกำลัง พระหทัยวัตรร้อน เมื่อพระนาสิกไม่พอจะระบายพระอัสสาสะปัสสาสะ ก็ต้องทรงปล่อยให้พระอัสสาสะปัสสาสะอันร้อนออกทางพระโอษฐ์ พระอัสสุเป็นดังหยาดพระโลหิตไหลออกจากพระเนตรทั้งสอง พระเวสสันดรมหาสัตว์ทรงดำริว่าทุกข์เห็นปานนี้เกิดเพราะโทษแห่งความเส่นหา หาใช่เพราะเหตุการณ์อื่นไม่ เพราะฉะนั้นควรเราเป็นผู้มีจิตมรยัสถ์ว่างอารมณ์เป็นกลาง อย่าทำความเส่นหา ทรงดำริดังนี้แล้วทรงบรรเทาความโศกเห็นปานนั้นเสียด้วยกำลังพระญาณของพระองค์ ประทับนั่งด้วยพระอาการเป็นปกติ.

(กุมารบรรพ : ๗๓๔-๗๓๕)

คำตัดพ้อของพระกัณหาที่มีผลต่อจิตใจพระเวสสันดร ทำให้พระองค์ทุกข์ร้อน การข่มกิเลสที่สำเร็จไปแล้วหวนกลับมาอีกครั้ง การรับรู้ความทุกข์ความเจ็บปวดของสองกุมารไม่อาจทำให้พระองค์ทรงดำรงอยู่ในขันติได้ แม้จะทรงข่มพระทัยมิให้หวนหาอาลัยแต่ก็สามารถทำได้ ดังที่ “ทรงปล่อยให้พระอัสสสะบัสสสะอันร้อนนอกทางพระโอษฐ์ พระอัสสุเป็นดังหยาดพระโลหิตไหลออกจากพระเนตรทั้งสอง” ทรงระบายความทุกข์ร้อนออกจากร่างกาย โดยปล่อยให้น้ำตาไหลออกมา ภาวะอารมณ์ของพระเวสสันดรตอนนี้เรียกได้ว่าเป็นการข่มพระทัยขั้นสูงสุด จากนั้นจึงทรงข่มพระทัยมิให้เกิดความเสนาหาในพระกุมารน้อยด้วยการใช้พระปัญญาพิจารณาว่าความทุกข์ที่ทรงได้รับในขณะนี้เกิดขึ้นเพราะความเสนาหาต่อบุตร หากไม่มีความเสนหาก็คงจะไม่เกิดทุกข์ ปัญญาจึงทำลายกิเลสต่างๆของพระองค์ให้หมดสิ้น พระทัยของพระเวสสันดรจึงสงบทำให้ผู้อ่านรับรู้สันตรส ฉากการบริจาคบุตรทานของพระเวสสันดรข้างต้น สามารถอธิบายเรื่องภาวะและรส ดังนี้

ภาวะและรสข้างต้นเป็นการแสดงความสำคัญของฉากบริจาคบุตรทาน อันเกิดจาก “สมะฐายีภาวะ” ภาวะสงบที่มุ่งมั่นจะบำเพ็ญทานบารมีเพื่อพระโพธิญาณ “สมะฐายีภาวะ” จึงเป็นภาวะหลักอันเป็นเหตุให้เกิด “ออลัมพณวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นอารมณ์ในที่นี้คือพระเวสสันดรบริจาคสองกุมารแก่ชูชก เกิดผล “อนุภาวะ” ที่ ๑ คือชูชกโอบยตีสองกุมารอย่างไร้ความปราณี และ “อนุภาวะ” ที่ ๒ คือสองกุมารร้องไห้คร่ำครวญด้วยความเจ็บปวด อันเป็นความทุกข์ที่ได้รับจากการบำเพ็ญบุตรทาน มี “สตติกภาวะ” คือภาวะผิตปกติที่แสดงออกทางกายของพระเวสสันดร ได้แก่ พระกายสั่นเพราะโกรธชูชก ทำหน้าที่ช่วยสนับสนุน “อนุภาวะ” ทั้ง ๑ และ ๒ ให้เด่นชัดเพื่อให้ผู้อ่านรับรู้ความโหดร้ายของชูชก และความเจ็บปวดของสองกุมารได้ชัดเจน แต่ด้วย “สมะฐายีภาวะ” คือภาวะสงบที่มุ่งมั่นจะบำเพ็ญทานเพื่อพระสัพพัญญุตญาณอันเป็นที่รักยิ่ง ทำให้พระองค์ทรงมีพระสติ คือความระลึกได้ที่จะระงับความเสนาหาสองกุมาร สติคือความระลึกได้นี้ คือ “พยภิจารีภาวะ” เป็นภาวะเสริมอันเป็นภาวะที่ช่วยสนับสนุนภาวะหลัก “สมะฐายีภาวะ” คือความมุ่งมั่นในการบำเพ็ญทานให้เด่นชัดขึ้น สันตรสที่ผู้อ่านได้รับจึงเกิดจากการเน้นฉากบุตรทาน อันเป็นการบำเพ็ญทานของพระโพธิสัตว์ที่ยากยิ่ง สรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๓ แสดงภาวะสงบและสันตรสในฉากบุตรทาน

๔.๒.๑.๒.๓ ฉากทารกทาน

การบริจาคภรรยาเป็น ๑ ใน มหาบริจาค ๕ ประการ ได้แก่ บริจาคทรัพย์ บริจาคอวัยวะ บริจาคชีวิต บริจาคบุตร และบริจาคภรรยา ของผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้า ในสักก-บรรพ พระเวสสันดรทรงบริจาคพระนางมัทรีแก่ท้าวสักกเทวราชที่แปลงเป็นพราหมณ์มาทูลขอพระนาง พระเวสสันดรทรงเกิดปีติสุขเช่นเดียวกับเมื่อชูชกเดินทางมาทูลขอสองกุมารกับพระองค์ ดังนี้

เมื่อท้าวสักกเทวราชแปลงทูลอย่างนี้แล้ว พระมหาสัตว์มิได้ตรัสว่าเมื่อวานนี้อาตมาได้ให้
บุตรบุตรีแก่พราหมณ์ไปแล้ว อาตมาจะต้องอยู่ในป่ารูปเดียวเท่านั้น จักให้มัทรีแก่ท่านได้อย่างไร
ดังนี้เป็นเพียงตั้งผู้มีกำลังวางถูกหาปณะพินหนึ่งลงบนหัตถ์ที่เหยียดออกรับ มีพระมนัสไม่ขัดไม่
ข้องไม่หัดหู่ เป็นราวกะยังฎาให้บันลือลั่น ตรัสว่า

ดูก่อนพราหมณ์ อาตมาให้สิ่งที่ท่านขอต่ออาตมา อาตมาไม่หวั่นหวาด ไม่ซ่อน
สิ่งที่มียู่ ใจของอาตมายินดีในท่าน.

(สักกบรรพ : ๗๖๓-๗๖๔)

จากบทเจรจาของพระเวสสันดรข้างต้นแสดงให้เห็นความตั้งพระทัยของ
พระเวสสันดรที่จะทรงบำเพ็ญทานบารมีเพื่อความสำเร็จในพระสัพพัญญุตญาณ เมื่อท้าวสักก
เทวราชทูลขอพระนางมัทรีพระองค์จึงพระราชทานทันที โดย “มีพระมนัสไม่ขัดไม่ข้องไม่หัดหู่” คือ
มีจิตที่สะอาด ปราศจากความหม่นหมองใดๆทั้งปวง ความมุ่งหวังในพระโพธิญาณของพระ
เวสสันดรแสดงให้เห็นเด่นชัดตอนที่ทรงหลั่งน้ำลงในมือท้าวสักกเทวราชแปลงเพื่อพระราชทานพระ
นางมัทรี ทารทานจึงเป็นปัจจัยที่จะทำให้ทานบารมีของพระเวสสันดรเต็มบริบูรณ์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อทา ทานํ ความว่า พระเวสสันดรมหาสัตว์ตรัสว่า ดูก่อน
พราหมณ์ผู้เจริญ พระสัพพัญญุตญาณเท่านั้นเป็นที่รักของอาตมายิ่งกว่าแม้พระนางมัทรี
ร้อยเท่า พันเท่า แสนเท่า ขอนานของอาตมานี้จึงเป็นปัจจัยให้ได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ
ดังนี้แล้วได้ทรงบริจาคปิรยกทาน.

(สักกบรรพ : ๗๖๕)

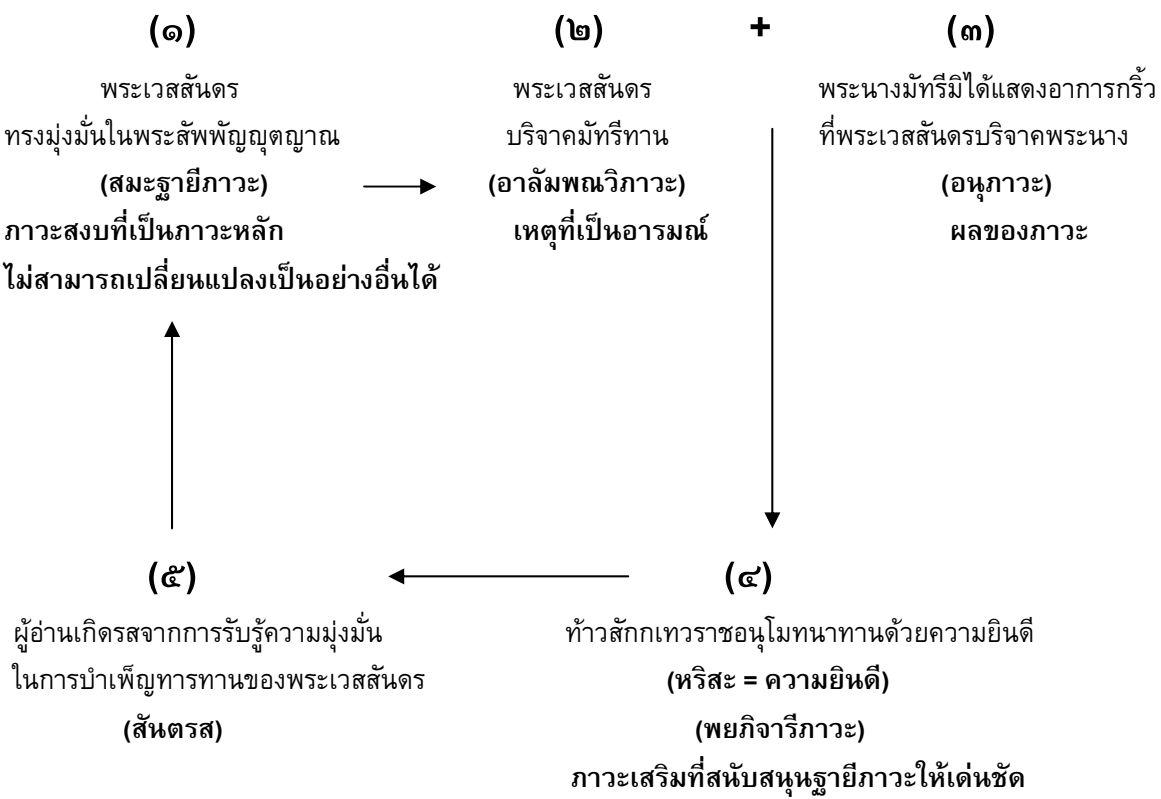
การบริจาคพระนางมัทรีครั้งนี้ไม่ใช่เพราะพระเวสสันดรไม่โปรดนาง
พระองค์ทรงรักพระนางมัทรีมาก แต่สิ่งที่ทรงรักยิ่งกว่าคือพระสัพพัญญุตญาณ โดยเปรียบเทียบให้
เห็นว่าทรงรักพระสัพพัญญุตญาณมากกว่าพระนางมัทรีถึง “ร้อยเท่า พันเท่า แสนเท่า” การบริจาค
ทานครั้งนี้จึงเป็นการให้ของรักเพื่อแลกกับสิ่งที่รักยิ่งกว่า ซึ่งเป็นความรักเพื่อมวลมนุษย
เมื่อพระเวสสันดรพระราชทานพระนางมัทรีแก่ท้าวสักกเทวราชแล้ว พระนางมัทรีก็ได้กราบสวหรือ
กริ้วแต่อย่างใดทรงนั่งเฉยมิได้แสดงอาการเศร้าโศก ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขณะนั้นพระนางมัทรีมิได้มีพระพักตร์สยิว เพราะกริ้วว่า
พระราชเวสสันดรประทานเราแก่พราหมณ์แก่.บทว่า น สนุริยติ น โรทติ ความว่ามิได้ทรงเก้อ
เขิน มิได้ทรงกันแสงจนน้ำตาเต็มพระเนตรทั้งสอง

(สักกบรรพ : ๗๖๕)

นับว่าการบริจาคตารทานครั้งนี้ไม่ได้สร้างความลำบากใจแก่พระเวสสันดรเท่าครั้งที่บริจาคบุตรทาน เพราะพระนางมัทรีทรงยินยอมและทรงเป็น “คู่บุญ” ที่ทรงร่วมยินดีกับการบริจาคตานของพระเวสสันดรทุกครั้ง แม้กระทั่งครั้งที่ทรงบริจาคสองกุมาร จาคทารทานจึงเป็นอีกฉากหนึ่งที่จะช่วยเสริมสันดรสให้โดดเด่นยิ่งขึ้น จากการทำเพ็ญทานสามารถอธิบายภาวะและรสดังนี้

การแสดงภาวะและรสข้างต้นอธิบายได้ว่า การบริจาคตารทานของพระเวสสันดรเกิดจากภาวะหลัก “สมะฐายีภาวะ” คือภาวะสงบของพระเวสสันดรที่มุ่งมั่นจะทำเพ็ญทานบารมี พระองค์จึงบริจาคพระนางมัทรีซึ่งเป็นเหตุแห่งอารมณ์คือ “อาลัมภณวิภาวะ” การบริจาคตารทานส่งผลให้เกิด “อนุภาวะ” คือพระนางมัทรีมิได้แสดงอาการกริ้วโกรธพระเวสสันดร แต่ทรงร่วมอนุโมทนาโดยมี “พยกิจาริภาวะ” คือภาวะที่ช่วยสนับสนุน “อนุภาวะ” ให้เด่นชัดขึ้น ได้แก่ “หริสะ” คือความยินดีของท้าวสักกเทวราชที่ตรัสอนุโมทนาทาน ช่วยเสริม “สมะฐายีภาวะ” คือภาวะสงบที่มุ่งมั่นในการทำเพ็ญทานของพระเวสสันดรให้เด่นชัด การบริจาคตารทานจึงมีพระนางมัทรีเป็นปัจจัยสำคัญช่วยสนับสนุนการทำเพ็ญทานอันยิ่งใหญ่ในครั้งนี้ “สันดรส” จึงเกิดขึ้นแก่ผู้อ่านจากการรับรู้ถึงการบำเพ็ญทาน สามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๔ แสดงภาวะสงบและสันดรสในจาคทารทาน

๔.๒.๑.๒.๔ ฉากฝัณร้ตนะ ๗ ประการ

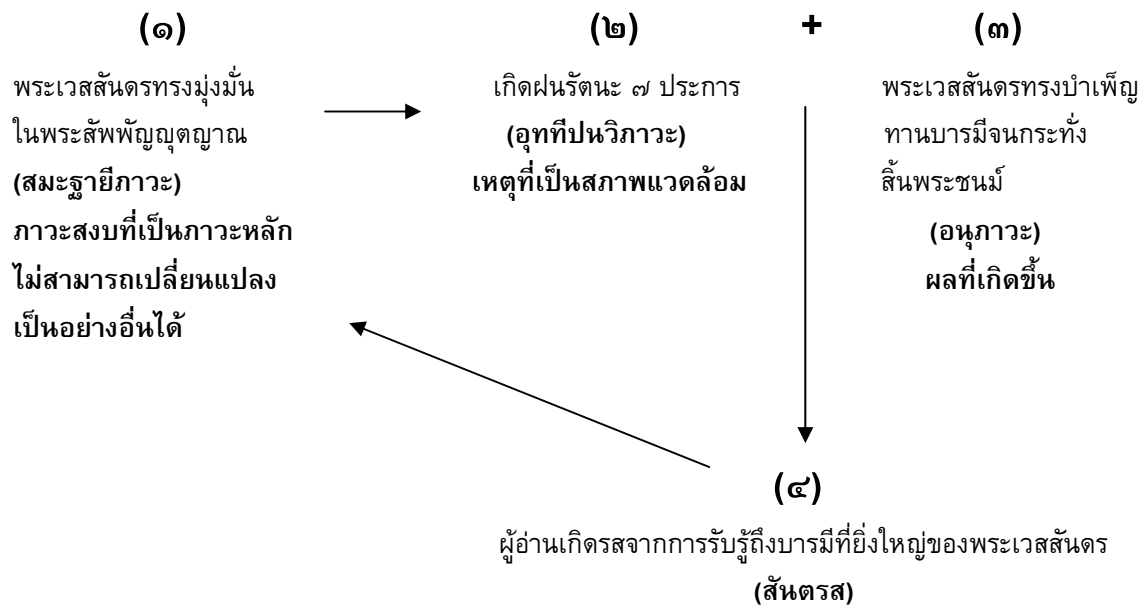
ฝัณร้ตนะ ๗ ประการ คือ แก้ว ๗ ประการของพระมหาจักรพรรดิราช ได้แก่ จักรร้ตนะหรือจักรแก้ว ห้ตถิร้ตนะหรือช้างแก้ว อัสนร้ตนะหรือม้าแก้ว มณิร้ตนะหรือมณีแก้ว อิตถิร้ตนะหรือนางแก้ว คหปติร้ตนะหรือขุนคลังแก้ว และปริณายกร้ตนะหรือขุนพลแก้ว ฝัณร้ตนะ ๗ ประการเป็นฝัณที่ท้าวสักกเทวราชทรงบันดาลให้พระเวสสันดร ซึ่งเป็น ๑ ใน พร ๘ ประการ ที่ท้าวสักกเทวราชทรงประทานแด่พระเวสสันดร เมื่อครั้งพระองค์เสด็จสู่ป่าพร้อมพระชายา พระโอรส และพระธิดา ในอรรถกถาเวสสันดรชาดกบรรยายถึงฝัณร้ตนะ ๗ ประการว่า

ในวันเสด็จเข้าพระนครนั่นเอง พระเวสสันดรทรงพระดำริในเวลาใกล้รุ่งว่า พรุ่งนี้ ครัน ราชตรีสว่างแล้ว พวกยาจกรู้ว่าเรากลับมาแล้ว ก็จักพากันมา เราจักให้อะไรแก่ยาจกเหล่านั้น ในขณะที่ นั้นพิภพแห่งท้าวสักกเทวราชได้สำแดงอาการเร่าร้อน พระองค์ทรงอาว้ชนาการก็ทรงทราบ เหตุการณ์นั้น จึงยังพื้นที่ย่างหน้าและข้างหลังแห่งพระราชนิเวศน์ ให้เติมด้วยร้ตนะสูงประมาณเอว บันดาลให้ฝัณร้ตนะเจ็ดตกเป็นราวกะฝัณลูกเห็บ ให้ตกในพระนครทั้งสิ้นสูงประมาณเขา

(นคกรัณฑ์ : ๘๑๓)

การบันดาลฝัณร้ตนะ ๗ ประการของท้าวสักกเทวราชข้างต้น มิใช่เป็นการ บันดาลฝัณร้ตนะ ๗ ประการธรรมดา แต่ท้าวสักกเทวราชทรงบันดาลให้ฝัณร้ตนะตกสูงประมาณถึง เขา เพื่อให้พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานได้ต่อไป ความอัศจรรย์ของฝัณร้ตนะข้างต้นเป็นการ แสดงให้ผู้อ่านเห็นถึงบารมีอันยิ่งใหญ่ของพระโพธิสัตว์ ที่เมื่อพระเวสสันดรทรงปรารถนาดีที่จะ บำเพ็ญทานบารมีแล้วก็ทรงได้รับสิ่งที่ดีตอบแทน แม้เป็นเพียงแค่ความปรารถนา จากที่กล่าว มาแล้วข้างต้นสามารถอธิบายภาวะและร้ตดังนี้

ภาวะและร้ตข้างต้น เกิดจาก “สมะฐายีภาวะ” คือภาวะสงบเป็นภาวะหลัก โดยมี “อุททิปนวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม ได้แก่ การเกิดฝัณร้ตนะ ๗ ประการส่งผลให้ “อนุภาวะ” คือผลที่เกิดขึ้น ได้แก่ พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีต่อไปจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ ภาวะทั้งหมดนี้ทำให้ผู้อ่านเกิด “สันดรส” จากการรับรู้ความมุ่งมั่นการบำเพ็ญทานบารมีของพระ เวสสันดร สามารถสรุปแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๕ แสดงภาวะสงบและสันตรสในฉากฝนรตนะ ๗ ประการ

๔.๒.๒ สิงคารรส

สิงคารรสเป็นรสแห่งความซาบซึ้งในความรัก ความซาบซึ้งของผู้อ่านเกิดจากการได้รับรู้เรื่องราวความรักของตัวละครที่แสดงความรักต่อกัน อรรถกถาเวสสันดรชาดกแสดงให้เห็นความรัก ๒ แบบ ได้แก่ ความรักของบิดามารดาที่มีต่อบุตร และความรักระหว่างสามีภรรยา

๔.๒.๒.๑ ความรักของบิดามารดาที่มีต่อบุตร

ความรักของบิดามารดาที่มีต่อบุตรในอรรถกถาเวสสันดรชาดก ได้แก่ ความรักของพระเจ้าสุญชัยและพระนางมุสดีที่มีต่อพระเวสสันดร พระนางมัทรี และสองกุมาร และความรักของพระเวสสันดรและพระนางมัทรีที่มีต่อสองกุมาร

๔.๒.๒.๑.๑ พระเจ้าสุญชัย พระนางมุสดี

พระเจ้าสุญชัย และพระนางมุสดีทรงเป็นพระราชบิดาและพระราชมารดาของพระเวสสันดร ทั้งสองพระองค์ทรงรักและปรารถนาดีต่อพระเวสสันดรเป็นอย่างมาก เมื่อพระเวสสันดรอภิเษกกับพระนางมัทรีแล้ว ความรักความปรารถนาดีนั้นยังแผ่ไปถึงพระนางมัทรีผู้เป็นพระสุณิสาและสองกุมารผู้เป็นพระนัดดาอีกด้วย

ความรักของพระเจ้าสุญชัยและพระนางมุสดีที่มีต่อพระเวสสันดรเริ่มต้นตั้งแต่เมื่อพระนางมุสดีทรงครรภ์ พระนางใคร่จะให้สร้างโรงงานถึง ๖ แห่ง เพื่อบริจาคทาน พระเจ้าสุญชัยไม่ทรงคัดค้านจึงโปรดให้สร้างโรงงานตามที่พระนางมุสดีต้องการ

...ครั้นพระเจ้าสุริยวงศาทรงทราบความปรารถนาของพระนาง จึงให้เรียกพราหมณ์ทั้งหลายผู้รู้มนต์มาทำสักการะใหญ่แล้วตรัสถามเนื้อความนั้น พราหมณ์ผู้รู้มนต์ทั้งหลายจึงทูลพยากรณ์ว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ท่านผู้ยินดียิ่งในทานมาอุบัติในพระครรภ์แห่งพระราชเทวีจักไม่อึดในทานบริจาค พระราชาได้ทรงสดับพยากรณ์นั้นก็มีพระหฤทัยยินดีจึงโปรดให้สร้างโรงงาน ๖ แห่งมีประการดังกล่าวมาแล้ว ให้เริ่มตั้งทาดังประการที่กล่าวแล้ว

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๐)

เมื่อพระเวสสันดรประสูติจากพระครรภ์ของพระนางมุสดี ทรงเหยียดพระหัตถ์ตรัสขอหาปณะจากพระมารดาเพื่อบริจาคทานทันที พระนางมุสดีมิได้ทรงคัดค้านแต่ประการใด พระนางตรัสตอบว่า “พ่อจงบริจาคทานตามอัธยาศัยของพ่อเถิด แล้ววางถุกหาปณะพันหนึ่งในพระหัตถ์ที่แบอยู่.” (หิมวันตวรรณา : ๖๑๐) ความรักและความปรารถนาดีที่พระเจ้าสุริยวงศาและพระนางมุสดีทรงมีต่อพระเวสสันดร ทำให้พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมีที่ยิ่งใหญ่ได้ในเวลาต่อมา ดังนั้นแม้ว่าพระเวสสันดรจะทรงบริจาคทานแก่ใครก็ไม่เคยขัดพระทัย

ครั้นพระเวสสันดรถึงวัยที่ต้องมีคู่ครอง พระเจ้าสุริยวงศาและพระนางมุสดีทรงอภิเษกพระนางมัทรีให้เป็นอัครมเหสี นับว่าทรงทำหน้าที่พ่อแม่ที่ดีโดยทรงเลือกคู่ครองที่ดีและเหมาะสมแก่บุตร

ในกาลเมื่อพระโพธิสัตว์มีพระชนมพรรษาได้ ๑๖ ปี พระโพธิสัตว์ได้ทรงศึกษาศิลปะทั้งปวงสำเร็จ ครั้นนั้นพระราชบิดาทรงใคร่จะประทานราชสมบัติแก่พระมหาสัตรุ ก็ทรงปรึกษาด้วยพระนางเจ้ามุสดีผู้พระมารดา จึงนำราชกัญญานามว่า มัทรี ผู้เป็นราชธิดาของพระมาตุลและมัททรราชสกุล ให้ดำรงอยู่ในที่อัครมเหสี ให้เป็นใหญ่กว่าสตรีหมื่นหกพัน อภิเษกพระมหาสัตรุในราชสมบัติ

(หิมวันตวรรณา : ๖๑๓)

จากความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความละเอียดรอบคอบของการเลือกสิ่งที่ดีให้แก่ลูกว่า “ครั้งนั้นพระราชบิดาทรงใคร่จะประทานราชสมบัติแก่พระมหาสัตรุ ก็ทรงปรึกษาด้วยพระนางเจ้ามุสดีผู้พระมารดา” การปรึกษาซึ่งกันและกันของพระเจ้าสุริยวงศาและพระนางมุสดีนั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้พระเวสสันดรมียอัครมเหสีที่เหมาะสมเพื่อเป็น “คู่บุญ” ของพระองค์ เพื่อให้ทรงปกครองแคว้นสืบทอดเป็นอย่างดี ซึ่งพระนางมัทรีทรงเป็นมเหสีคู่บารมีของพระเวสสันดรอย่างแท้จริง ทรงมีน้ำพระทัยงดงามเช่นเดียวกับพระสิริโฉม เห็นได้จากที่ทรงสนับสนุนพระเวสสันดรในการบำเพ็ญทานบารมีทุกครั้ง

ความรักของพระนางมุสดีที่มีต่อพระเวสสันดร แสดงให้ผู้อ่านเห็นอีกครั้ง เมื่อพระเวสสันดรต้องเสด็จสู่ป่า ด้วยความห่วงใยและเกรงว่าพระเวสสันดรจะทรงได้รับความยาก ลำบากและอันตราย จึงทรงคร่ำครวญด้วยความเสียพระทัย “เหล่าสี่พิกัญญาทั้งปวงในพระราชวัง ได้ฟังสุรเสียงของพระนางมุสดีทรงกันแสง ก็ประชุมกันประคองแขนทั้งสองร้องไห้” (ทานกัณฑ์ : ๖๓๘) พระนางมุสดีทรงทราบว่าพระเวสสันดรเป็นผู้ที่มีจิตน้อมไปในการบำเพ็ญทาน ทรงเกรงว่า พระโอรสจะไม่มีทรัพย์เพื่อการบริจาคจึงทรงมอบเกวียนที่เต็มไปด้วยแก้ว ๗ ประการและอาภรณ์ ต่างๆ แก่พระเวสสันดร

...พระนางมุสดีราชมารดาแห่งพระโพธิสัตว์ทรงดำริว่า ลูกของเรามีจิตน้อมไปในทาน จงบำเพ็ญทาน จึงให้ส่งเกวียนทั้งหลายเต็มด้วยรัตน ๗ ประการ พร้อมด้วยอาภรณ์ทั้งหลายไป สองข้างทางเสด็จ ฝ่ายพระเวสสันดรก็ทรงเปลื้องเครื่องประดับที่มีอยู่ในพระวรกาย พระราชทาน แก่เหล่ายากผู้มาถึงแล้ว ๑๘ ครั้ง ได้พระราชทานสิ่งที่เหลืออยู่ทั้งหมด...

(ทานกัณฑ์ : ๖๕๕-๖๕๖)

การกระทำของพระนางมุสดีข้างต้นจึงแสดงถึงความเป็นพระมารดาที่ทรง รักและเข้าพระทัยพระเวสสันดรเสมอมา ไม่เพียงแต่ความรักที่พระเจ้าสมุชชัยและพระนางมุสดีทรง มีต่อพระเวสสันดรเท่านั้น กษัตริย์ทั้ง ๒ พระองค์ยังทรงรักพระนางมัทรี พระชาลีและพระกัณหา ชินาด้วย ดังพระเจ้าสมุชชัย และพระนางมุสดีตรัสห้ามมิให้พระนางมัทรีและสองกุมารตามเสด็จ พระเวสสันดรสู่ป่า ดังทรงกล่าวถึงความเป็นอยู่ที่ลำบากในป่าว่า

...พระเจ้ากรุงสมุชชัยมหาราชทรงคล้อยตามเพื่อทรงวิงวอนพระสุณิสาว่า เนาะแม่ผู้มีสรีระ อันประพรมด้วยแก่นจันทน์ เมื่ออย่าได้ทรงรู้ลีละองและของเปรอะเปื้อนเลย แม่เคยทรงภูษาของ ชาวทาสีแล้วจะมาทรงผ้าคารอง การอยู่ในป่าเป็นทุกข์ เนาะแม่ผู้มีลักษณะงาม เมื่ออย่าไปเลย...

(ทานกัณฑ์ : ๖๔๖)

พระเจ้าสมุชชัยมหาราชผู้ยังแคว้นแห่งชาวสี่พีให้เจริญ ได้ตรัสกะพระมัทรีว่า เนาะ แม่มัทรี แม่จงพิจารณา สัตว์เหล่าใดมีอยู่ในป่าที่บุคคลทนได้ยากคือ ตั๊กแตน บั๋ง เหลือบ ยุง แมลง ผี มีมาก สัตว์เหล่านั้นพึงเบียดเบียนแม่ในป่านั้น ความเบียดเบียนนั้นเป็นความทุกข์ยิ่ง จะพึงมีแก่แม่ แม่จงดูสัตว์เหล่านั้นอีกที่น่ากลัว อาศัยอยู่ที่แม่น้ำ คืองู ชื่อว่างูเหลือมไม่มีพิษแต่มันมี กำลังมาก มันรัดคนหรือมฤคที่มาใกล้มันด้วยขดให้อยู่ในอำนาจของมัน ยิ่งสัตว์เหล่านั้น ด่าดังผม ที่เกล้าชื่อว่าหมี เป็นมฤคนำความทุกข์มา คนที่มันเห็นแล้วขึ้นต้นไม้ก็ไม่พ้นมัน ผูกกระบือมักขวิด ชนเอาด้วยเขมปีปลายแหลม เทียวอยู่ราวป่าริมฝั่งแม่น้ำชื่อโสตุสมพระแม่มัทรีเป็นเหมือนแม่โคนมอ ยากได้ลูก เห็นโคไปตามฝูงมฤคในไพรสมณฑกัจกทำอะไร เมื่อแม่มัทรีไม่รู้จักเขตไพรสมณฑ กัจกมีแม่ เพราะเห็นฝูงลิง นากลัวพิลึก มันลงมาในทางที่เดินยาก แม่มัทรีครั้งอยู่ในวัง แม่ไปถึง เขาวงกตจกทำอะไร ฝูงสกุณชาติจับอยู่ในเวลากลางวันป่าใหญ่ก็จกเหมือนบันลือขึ้น แม่จะอยาก ไปในราวไพรนั้นทำไม.

(ทานกัณฑ์ : ๖๔๖-๖๔๗)

พระเจ้าสุญชัยมหาราชผู้ยังสืพรู้ให้เจริญได้ตรัสกะพระนางมัทรีนั้นว่า เด็กทั้งสองเคย
เสวยข้าวสาลีที่ปรุงด้วยเนื้ออันสะอาด เมื่อต้องเสวยผลไม้ จักทำอย่างไร.

เด็กทั้งสองเคยเสวยในถาดทองหนักร้อยพละซึ่งเป็นของประจำราชสกุล เมื่อต้องเสวยใน
ใบไม้ จักทำอย่างไร.

เด็กทั้งสองเคยทรงภูษาทาสีรัฐโฆมรัฐและโกทุมพรรัฐ เมื่อต้องทรงผ้าคากรอง จักทำ
อย่างไร.

เด็กทั้งสองเคยเสด็จไปด้วยคานหาม วอและรถ เมื่อต้องเสด็จไปด้วยพระบาทจักทำ
อย่างไร.

เด็กทั้งสองเคยบรรทมในตำหนักยอดไม่มีลม ลงลิ้มชิดแล้ว เมื่อต้องบรรทมที่โคนไม้ จัก
ทำอย่างไร.

เด็กทั้งสองเคยบรรทมบนพรมทำด้วยขนแกะ ที่ลาดไว้อย่างวิจิตรบนบัลลังก์ เมื่อต้อง
บรรทมบนเครื่องลาดหญ้า จักทำอย่างไร.

เด็กทั้งสองเคยไล่ทาด้วยของหอม ทั้งกฤษณาและแก่นจันทร์ เมื่อต้องทรงรูลีละอง
และโสโครกจักทำอย่างไร เด็กทั้งสองเคยมีผู้อยู่งานพัดด้วยจามรีและแพนหางนกยูง ดำรงอยู่ใน
ความสุขต้องสัมผัสเหลืองและยุง จักทำอย่างไร.

(ทานกัณฑ์ : ๖๕๓)

บทเจรจาของพระเจ้าสุญชัยข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความห่วงใย และความ
รักที่พระองค์ทรงมีต่อพระสุณิสาและพระกุมารทั้งสอง ดังที่ทรงเกรงว่าพระนางมัทรี พระชาลีและ
พระกัณหาธินาจะทรงได้รับอันตราย และได้รับความยากลำบาก พระเจ้าสุญชัยทรงใส่พระทัยทุก
รายละเอียดตั้งแต่การเกรงกลัวสัตว์เล็กๆ เช่น ยุง แมลง ไปจนกระทั่งสัตว์ใหญ่ที่มีความดุร้ายมาก
เช่น งูเหลือม หมี เป็นต้น ว่าสัตว์เหล่านี้จะรบกวนและทำอันตรายพระนางมัทรีและสองกุมาร
รวมทั้งการดำเนินชีวิตประจำวันที่มีแต่ความสุขสบาย ได้รับการดูแลปรนนิบัติอย่างดียิ่ง ซึ่งแสดง
ว่าทรงใส่พระทัยต่อทุกข์สุขของพระนางมัทรีและสองกุมารอย่างแท้จริง

เมื่อพระเวสสันดรเสด็จสู่ป่า พระเจ้าสุญชัยและพระนางมุสดีทรงอยู่ใน
ความทุกข์ระทม ดังเมื่อพระเจ้าสุญชัยได้พบกับพระเวสสันดรอีกครั้งก็กรรแสงคร่ำครวญ

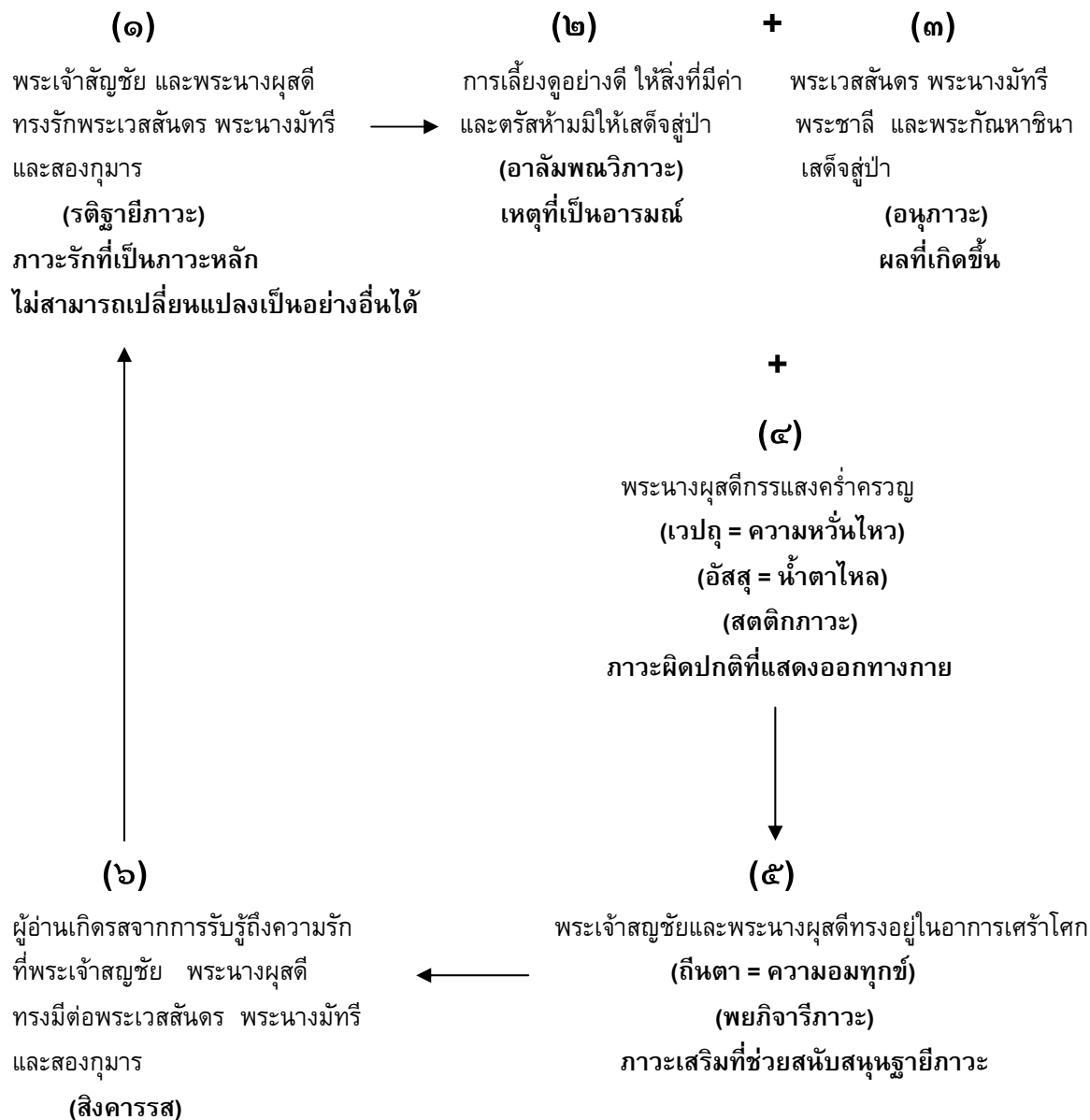
ต่อนั้น พระเจ้าสุญชัยทรงกันแสงคร่ำครวญ ครั้นสร้างโศกแล้ว เมื่อจะทรงทำ
ปฏิสันถารกับสองกษัตริย์นั้น จึงตรัสว่า

ลูกรัก พ่อไม่มีโรคาพาธกระมัง สุขสำราญดีกระมัง ยังอึดภาพให้เป็นไปด้วย
เสาะแสวงหาผลาหารสะดวกกระมัง มูลผลาหารมีมากกระมัง เหลือบ ยุง และ
สัตว์เลื้อยคลานที่จะมีน้อยกระมัง ความเบียดเบียนให้ลำบากในวณประเทศที่เคลื่อนไป
ด้วยเนื้อร้าย ไม่ค่อยมีกระมัง.

(ฉัตติยบรรพ : ๗๙๔)

ความรักที่พระเจ้าสญชัยและพระนางมุสดีทรงมีต่อพระเวสสันดร พระนางมัทรี พระชาลี และพระกัณหาชينا ทำให้ผู้อ่านซาบซึ้งในความรักของบิดามารดาที่มีต่อบุตร ทั้งยังแผ่แผ่ความรักนั้นไปยังบุคคลที่บุตรรัก ทำให้ผู้อ่านซาบซึ้งประทับใจ สามารถแสดงภาวะและรสได้ดังนี้

ภาวะและรสข้างต้น อธิบายได้ว่า “รติฐานิภาวะ” คือภาวะรักเป็นภาวะหลักที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ ได้แก่ความรักที่พระเจ้าสญชัยและพระนางมุสดีทรงมีต่อพระเวสสันดร พระนางมัทรี และสองกุมาร โดยมี “อาลัมพนวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นอารมณ์ ช่วยสนับสนุน “รติฐานิภาวะ” ให้เด่นชัด “อาลัมพนวิภาวะ” มี ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ การเล็งดูและให้ในสิ่งที่พระเวสสันดรต้องการ เช่นการตั้งโรงงาน การบริจาคทรัพย์วันละหกแสนกหาปณะ การให้ความสุขสบายแก่พระนางมัทรี และสองกุมาร ประการที่ ๒ คือพระเจ้าสญชัยและพระนางมุสดีตรัสห้ามมิให้พระนางมัทรี และสองกุมารเสด็จเข้าป่าพร้อมพระเวสสันดร ผลที่เกิดขึ้น “อนุภาวะ” คือพระเวสสันดร พระนางมัทรี และสองกุมารต้องเสด็จสู่ป่า “อนุภาวะ” ที่เกิดขึ้นมี “สตติกภาวะ” คือภาวะผิดปกติที่แสดงออกทางกายและวาจา ได้แก่ “เวปถุ” คือความหวั่นไหวพระทัยของพระนางมุสดี จนมี “อัสสุ” คือพระนางมุสดีกระแสร่ำครวญ “สตติกภาวะ” นี้ช่วยสนับสนุนให้ “รติฐานิภาวะ” คือภาวะรักเด่นชัดขึ้น โดยมี “พยภิจาริภาวะ” อันได้แก่ “ถีนตา” คือความอมทุกข์ของพระเจ้าสญชัย และพระนางมุสดีช่วยสนับสนุน “รติฐานิภาวะ” ด้วย ภาวะทั้งหมดที่กล่าวมาจึงสร้าง “สังการรส” ให้ผู้อ่านซาบซึ้ง ประทับใจ ซึ่งสามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๖ แสดงภาวะรักและสังคารรสในตัวละครพระเจ้าสุญชัย และพระนางผุสดี ที่มีต่อพระเวสสันดร พระนางมัทรี พระชาลี และพระกัณหาชินา

๔.๒.๒.๑.๒ พระเวสสันดร พระนางมัทรี

การแสดงความรักของพระเวสสันดรและพระนางมัทรีที่มีต่อสองกุมาร ปรากฏเด่นชัดเมื่อพระเวสสันดรเสด็จสู่ป่า เมื่อไม่มีพระราชยานต้องทรงดำเนินด้วยพระบาทเปล่า พระเวสสันดรตรัสให้พระนางมัทรีทรงอุ้มพระกัณหา ส่วนพระองค์ทรงอุ้มพระชาลี เนื่องจากพระชาลีหนักกว่าพระกัณหา มีการบรรยายความตอนนี่ว่า

จำเดิมแต่นั้น กษัตริย์เหล่านั้นทั้งหมดก็เสด็จดำเนินด้วยพระบาท.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ได้มีพระดำรัสแก่พระนางมัทรีว่า

แม่แม่มัทรี แม่จงอุ้มกัณหาชินา เพราะเธอเป็นน้อง เบา พี่จักอุ้มพ่อชาลี เพราะเธอเป็นพี่หนัก.

ก็แลครั้นตรัสดังนี้แล้ว กษัตริย์ทั้งสองก็อุ้มพระโอรสพระธิดาเสด็จไป

พระศาสดา เมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น จึงตรัสว่า

พระราชเวสสันดรทรงอุ้มพระกุมารชาลี พระมัทรีราชบุตรทรงอุ้มพระกุมารกัณหาชินา ต่างทรงบันเทงตรัสปิยวาจาจะกันและกันเสด็จไป.

(ทานกัณฑ์ : ๖๕๙)

แม้ว่านี่คือความลำบากครั้งแรกของพระเวสสันดรและพระนางมัทรี แต่ทั้งสองพระองค์มิทรงแสดงความเหน็ดเหนื่อย ทรงมีความสุขซึ่งแสดงออกด้วยวาจาที่ไพเราะต่อกัน เมื่อพระชาลีและพระกัณหาชินาทอดพระเนตรเห็นผลไม้ในป่าแล้วกรรแสงเพราะต้องการเสวยผลไม้เหล่านั้น พระเวสสันดรก็ทรงเลือกเก็บผลไม้ที่สุกประทานแก่สองกุมาร โดยต้นไม้เหล่านั้นได้น้อมลงมาให้เก็บได้โดยสะดวก

พระชาลีและพระกัณหาชินาได้ทอดพระเนตรเห็นต้นไม้ทรงผลต่างๆ สองข้างทางก็ทรงกันแสง ด้วยบุญญาภพแห่งพระมหาสัตว์ ต้นไม้ที่ทรงผลก็น้อมลงมาสัมผัสพระหัตถ์ แต่นั้นพระเวสสันดรก็ทรงเลือกเก็บผลาผลที่สุกดีประทานแก่สองกุมารกุมารนั้น พระนางมัทรีทอดพระเนตรเห็นดังนั้น ก็ทรงทราบว่าเป็นเหตุอัศจรรย์. เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า

พระราชกุมารกุมาริทอดพระเนตรเห็นพฤษชาติผลัดผลในป่าใหญ่ ก็ทรงกันแสงเพราะเหตุอยากเสวยผลไม้เหล่านั้น ต้นไม้ทั้งหลายเต็มไปด้วยในป่า ประหนึ่งเห็นพระราชกุมารกุมาริทรงกันแสงก็ร้อนใจน้อมก้มลงมาถึงพระราชกุมารกุมาริเอง...

(วนปเวสนกัณฑ์ : ๖๕๙-๖๖๐)

การแสดงความรักของพระเวสสันดรที่มีต่อสองกุมารเห็นได้อย่างชัดเจนเมื่อทรงตีราคาค่าไถ่ตัวสองกุมาร โดยทรงตั้งราคาไว้ดังนี้

...แม่พ่อชาลี ถ้าพ่อใคร่เพื่อจะเป็นไท พ่อควรให้ทองคำพันลึงแก่พราหมณ์ชุก จึงควรเป็นไท ก็กนิษฐาคินีของพ่อเป็นผู้ทรงอุดมรูป ใครๆ ชาติต่ำพึงให้ทรัพย์เล็กน้อยแก่พราหมณ์ ทำกนิษฐาคินีของพ่อให้เป็นไท ทำให้แตกชาติ ยกเสียแต่พระราชโอรสจะให้สิ่งทั้งปวงอย่างละ ๑๐๐ ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ กนิษฐาคินีของพ่อยากจะเป็นไท พึงให้สิ่งทั้งปวงอย่างละ ๑๐๐ อย่างนี้คือ ทาสี ทาส ช่าง ม้า โค อย่างละ ๑๐๐ และทองคำ ๑๐๐ ลึง แก่ชุก แล้วจึงเป็นไทเกิด...

(กุมารบรรพ : ๗๒๑)

การตีราคาค่าไถ่สองกุมารของพระเวสสันดรข้างต้น เป็นการแสดงให้เห็นถึงความรักที่พระเวสสันดรทรงมีต่อสองกุมารมาก โดยทรงไถ่ตรองถี่ถ้วนแล้ว ค่าไถ่ตัวพระชาลีคือทองคำหนึ่งพันแท่งนับเป็นมูลค่าไม่น้อย ซึ่งผู้ที่จะมีทองคำถึงพันแท่งได้อย่างน้อยต้องเป็นมหาเศรษฐี ส่วนราคาค่าไถ่ของพระกัณหากุมารีทรงตั้งราคาไว้มากกว่าพระชาลีมาก ได้แก่ ทาสี ทาส ช่าง ม้า โค อย่างละหนึ่งร้อย และทองคำอีก ๑๐๐ แท่ง เนื่องจากพระกัณหาเป็นผู้หญิงดูแลตัวเองไม่ได้การตั้งค่าไถ่ตัวมากเช่นนี้จึงเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดกรรมदानาพระกัณหาชีนาไปเป็นทาสอีก น่าจะมีเพียงกษัตริย์ที่เป็นพระญาติเท่านั้นที่สามารถไถ่พระกัณหาชีนาได้

ความรักความผูกพันระหว่างพระนางมัทรีและสองกุมารปรากฏให้ผู้อ่านเห็นได้ชัดเจนในตอนที่พระนางมัทรีทรงคร่ำครวญถึงลูกน้อยทั้งสอง คำรำพันคร่ำครวญของพระนางล้วนแต่แสดงให้เห็นความรักความผูกพันที่แม่ลูกมีต่อกัน พระนางมัทรีทรงรำพันว่า

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยลูกลูกรับเราในประเทศนี้ ดุจลูกวัวอ่อนยืนคอยแม่โคนมฉะนั้น.

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยยืนต้อนรับแม่อยู่ตรงนี้ดุจหงส์ยืนอยู่บนเปือกตมฉะนั้น

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยยืนรับเราอยู่ที่ใกล้อาศรมนี้ ลูกทั้งสองเคยรำเริงหรรษาวิ่งมาต้อนรับแม่ ดุจมฤคชาติชูหูวิ่งเล่นไปโดยรอบฉะนั้น รำเริงบันเทิงเป็นไป ประหนึ่งยังหัวใจแม่ให้ยินดี...

(มัทรีบรรพ : ๗๔๓-๗๔๔)

ความรักข้างต้นแสดงภาพให้ผู้อ่านเห็นว่าถึงแม้พระกุมารทั้งสองจะเป็นเด็กที่เล่นซุกซน แต่เมื่อถึงเวลาที่พระมารดาจะเสด็จกลับจากป่า พระกุมารทั้งสองจะละทิ้งสิ่งที่ตนเล่นเพื่อยืนรอรับพระมารดา อันเป็นการยืนรอด้วยความดีใจมิใช่เพราะหน้าที่ ขณะเดียวกันสิ่งเดียวที่พระนางมัทรีรอคอยคือการเสด็จกลับจากป่าแล้วเห็นสองกุมารยืนรอรับพระนางเช่นกัน แต่วันหนึ่งเมื่อเสด็จกลับจากป่าแล้วไม่ทรงเห็นสองกุมารทำให้พระนางเห็นถึงความผิดปกติ พระนางมัทรีเสด็จติดตามค้นหาพระกุมารทั้งสองด้วยความร้อนรนพระทัย ดังนี้

พระนางมัทรีอันความโศกในเพราะพระโอรสถูกต้องแล้ว ทรงพิจารณาพระโอรสทั้งสองเสด็จเที่ยวไปยังสถานที่นั้นๆ ด้วยความเร็วดุจลมถึง ๓ วาระ ได้ยินว่าสถานที่พระนางเจ้าเสด็จเที่ยวไปตลอดราตรีหนึ่ง ประมาณระยะทางราว ๑๕ โยชน์ ลำดับนั้น ราตรีสว่าง อรุณขึ้น พระนางเจ้าเสด็จมาประทับยืน คร่ำครวญอยู่ ณ ที่ใกล้พระมหาสัตว์อีก.

(มัทรีบรรพ : ๗๕๕-๗๕๖)

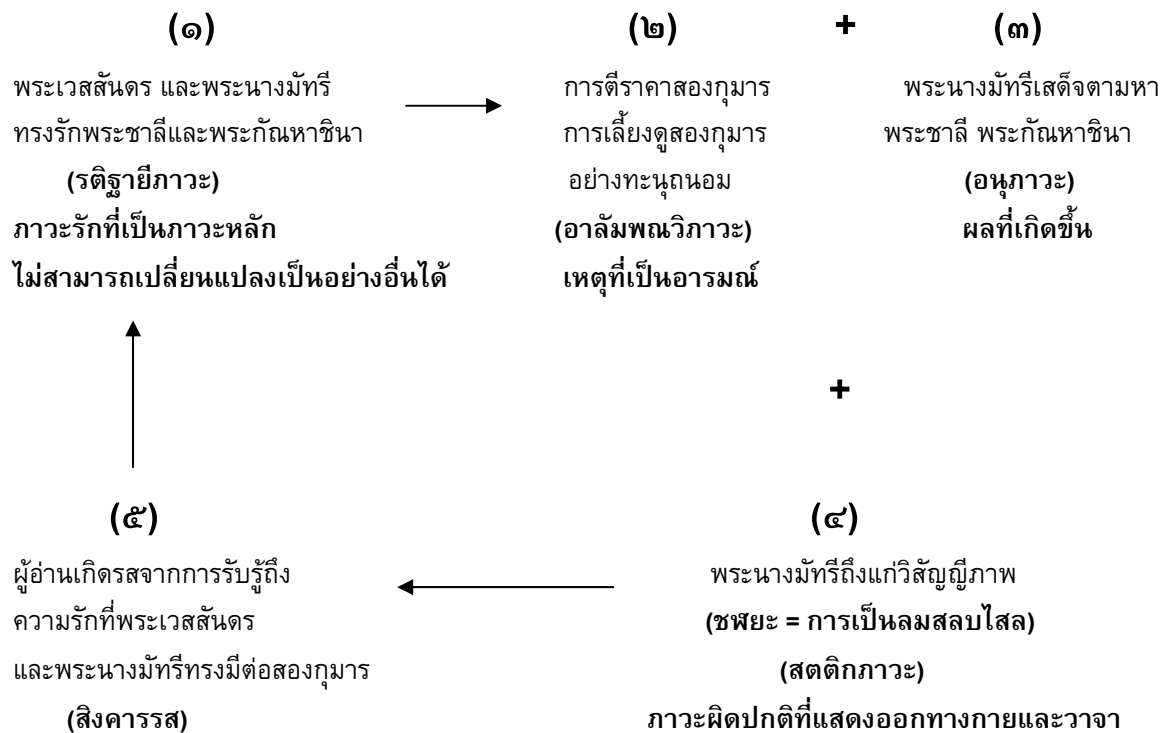
ภาพที่ปรากฏคือพระนางมัทรีทรงกังวลและทรงเป็นห่วงพระชาลีและพระกัณหาอย่างยิ่งยวด โดยเสด็จเที่ยวค้นหาไปทุกแห่งหนด้วยระยะทางที่ยาวไกล “ราว ๑๕ โยชน์” และวิ่งค้นหาด้วยความร้อนพระทัยโดยเปรียบเทียบให้เห็นว่า “จุลม” พระนางวิ่งไปมาด้วยหนทางที่ยาวไกลเช่นนี้ถึง ๓ ครั้ง โดยไม่ทรงรู้สึกเหน็ดเหนื่อย ตั้งแต่มีดคำจันทาสว่าง ซึ่งทำให้เห็นว่าตลอดทั้งคืนที่ผ่านมานั้นทรงติดตามหาพระกุมารทั้งสองโดยไม่ได้พักผ่อน เมื่อไม่พบสองกุมารแน่แล้วพระนางมัทรีจึงเสด็จไปเฝ้าพระเวสสันดรเพื่อทูลถามถึงสองกุมารอีกครั้ง แต่พระเวสสันดรมิได้ตรัสตอบ ทำให้พระนางมัทรีทรงถึงแก่วิสัญลักษณ์ภาพด้วยความเป็นห่วงสองกุมาร

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สามิกสสนติ โรทติ ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระนางมัทรีนั้นเสด็จเที่ยวคร่ำครวญไปตามเนินผาและป่าไม้ในเวียงเขาวงกตนั้น แล้วเสด็จมาอาศัยพระภัสตอีกประทับยืน ณ ที่ใกล้พระภัสต ทรงกันแสง คือทรงคร่ำครวญคร่ำรำพันว่า น โข โน เป็นต้น เพื่อต้องการพระโอรสและพระธิดา. บทว่า อิติ มหฺที่ วราโรหา ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระนางมัทรีผู้ทรงพระรูปอันอุดม ชื่อว่าผู้ทรงโฉมนั้นเสด็จเที่ยวไป ณ โคนไม้เป็นต้น ไม่เห็นพระโอรสพระธิดา ประคองพระพาหุคร่ำครวญว่า ลูกทั้งสองจักตายเสียแน่แล้ว ดังนี้ แล้วล้มลง ณ ภูมิภาคแทบพระยุคลบาทแห่งพระเวสสันดรนั่นเอง

(มัทรีบรรพ : ๗๕๖-๗๕๗)

การถึงแก่วิสัญลักษณ์ภาพของพระนางมัทรีเกิดจากความรักที่พระนางทรงมีต่อพระชาลีและพระกัณหาขึ้นมา เมื่อสองกุมารหายตัวไป ด้วยความรักและความเป็นห่วงอย่างยิ่งยวด ทำให้พระนางมัทรีทรงสะเทือนใจอย่างรุนแรง อันเป็นภาวะอารมณ์ที่ถึงขีดสุดจึงทำให้สิ้นสมประฤติไม่อาจควบคุมพระสติอารมณ์ไว้ได้ ภาพที่ปรากฏทำให้ผู้อ่านซาบซึ้งและประทับใจในความรักของพระนางมัทรีที่มีต่อสองกุมาร ดังอธิบายภาวะและรสได้ดังนี้

ภาวะและรสข้างต้นเป็นการแสดงให้เห็นถึงความรักที่ซาบซึ้งใจ อันจะช่วยสร้าง “สังการรล” แก่ผู้อ่าน ซึ่งเกิดจาก “รติฐานิภาวะ” คือภาวะรักที่เป็นภาวะหลักไม่สามารถเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นได้ โดยมี “อาลัมพนวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นอารมณ์ช่วยสนับสนุน ได้แก่ การเลี้ยงดูสองกุมารอย่างทะนุถนอม และการตีราคาค่าไถ่ตัวสองกุมาร ผลที่เกิดขึ้นคือ “อนุภาวะ” คือพระนางมัทรีเสด็จตามหาสองกุมารเมื่อไม่พบกุมารทั้งสอง ซึ่งเป็นผลอันเกิดจากความรักที่พระเวสสันดรและพระนางมัทรีมีต่อสองกุมาร โดยมี “สติดิกภาวะ” คือภาวะผิดปกติที่แสดงออกทางกาย ได้แก่ “ชพยะ” คือพระนางมัทรีถึงแก่วิสัญลักษณ์ภาพ ช่วยสนับสนุนให้ “รติฐานิภาวะ” เด่นชัดขึ้น ความรักที่พระเวสสันดร และพระนางมัทรีทรงมีต่อพระชาลีและพระกัณหาขึ้นมา ทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งใจเกิด “สังการรล” สามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๗ แสดงภาวะรักและสังคารรสในตัวละครพระเวสสันดร และพระนางมัทรี ที่มีต่อสองกุมาร

๔.๒.๒.๒ ความรักระหว่างสามีภรรยา

ความรักระหว่างสามีภรรยา ได้แก่ ความรักระหว่างพระเวสสันดรกับพระนางมัทรี

๔.๒.๒.๒.๑ พระเวสสันดร พระนางมัทรี

ความรักระหว่างพระเวสสันดรกับพระนางมัทรีที่ปรากฏในอรรถกถาเวสสันดรชาดก เน้นความรักของพระนางมัทรีที่มีต่อพระเวสสันดรอย่างเด่นชัด ซึ่งสร้างความประทับใจและทำให้ผู้อ่านเกิดสังคารรส ความรักที่พระนางมัทรีทรงมีต่อพระเวสสันดรนั้นสามารถแสดงให้เห็นจากสถานการณ์ต่างๆ ได้ดังนี้

เมื่อพระเวสสันดรต้องเสด็จเข้าสู่ป่าเนื่องจากทรงบริจาคช้างปัจจัยนาถแก่พราหมณ์แคว้นกาลิงครัฐ พระนางมัทรีทรงอ้อนวอนขอติดตามพระเวสสันดร เหตุผลของพระนางมัทรีที่จะขอติดตามพระเวสสันดรแสดงให้เห็นถึงความรักและความเป็นภรรยาในอุดมคติที่ต้องร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสามี ดังนี้

สตรีใดเข้าใจก็ร่วมทุกข์กับสามีผู้เข้าใจในคราวถึงทุกข์ สตรีใดมั่งมี มีเกียรติ ก็ร่วมสุขด้วยสามีผู้มั่งมีในคราวถึงสุข เทวดาและมนุษย์ย่อมสรรเสริญสตรีนั้น เพราะสตรีนั้นทำกรรมที่ทำได้โดยยาก.

หม่อมฉันจะนุ่งห่มผ้ากาสาเยตามเสด็จพระภักดาทุกเมื่อ ความเป็นหม้ายแห่งสตรีผู้มีแผ่นดิน ไม่แยกก็ไม่เป็นที่ยินดี อีกประการหนึ่งหม่อมฉันไม่ปรารถนาแผ่นดินที่ทรงไว้ซึ่งทรัพย์เป็นอันมาก มีสาครเป็นที่สุดเต็มไปด้วยรัตนต่างๆ แต่พราจากพระเวสสันดรผู้ภักดา สตรีใดในเมื่อสามีทุกข์ร้อน ย่อมอยากได้ความสุขเพื่อตน สตรีนั้นเด็ดจริงใจของเขาจะเป็นอย่างไรหนอ เมื่อพระเวสสันดรมหาราชเจ้าผู้ยังสี่พิธีให้เจริญเสด็จออกพระนคร หม่อมฉันจักโดยเสด็จพระองค์ เพราะพระองค์เป็นผู้พระราชทานความใคร่ทั้งปวงของหม่อมฉัน.

(ทานกัณฑ์ : ๖๕๐)

ความต้องการของพระนางมัทรีคือการเป็นภรรยาที่ดีของพระเวสสันดร ได้แก่ การร่วมทุกข์ร่วมสุขกับพระเวสสันดร พระนางไม่ต้องการครอบครองทรัพย์ หรือแก้วรัตนต่างๆ ที่มีค่าสวยงามแต่ปราศจากพระเวสสันดร พระนางมัทรีทรงยอมที่จะครองผ้ากาสาเย ซึ่งเป็นผ้าที่มีเนื้อหยาบขอเพียงได้ตามเสด็จพระเวสสันดรไปทุกแห่ง ความรักที่ทรงมีต่อพระเวสสันดรทำให้พระนางทรงถือเพศเป็นดาบสินี ดำรงอยู่ในพรหมจรรย์ ทรงปรนนิบัติพระเวสสันดรเพื่อให้พระองค์ได้ปฏิบัติธรรมเต็มที่

ฝ่ายพระนางมัทรีเทวีเมื่อทอดพระเนตรเห็นก็ทรงจำได้ ทรงหมอบลงที่พระบาทแห่งพระมหาสัตว์ ทรงกราบแล้วทรงกันแสงเข้าสู่อาศรมบทกับด้วยพระมหาสัตว์ แล้วไปสูภรรณศาลาของพระนางทรงนุ่งผ้าเปลือกไม้สีแดง พาดหนึ่งเสียบนพระอังสา เกล้ามณฑลชฎา ทรงถือเพศเป็นดาบสินี ภายหลังให้พระโอรสพระธิดาเป็นดาบสมุทรดาบสินีกุมารี กษัตริย์ทั้ง ๔ พระองค์ประทับอยู่ที่เวียงแห่งคีรีวงกต ครั้งนั้นพระนางมัทรีทูลขอพรแต่พระเวสสันดรว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระองค์ไม่ต้องเสด็จไปสู่ป่าเพื่อแสวงหาผลไม้ จงเสด็จอยู่ ณ บรรณศาลากับพระราชโอรสและพระราชธิดา หม่อมฉันจะนำผลามาถวาย.

จำเดิมแต่นั้นมา พระนางนำผลามาแต่ป่าบำรุงปฏิบัติพระราชสวามีและพระราชโอรสพระราชธิดา ฝ่ายพระเวสสันดรบรมโพธิสัตว์ก็ทรงขอพรกะพระนางมัทรีว่า แนะพระน้องมัทรีผู้เจริญ จำเดิมแต่นี้เราทั้งสองชื่อว่าเป็นบรรพชิตแล้ว ขึ้นชื่อว่าหญิงเป็นมลทินแก่พรหมจรรย์ ตั้งแต่นี้ไปเธออย่ามาสู่สำนักฉันในเวลาไม่สมควร พระนางทรงรับว่าสาธุ แม่เหล่าสัตว์ดิรัจฉานทั้งปวงในที่ ๓ โยชนโดยรอบ ได้เฉพาะซึ่งเมตตาคิดต่อกันและกัน ด้วยอาณูภาพแห่งเมตตาของพระมหาสัตว์ พระนางมัทรีเทวีเสด็จอุทฺธาการแต่เช้าตั่งน้ำดื่มน้ำใช้แล้วนำน้ำบัวนพระโอฐ น้ำสรงพระพักตร์มาถวายไม้ชำระพระทนต์ กวาดอาศรมบท ให้พระโอรสพระธิดาทั้งสองอยู่ในสำนักพระชนก แล้วทรงถือกระเช้า เสียมขอเสด็จเข้าไปสู่ป่า หามูลผลาผลในป่าให้เต็มกระเช้า เสด็จกลับจากป่าในเวลาเย็น เก็บจำผลาผลไว้ในบรรณศาลาแล้วสรงน้ำ และให้พระโอรสพระธิดาสรง...

(วนปเวสนกัณฑ์ : ๖๗๑-๖๗๒)

การปรนนิบัติพระเวสสันดรของพระนางมัทรี เป็นการแสดงถึงความรักของพระนางมัทรีที่ถึงแม้ว่าจะเป็นนางกษัตริย์แต่เมื่ออยู่ปาก็สามารถปฏิบัติตนเช่นเดียวกับหญิงชาวบ้านทั่วไปได้ เช่น การตักน้ำเพื่อตักน้ำไว้ให้พระเวสสันดรทรงดื่มทรงใช้ การจัดเตรียมน้ำสรงพระพักตร์ การถวายไม้เพื่อให้พระเวสสันดรชำระพระหนต์ และการเข้าป่าหาผลไม้ ทรงยินดีอยู่ร่วมกันโดยถือเพศบรรพชิต ไม่มีความเกี่ยวข้องกันฉันสามีภรรยา สิ่งที่พระนางมัทรีปฏิบัตินี้จึงแสดงความรักที่ต้องการให้พระเวสสันดรได้ปฏิบัติธรรม ทรงยอมลำบากทำทุกสิ่งทุกอย่างโดยไม่หวังสิ่งตอบแทน

เมื่อรู้ว่าพระเวสสันดรทรงบริจาคสองกุมารแก่ชูชก พระนางมัทรีทรงร่วมอนุโมทนาบุตรหลาน เพราะทรงทราบว่าพระเวสสันดรทรงมุ่งหวังในพระโพธิญาณมากที่สุด นี่จึงเป็นคุณสมบัติของ “นางแก้วคู่บุญ” อย่างแท้จริง คำอนุโมทนาบุตรหลานมีดังนี้

...ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ขอพระองค์จงเป็นผู้บริจาคทานบ่อยๆ ให้ยิ่งๆ ขึ้นไปเถิด ทานอันพระองค์ทรงบริจาคดีแล้วด้วยประการฉะนี้ ขอพระองค์ผู้ได้พระราชทานพระปิยบุตรทั้งสองในเมื่อสัตว์ทั้งหลายมีความตระหนี่นั้นจงยังพระหฤทัยให้เลื่อมใสเถิด...

(มัทรีบรรพ : ๗๕๙)

ความรักอันซาบซึ้งใจเกิดแก่ผู้อ่านอีกครั้ง เมื่อพระนางมัทรีไม่ทรงโกรธพระเวสสันดรแม้เพียงนิด เมื่อพระองค์บริจาคพระนางเป็นทานแก่ท้าวสกกเทวราชที่แปลงกายเป็นพราหมณ์มาขอพระนาง

พระเวสสันดรผู้ยังแคว้นสีพีให้เจริญ ทรงจับพระกรพระนางมัทรีด้วยพระหัตถ์ข้างหนึ่ง จับพระเต้าน้ำด้วยพระหัตถ์ข้างหนึ่งหลังอุทกลงในมือพราหมณ์ได้ พระราชทานพระนางมัทรีแก่พราหมณ์ มหัตศรียอันให้สยดสยองและยังโลมชาติให้ชูชก คือเมื่อพระเวสสันดรทรงบริจาคพระนางมัทรีแก่พราหมณ์ แผ่นดินได้กัมปนาทหวั่นไหวในกาลนั้น พระนางมัทรีมิได้ทำพระพักตร์สยักริ้วพระภัสดา ไม่ทรงแสดงพระอาการขวยเขิน ไม่ทรงกั้นแสง เมื่อพระภัสดาทอดพระเนตร พระนางเจ้าก็ทรงดูษณภาพ พระภัสดาก็ทรงทราบพระอัธยาศัยอันประเสริฐของพระนางเจ้า.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อทา ทานํ ความว่า พระเวสสันดรมหาสัตว์ตรัสว่า ดูก่อนพราหมณ์ผู้เจริญ พระสัพพัญญุตญาณเท่านั้นเป็นที่รักของอาตมายิ่งกว่าแม้พระนางมัทรี ร้อยเท่า พันเท่า แสนเท่า ขอทานของอาตมานี้จึงเป็นปัจจัยให้ได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ดังนี้แล้วได้ทรงบริจาคปิย ทารทาน.

(สกกบรรพ : ๗๖๔-๗๖๕)

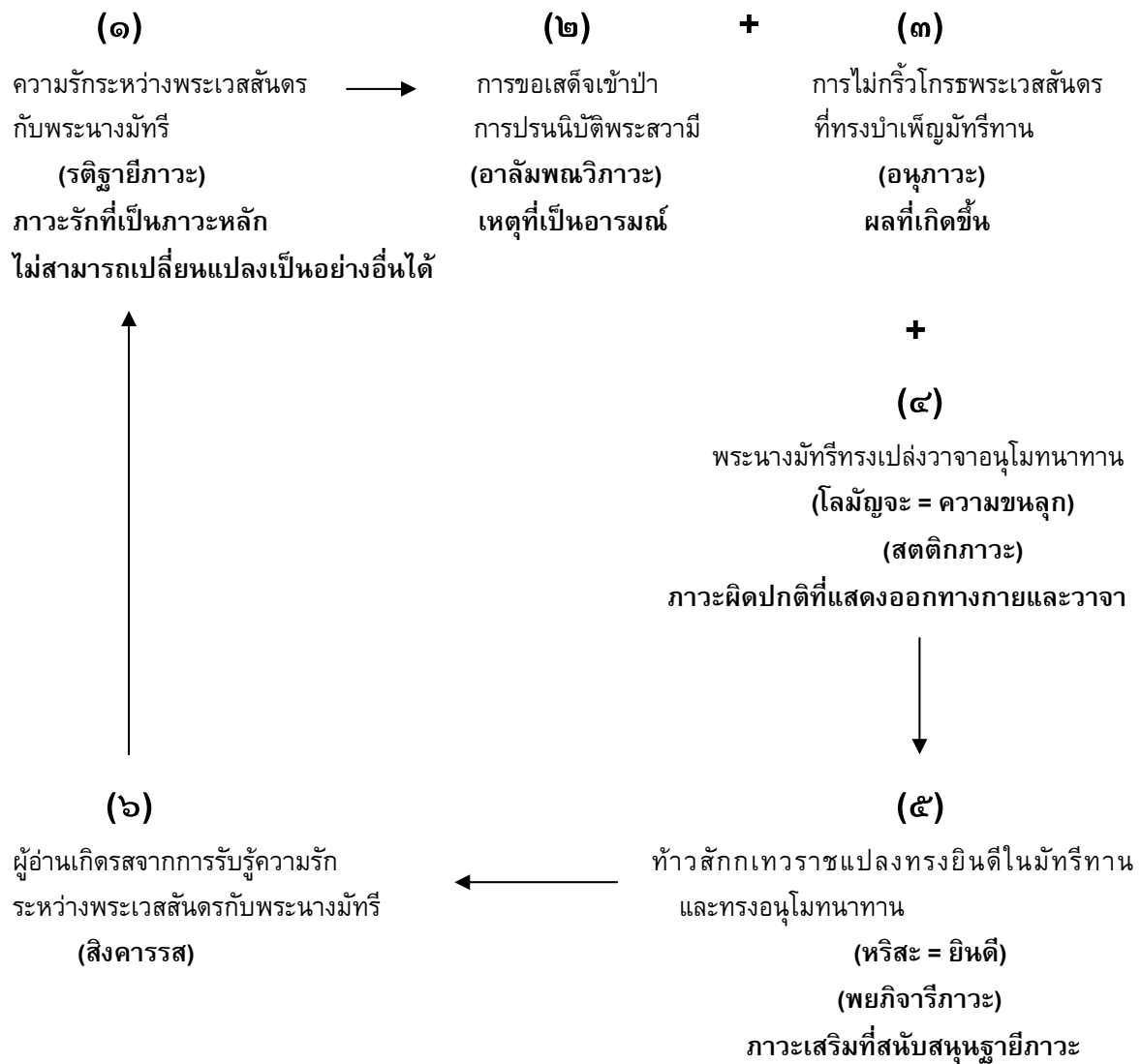
การบริจาคมัทรีทานของพระเวสสันดร ทำให้ท้าวสกกเทวราชทรงยินดีและเปล่งวาจาอนุโมทนาทานของพระองค์

พระราชเวสสันดรนั้นประทับอยู่ในป่าพระองค์เดียวเท่านั้น เมื่อประทานมเหสีแก่พรหมณ์ ย่อมกระทำการที่ทำได้โดยยาก ท้าวสักกเทวราชเมื่อทรงทำอนุโมทนาจึงตรัสถามว่า ยเมตฺ เป็นต้น. บทว่า วเน วสฺ แปลว่า ประทับอยู่ในป่า. บทว่า พรหมยานํ ได้แก่ ยานอันประเสริฐก็ธรรมคือความสุจริตสามอย่างและธรรมคือการบริจาคเห็นปานนี้ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งอริยมรรค ดังนั้นท่านจึงเรียกว่าพรหมยานเพราะฉะนั้นพรหมยานนี้จึงสำเร็จแก่พระองค์ให้ท่านในวันนี้เพราะไม่ต้องเสด็จไปสู่อบายภูมิ. บทว่า สกฺเต เต ติ วิปจฺจุ ความว่า จงให้พระสัพพัญญุตญาณในที่สุดแห่งวิบากนั้นเถียว

(สักกบรรพ : ๗๖๘)

ความรักอันบริสุทธิ์ของพระนางมัทรีจึงพัฒนาจากความรักแบบโลภียะมาเป็นความรักแบบโลกุตตระ ความรักที่นำมาซึ่งความเสียสละของพระนางมัทรี จึงเป็นความรักอันละเอียดละไมและประณีตตามหลักพุทธศาสนาที่มุ่งให้ผู้อื่นมีความสุข ดังที่ สุจิตรา จงสทิธยัวัฒนา (๒๕๔๘ : ๗๕) กล่าวว่า “ความเข้าใจและร่วมใจในอุดมการณ์เดียวกันเป็นเครื่องยืนยันความรักผูกพันอันลึกซึ้งของพระเวสสันดรและพระนางมัทรี ผู้ได้เป็นกัลยาณมิตรซึ่งกันและกันอย่างสมบูรณ์พร้อม ทำให้เราสามารถเข้าใจพัฒนาการของความรักผูกพันทางโลกอันพัฒนางอกงามเป็นความเกื้อกูลทรงธรรมอันบริสุทธิ์งดงาม” สิ่งการรสที่จะเกิดแก่ผู้อ่านนี้จึงเป็นความซาบซึ้งและความประทับใจในความรักของตัวละครที่บริสุทธิ์ เป็นความรักแบบโลกุตตรธรรม การรับรสของผู้อ่านจึงเป็นการรับสิ่งการรสที่เป็นความรักแบบอุดมคติทางพุทธศาสนา ซึ่งสามารถอธิบายภาวะและรสได้ดังนี้

ภาวะและรสข้างต้นอธิบายได้ว่า “สิ่งการรส” เกิดจาก “รติฐายีภาวะ” คือภาวะรักอันเป็นภาวะหลักที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลง โดยมี “อาลัมพนวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นอารมณ์ ได้แก่ พระนางมัทรีขอตตามเสด็จพระเวสสันดรเพื่อปรนนิบัติพระองค์ อันเป็นภาวะที่ช่วยสนับสนุนให้ “รติฐายีภาวะ” ชัดเจนขึ้น ผลที่เกิดขึ้น “อนุภาวะ” ได้แก่ พระนางมัทรีไม่กริ้วโกรธพระเวสสันดรที่ทรงบำเพ็ญทรมาน โดยมี “สตติกภาวะ” คือภาวะผิปกติที่แสดงออกทางกายและวาจา “โลมัญจะ” คือความขนลุกเนื่องจากพระนางมัทรีทรงเปล่งวาจาอนุโมทนาท่านช่วยสนับสนุน “อนุภาวะ” ให้เด่นชัด นอกจากนี้ยังมี “พยภิจาริภาวะ” คือภาวะเสริมมาช่วยสนับสนุน “รติฐายีภาวะ” ได้แก่ “หริสະ” คือความยินดีของท้าวสักกเทวราชที่ทรงยินดีในมัทรีท่าน และทรงเปล่งวาจาอนุโมทนาท่าน ซึ่งสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๘ แสดงภาวะรักและสังคารรสในตัวละครพระเวสสันดรกับพระนางมัทรี

๔.๒.๓ กรุณารส

กรุณารสคือรสแห่งความสงสาร ซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ผู้อ่านเมื่อได้รับความทุกข์ของตัวละคร ความสูญเสียของตัวละคร เป็นต้น ในอรรถกถาเวสสันดรชาดกได้สร้างกรุณารสเพื่อบีบคั้นอารมณ์ความรู้สึกให้ผู้อ่านเกิดกรุณารสจากการพลัดพรากของตัวละคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกุมารบรรพ และมัทรีบรรพ กรุณารสในอรรถกถาเวสสันดรชาดกเกิดจากตัวละคร และฉาก

๔.๒.๓.๑ ตัวละครที่สร้างกรุณารส

ตัวละครที่สร้างกรุณารส ได้แก่ พระชาลี พระกัณหาชัณหา และพระนางมัทรี

๔.๒.๓.๑.๑ พระชาลี และพระกัณหาชิโน

พระชาลี และพระกัณหาชิโน ทรงเป็นพระโอรสและพระธิดาของพระเวสสันดรกับพระนางมัทรี เมื่อพระเวสสันดรต้องเสด็จสู่ป่าพระกุมารทั้งสองทรงตามเสด็จด้วยภาวะสงสารเกิดแก่ผู้อ่านเมื่อพระเวสสันดรทรงบริจาคสองกุมารให้เป็นทานแก่ชูชก และพระชาลี พระกัณหาชิโนทรงได้รับความทุกข์ทรมานจากการถูกชูชกโกงดี ความเป็นเด็กของสองกุมาร และการแสดงภาวะตกใจกลัวเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้อ่านเกิดกรุณารส ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เมื่อพระเวสสันดรพระราชทานสองกุมารแก่ชูชกแล้ว ชูชกนำเอาเถาวัลย์มาผูกพระหัตถ์ของพระชาลีและพระกัณหาชิโนเข้าไว้ด้วยกัน จากนั้นใช้ไม้เขี่ยนติสองกุมารไปตามทาง ทำให้พระฉวีของสองกุมารแตก

พระฉวีของพระชาลีพระกัณหาชิโนแตกตรงที่ที่ถูกตีแล้ว ๆ นั้น ๆ พระโลหิตไหล
พระชาลีและพระกัณหาชิโนต่างเอาพระปฤษฎางค์เข้ารับไม่แทนกันและกันในเมื่อถูกตี.

(กุมารบรรพ : ๗๒๓)

ความสงสารของผู้อ่านเกิดขึ้นจากการรับรู้ถึงความโหดร้ายที่สองกุมารได้รับจากชูชก ในที่นี้พระชาลีและพระกัณหาชิโนโดนชูชกเขี่ยนติจนพระฉวีแตก สีสภาพให้ผู้อ่านเห็นผิวที่นุ่มนวลบอบบางของเด็กปริแตกออกเป็นแนวไม้ รอยปริแตกที่แผลนั้นมีเลือดไหลออกมาตามแนว โดยต่างฝ่ายต่างพยายามปกป้องกันและกัน เพราะไม่ต้องการเห็นอีกฝ่ายหนึ่งเจ็บปวด ภาพนี้จึงสร้างความสะเทือนใจแก่ผู้อ่าน

พระชาลีราชกุมารทรงคร่ำครวญปรารภถึงความทุกข์ที่พระเวสสันดรและพระนางมัทรีจะพึงได้รับเมื่อปราศจากสองกุมารว่า

ทุกข์เห็นปานดังนี้ของลูกนี้ ไม่สู้กระไร เพราะทุกข์นี้ลูกผู้ชายพึงได้รับ แต่การที่ลูกไม่ได้พบพระมารดา เป็นทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์เห็นปานดังนี้, พระมารดาพระบิดาเมื่อไม่ทอดพระเนตรเห็นกัณหาชิโนกุมารี ผู้งามน่ายดู ก็จะเป็นผู้กำพร้าทรงกันแสงสิ้นราตรีนาน พระมารดาพระบิดาเมื่อไม่ทอดพระเนตรเห็นกัณหาชิโนกุมารีผู้งามน่ายดู ก็จะเป็นผู้กำพร้าทรงกันแสงอยู่นานในพระอาศรม.

พระมารดาพระบิดาจะเป็นผู้กำพร้าทรงกันแสงตลอดราตรีนาน จักเหี่ยวแห้งในกึ่งราตรีหรือตลอดราตรี ดุจแม่น้ำเหือดแห้งไปฉะนั้น.

วันนี้เราทั้งสองจะละรุขชาติต่างๆ เช่น ไม้หว่า ไม้ยางทรายซึ่งมีกิ่งห้อยย้อย และรุขชาติที่มีผล ต่างๆ เช่น ไม้โพงบาย ขนุน ไทร มะขวิด วันนี้เราทั้งสองจะละสวนและแม่น้ำซึ่งมีน้ำเย็น ที่เราเคยเล่นในกาลก่อน วันนี้เราทั้งสองจะละบุปผชาติต่างๆ บนภูผาซึ่งเคยทอดทรงในกาลก่อน และผลไม้ต่างๆ บนภูผาซึ่งเคยบริโภคในกาลก่อน วันนี้เราทั้งสองจะละตุ๊กตาช้าง ตุ๊กตาม้า ตุ๊กตาวัว ซึ่งพระบิดาทรงปั้นประทานที่เราเคยเล่นในกาลก่อน.

(กุมารบรรพ : ๗๒๗-๗๒๘)

การสื่อภาพให้ผู้อ่านเห็นถึงความทุกข์ของพระชาลีและพระกัณหาชิโนาที่ต้องพลัดพรากจากบิดามารดา เทียบไม่ได้เลยกับความทุกข์พระทัยที่พระเวสสันดรและพระนางมัทรีทรงได้รับ เนื่องจากทั้งสองพระองค์ต้องการแสงจนไม่มีพระอัสสสุชลจะไหล ต้องทรงตรอมพระทัยจนร่างกายเหี่ยวแห้ง เพราะทรงกรรแสงจนไม่เหลือน้ำพระเนตรอีก ทั้งหมดนี้แสดงถึงความห่วงหาอาทรที่พระชาลีทรงมีต่อพระบิดาและพระมารดา เป็นความรู้สึกทุกขใจแทนทั้งสองพระองค์ ต่อจากนั้นจึงเป็นการคร่ำครวญสั่งลาต้นไม้ แม่น้ำ ดอกไม้ ผลไม้ และของเล่นที่พระบิดาเคยปั้นให้ ต้องละทิ้งความสุขที่คุ้นเคยบริเวณอาศรม การสั่งลาเป็นความรู้สึกของเด็กน้อยที่ต้องพลัดพรากจาก “บ้าน” ที่อบอุ่นเต็มไปด้วยความรัก

ผู้อ่านรู้สึกสงสารมากขึ้นเมื่อได้รับรู้คำคร่ำครวญของพระกัณหาชิโนาที่แสดงความห่วงใยพระนางมัทรีเมื่อกลับมาแล้วไม่เห็นพระกุมารทั้งสอง ดังนี้

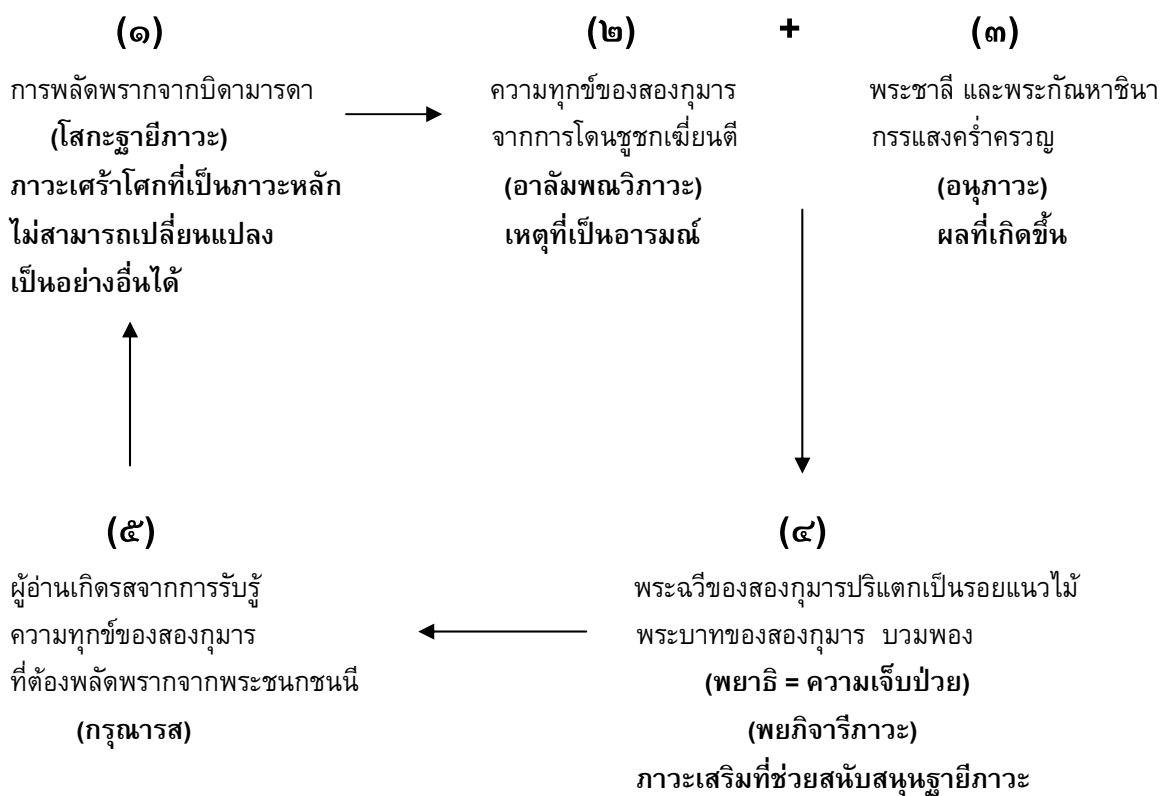
เท่านั้นๆ ของเราสองพี่น้องนี้นำมาซึ่งความทุกข์ ทั้งหนทางก็ยาวไกลไปได้ยาก เมื่อดวงอาทิตย์อัสดงลงต่ำ พราหมณ์ก็ให้เราสองพี่น้องเดินไป ข้าพเจ้าสองพี่น้องขอน้อมนบไหว้ด้วยเศียรเกล้า ต่อเทพเจ้าเหล่าที่สิงสถิตอยู่ ณ ภูผาพนาลัยและที่สระปทุมชาติ และแม่น้ำซึ่งมีท่าอันดี ทั้งที่ติดชาติดวาลย์สรรพพฤษาที่เป็นโอสถ อันเกิด ณ บรรพตและแนวไพร ขอเทพเจ้าเหล่านั้นจงทูลแต่พระมารดาว่า หม่อมฉันสองพี่น้องมีความสำราญ พราหมณ์นี้กำลังนำหม่อมฉันสองพี่น้องไป ข้าแต่เทพเจ้าผู้เจริญทั้งหลาย ขอเหล่าท่านจงทูลแต่พระมารดาของข้าพเจ้าสองพี่น้อง ผู้มีพระนามว่า พระแม่มัทรีว่า ถ้าพระมารดาทรงใคร่จะติดตามลูกทั้งสอง จงเสด็จติดตามมาโดยพลัน ทางนี้เป็นทางเดินได้เฉพาะคนเดียว มาตรงไปสู่อาศรม พระแม่เจ้าจงเสด็จตามมาทางนั้น จะได้ทอดพระเนตรเห็นลูกทั้งสองทันทั่วที่ โอ ข้าแต่พระแม่ชฎินิผู้ทรงนำมูลผลาผลมาแต่ไพร ความระทมทุกข์ จักมีแต่พระแม่เจ้า เพราะทอดพระเนตรเห็นอาศรมนั้นว่างเปล่า มูลผลาผลที่พระแม่เจ้าได้มาด้วยทรงเสาะหาจนล่วงเวลา คงไม่น้อย พระแม่เจ้าคงไม่ทรงทราบว่ ลูกทั้งสองถูกพราหมณ์ผู้แสวงทรัพย์ ผู้ร้ายกาจเหลือเกิน ผูกไว้ แกะตีลูกทั้งสอง เหมือนเขาตีฝูงโค เออก็ลูกทั้งสองได้ประสบพระแม่เจ้าผู้เสด็จมาแต่ที่ทรงเสาะหามูลผลาผล ณ เยืนวันนี้ พระแม่เจ้าคงประทานผลไม้มักกับทั้งรวงผึ้งแก่พราหมณ์ พราหมณ์นี้ได้กินอิ่มแล้ว คงไม่ยังลูกทั้งสองให้รีบเดินไป เท้าของลูกทั้งสองบวมพองแล้ว พราหมณ์ก็ยังรีบเดินไป พระชาลีและพระกัณหาปรรณนาจะพบพระมัทรีผู้พระมารดา ก็ทรงพิลาปรำพันในสถานที่นั้น ด้วยประการฉะนี้.

(กุมารบรรพ : ๗๓๕-๗๓๖)

ความเหน็ดเหนื่อยที่ต้องเดินทางไกล ทำให้ “เท่านั้นๆของเราสองพี่น้องนี้นำมาซึ่งความทุกข์” เพราะต้องเดินเป็นระยะทางยาวไกล แม้จะได้รับความทุกข์เพียงใด พระกัณหาชิโนาทรงห่วงพระมารดามัทรีมากกว่า เป็นความทุกข์ใจที่ยิ่งใหญ่กว่าความทุกข์ที่ขณะนี้ตนได้รับ ทรงกราบไหว้เทพยดาให้ช่วยกราบทูลให้พระนางมัทรีทรงทราบว่าสองกุมารสุขสบายดี เพื่อให้พระนางมัทรีทรงสบายใจคลายความเศร้าโศก ความตอนนี้จะแสดงถึงความเป็นห่วงพระ

มารดาที่ยิ่งใหญ่กว่าความรู้สึกทุกข์ทรมานของตน ผู้อ่านจึงเกิดความรู้สึกสงสารพระชาติและพระกณห์ยิ่งขึ้น กรุณาสที่เกิดขึ้นสามารถอธิบายภาวะและรสได้ดังนี้

“กรณารส” ที่เกิดขึ้นกับผู้อ่านนั้นเนื่องมาจากการรับรู้ถึง “โสกะฐายีภาวะ” ความเศร้าโศกของสองกุมารที่ต้องพลัดพรากจากบิดามารดาซึ่งเป็นภาวะหลัก โดยมี “อาลัมภณวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นอารมณ์ในที่นี้คือการที่สองกุมารถูกชุกโขบายตี ช่วยสนับสนุน “โสกะฐายีภาวะ” ภาวะเศร้าโศกของสองกุมารให้เด่นชัดขึ้น ส่งผลให้ “อนุภาวะ” คือพระชาลี พระกัณหาชินากรรแสง ครุฑาครวญ อีกทั้ง “พยภิจาริภาวะ” ภาวะเสริมที่ช่วยสนับสนุนฐายีภาวะได้แก่ “พยาธิ” คือความเจ็บป่วยของสองกุมาร อันเนื่องมาจากความเจ็บปวดทางกาย ได้แก่ พระฉวีแตกเป็นแนวไม้ เท้าบวมพอง ช่วยสนับสนุนให้ “โสกะฐายีภาวะ” คือภาวะเศร้าโศกที่ต้องพลัดพรากจากบิดามารดาของสองกุมารเด่นชัด ความสงสารสองกุมารทำให้ผู้อ่านเกิด “กรณารส” ภาวะและรสสามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๙ แสดงภาวะเศร้าโศกและกรณารสในตัวละครพระชาลี และพระกัณหาชินา

๔.๒.๓.๑.๒ พระนางมัทรี

พระนางมัทรีเป็นตัวละครที่สร้างกรณารสแก่ผู้อ่านเป็นอย่างมาก ทรงเป็น “นางแก้วคู่บุญ” ของพระเวสสันดร พระนางมัทรีทรงมีพระสิริโฉมงดงาม เมื่อเอ่ยถึงพระนาง มักปรากฏคำว่า “พระนางมัทรีผู้งามทั่วสรรพางค์” “พระนางมัทรีราชบุตรผู้งามทั่วองค์” “พระนางเจ้าผู้ถึงพร้อมด้วยลักษณะ” และ “มัทรีผู้งามทั่วพระกาย” พระนางมัทรีทรงมีพระจริยวัตรที่งดงาม ทรงแสดงความสุขสบายในวังเสด็จตามพระเวสสันดรสู่ป่าหิมพานต์เพื่อปรนนิบัติพระเวสสันดร ที่สำคัญคือทรงเป็นแม่ที่รักลูก ดูแลเลี้ยงดูสองกุมารอย่างใกล้ชิด

ขณะที่พระเวสสันดรทรงบำเพ็ญบุตรทานนั้น พระนางมัทรีเสด็จเข้าสู่ป่าหาผลไม้ ระหว่างทางที่พระนางเสด็จกลับทรงพบเหล่าเทพที่แปลงเป็นราชสีห์ เสือโคร่ง และเสือเหลือง ขวางทางมิให้เสด็จกลับอาศรมได้สะดวก พระนางทรงคร่ำครวญด้วยความเป็นห่วงพระกุมารทั้งสองว่า

...พระบรมกษัตริย์ผู้ภักศดาเสด็จอยู่ที่บรรณศาลาแต่พระองค์เดียวแท้ๆ ทรงเห็นว่าเรายังไม่กลับ ก็ทรงพลอบโยนพระโอรสพระธิดาผู้หิว ลูกทั้งสองของเราเป็นกำพร้าด้วยความเข็ญใจ เคยเสวยนมเคยเสวยน้ำในเวลาที่คนสามัญเรียกให้อาหารเวลาเย็น ลูกทั้งสองของเราเป็นกำพร้าด้วยความเข็ญใจ เคยลุกยืนรับเรา เหมือนลูกโคอ่อนยืนคอยแม่โคนม ลูกทั้งสองของเราเป็นกำพร้าด้วยความเข็ญใจ หรือประหนึ่งลูกหงส์ยืนอยู่บนเปือกตมคอยแม่ ลูกทั้งสองของเราเป็นกำพร้าด้วยความเข็ญใจเคยยืนรับเราแต่ที่ใกล้อาศรม ทางเดินไปมีเฉพาะทางเดียว เป็นทางเดินได้คนเดียว เพราะมีสระและที่ลุ่มลึกอยู่ข้างๆ เราไม่เห็นทางอื่นซึ่งจะพึงแยกไปสู่อาศรม ขำขอนอบน้อมพระยาพาลมฤคผู้มีกำลังมากในป่า ท่านทั้งหลายจงเป็นพี่ของข้าโดยธรรม จงให้มรรคาแก่ข้าผู้ขอเกิด ข้าเป็นนมเหสีของพระเวสสันดรราชบุตรผู้มีสิริ ผู้ถูกเนรเทศจากแคว้น ข้าผู้นุวัตรไม่ล่วงเกินพระราชสวามี ดุจนางสีดาผู้นุวัตรไม่ล่วงเกินพระรามราชสวามี ฉะนั้น ขอท่านทั้งหลายจงให้ทางแก่ข้า แล้วไปพบลูกทั้งสอง เพราะถึงเวลาเรียกกินอาหารเย็นแล้ว ส่วนข้าก็จะได้ไปพบซาสีและกัณหาชื่อนาบุตรบุตรีทั้งสองของข้า รากไม้ผลไม้ไม่มีมากและภิกษานี้ก็มีไม่น้อย ข้าให้กิ่งหนึ่งแต่มีผลพลานั้นแก่ท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงให้มรรคาแก่ข้าผู้ขอเกิด พระมารดาของพวกข้าเป็นพระราชบุตริตานทั้งหลายจงเป็นภาดาของข้าโดยธรรม จงให้มรรคาแก่ข้าผู้ขอเกิด.

(มัทรีบรรพ : ๗๔๐-๗๔๑)

คำพรรณนาคร่ำครวญนี้ แสดงให้เห็นความเป็นห่วงของพระนางมัทรีที่มีต่อพระเวสสันดรและสองกุมาร ขณะนี้เลยเวลาอาหารแล้ว พระนางจึงเกรงว่าพระเวสสันดรและสองกุมารจะหิว ทรงเกรงว่าสองกุมารจะงอแง เป็นความห่วงใยทั้งที่อันตรายอยู่ตรงหน้า พระนางมัทரியอมสละผลไม้และอาหารที่มีอยู่ครึ่งหนึ่งให้สัตว์สามตัวที่นอนขวางทางเพื่อจะได้พบหน้าลูกรักทั้งสองของพระนาง ทรงใช้วาจาอ่อนหวานอ่อนน้อมสัตว์ทั้งสามตัว

เมื่อเสด็จกลับถึงอาศรมไม่ทรงพบสองกุมาร ความปริวิตกเกิดขึ้นแก่พระนางทันที ภาพแห่งความทรงจำในอดีตที่ทั้งสองกุมารทรงอยู่กับพระนางหวนกลับเข้ามาในความคิดคำนึงทันที ดังนี้

พระลูกน้อยทั้งสองชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นเคยยืนรับเราอยู่ที่ใกล้อาศรมนี้ ลูกทั้งสองเคยรำเริงหรธา รุ่งมาต้อนรับแม่ ดุจมฤคชาติชูหูวิ่งเล่นไปโดยรอบฉะนั้น รำเริงบันเทิงเป็นไป ประหนึ่งยังหัวใจแม่ให้ยินดี วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชื่อนาลูกรักทั้งสองนั้น วันนี้แม่และลูกทั้งสองออกไปหาผลไม้ เหมือนแม่แพะแม่เนื้อและแม่นกพันไปจากรัง และแม่ราชสีห์อยากได้เหยื่อ ละลูกไว้ออกไปฉะนั้น แม่กลับมาก็ไม่เห็นชาลีและกัณหาชื่อนาลูกรักทั้งสองนั้น วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชื่อนาลูกรักทั้งสองนั้น ซึ่งมีรอยบาทก้าวไปมาปรากฏอยู่จรรอยเท้าแห่งช้าง ช้างภูเขและกองทรายที่ลูกทั้งสองกองไว้ ยังเกื่อนอยู่ในที่ไม่ไกลอาศรม แม่ไม่เห็นลูกทั้งสองซึ่งเคยเอาทรายไปรยเล่นจนกายชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นวิ่งไปรอบๆ วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชื่อนาลูกรักทั้งสอง ซึ่งแต่ก่อนเคยต้อนรับแม่ผู้กลับจากป่ามาแต่ไกล วันนี้แม่ไม่เห็นลูกทั้งสองซึ่งคอยรับแม่ แลดูแม่แต่ไกล ดุจลูกแพะลูกเนื้อวิ่งมาหาแม่ของตนแต่ไกล ก็ผลมะตูมเหลืองนี้เป็นของเล่นของลูกทั้งสองตกอยู่แล้ว วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชื่อนาลูกรักทั้งสองนั้น ถิ่นทั้งสองของแม่นี้เต็มไปด้วยน้ำนม แต่อรุณระวากะจะแตกทำลาย วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชื่อนาลูกรักทั้งสองนั้น ลูกชายหรือลูกหญิงเลือกดื่มนมอยู่บนटकของแม่ราวกะถันข้างหนึ่งของแม่จะยาน วันนี้แม่ไม่เห็นชาลีและกัณหาชื่อนาลูกรักทั้งสองนั้น.

ลูกน้อยทั้งสองชะมุกชะมอมไปด้วยฝุ่นในสายัณท์สมัย มาเลือกกลิ้งไปมาบนटकแม่ แม่ไม่เห็นลูกทั้งสองนั้น เมื่อก่อนอาศรมนี้นั้นปรากฏแก่เราราวกะมิมหรสพ วันนี้แม่ไม่เห็นลูกทั้งสองนั้น อาศรมเหมือนจะหมุนไป นืออย่างไร อาศรมสถานเจียบเสียงเสียทีเดียว ปรากฏแก่แม่ แม่แต่ฝูงกาที่ไม่มียอยู่ ลูกทั้งสองของแม่จักสิ้นชนมชีพเสียแน่แล้ว นืออย่างไรอาศรมสถานเจียบเสียงเสียทีเดียว ปรากฏแก่แม่ แม่แต่ฝูงสกุณชาติก็ไม่มียอยู่ ลูกทั้งสองของแม่จักสิ้นชนมชีพเสียแน่แล้ว.

(มัทรีบรรพ : ๗๔๓-๗๔๕)

ภาพข้างต้นเป็นภาพในอดีตที่มีสองกุมารยืนรอรับพระนางมัทรีเสด็จกลับจากป่าด้วยความร่าเริงดีใจ แต่วันนี้พระนางกลับจากป่าไม่พบสองกุมาร ความสุขในอดีตที่เคยพบลูกทั้งสองจึงกลับสร้างความทุกข์ทรมานใจแก่พระนางมัทรี จากเดิมที่อาศรม “ปรากฏแก่เราราวกะมิมหรสพ” คือเป็นบรรยากาศที่รื่นเริงใจ บัดนี้ “อาศรมสถานเจียบเสียงเสียทีเดียว” ซึ่งปรากฏซ้ำถึง ๒ ครั้ง ดังนั้นจึงย่อมมีสิ่งผิดปกติเกิดขึ้นเพราะไม่มีสองกุมาร พระนางมัทรีจึงทรงกังวลพระทัยเกรงว่าสองกุมารจะได้รับอันตราย ความรู้สึกวิตกกังวลห่วงใยสองกุมารตอนนี้จึงทำให้ผู้อ่านสงสารพระนางมัทรี

ภาวะแห่งความทุกข์ระทมพระทัยของพระนางมัทรี และความปริวิตกถึงพระชาลีและพระกัณหาชื่อนาลูกรักทำให้เสด็จไปพบพระเวสสันดรเพื่อทูลถาม แต่พระเวสสันดรมิตรสกับพระนาง ทรงประทับนั่งนิ่งเฉยทำให้พระนางมัทรีทรงเป็นทุกข์และกังวลพระทัยมาก ความทุกข์พระทัยจึงตรัสกับพระเวสสันดรว่า

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิหํ ตโต ทุกขตรี ความว่า ข้าแต่พระสวามีเวสสันดร การที่พระองค์ไม่ตรัสกับหม่อมฉัน เป็นทุกข์แก่หม่อมฉันยิ่งกว่าทุกข์ที่หม่อมฉันถูกเนรเทศจากแคว้นแคว้นมาอยู่ป่า และทุกข์ที่หม่อมฉันไม่เห็นลูกทั้งสอง เพราะพระองค์ทำให้หม่อมฉันลำบากด้วยความนี้ เหมือนเรือเรือไฟไหม้ เหมือนเอาไม้ตีคนตกต้นไม้ เหมือนเอาลูกศรแทงที่แผลด้วยว่า หทัยของหม่อมฉันนี้ย่อมหวนไหวและเจ็บปวด เหมือนแผลที่ถูกแทงด้วยลูกศร. ปาฐะว่า สวิทุโร ดังนี้ก็มี ความว่า แสงทะเลตลอด. บทว่า โอภกนตสนตมํ ได้แก่ ซึ่งหม่อมฉันผู้ปราศจากชีวิต. โน อักษร ในบทว่า ทกขลิ โน นี้เป็นเพี้ยนนิบาต ความว่า พระองค์จะได้ทอดพระเนตรเห็นหม่อมฉันตายเสียแล้วตรงเวลาที่เดียว.

(มัทรีบรรพ : ๗๔๘)

อารมณ์สะท้อนใจจากคำคร่ำครวญเกิดขึ้นจากการใช้ความเปรียบเพื่อแสดงความทุกข์ของพระนางมัทรีติดต่อกันถึง ๓ ครั้ง ว่าความทุกข์ที่พระนางไม่เห็นลูกทั้งสองนั้น “เหมือนเรือเรือไฟไหม้” เปรียบให้เห็นถึงความรุ่มร้อนที่รุ่มเร้าในพระหทัย “เหมือนเอาไม้ตีคนตกต้นไม้” ย่อมเกิดอาการเจ็บปวดจากการตกลงจากที่สูงแล้วถูกตีซ้ำด้วยไม้เพิ่มความเจ็บปวดยิ่งขึ้น และ “เหมือนแผลที่ถูกแทงด้วยลูกศร” คือมีอาการเจ็บปวดจากบาดแผลเดิมอยู่แล้วแต่ถูกแทงซ้ำด้วยลูกศร ซึ่งเป็นอาวุธที่มีปลายแหลมทิ่มแทงเข้าไปเพิ่มความเจ็บปวดซ้ำลึกยิ่งขึ้น ความเจ็บปวดของพระนางมัทรีจึงรุนแรงมาก ซึ่งสร้างความรู้สึกสงสารเห็นใจแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี

ผู้อ่านรู้สึกสงสารเห็นใจพระนางมัทรีอีกครั้ง เมื่อพระเวสสันดรตรัสต่อว่าพระนางถึงเหตุที่เสด็จกลับอาศรมเวลาค่ำ ดังนี้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กิมิทํ สายมาคตา ความว่า พระเวสสันดรบรมโพธิสัตว์ตรัสดูความและลงว่า เนมะมฺหิ เรอมีรูปงามน่าเลื่อมใสและในหิมวันตประเทศก็มีพราณป้า ดาบสและวิทยากรเป็นต้นท่องเที่ยวอยู่เป็นอันมาก ใครจะรู้เรื่องอะไรๆ ที่เธอทำแล้ว เธอไปป่าแต่เช้ากลับมาจนเย็นนี้อย่างไรธรรมดาหญิงที่ละเด็กเล็กๆ ไปป่า จะเป็นหญิงมีสามีหรือไม่ก็ตามย่อมไม่เป็นอย่างนี้ ความคิดแม้เพียงนี้ว่า ลูกน้อยของเราจะเป็นอย่างไรหรือสามีของเราจักคิดอย่างไร ดังนี้มิได้มีแก่เธอ เธอไปแต่เช้า กลับมาด้วยแสงจันทร์นี้เป็นโทษแห่งความยากเข็ญของฉฉัน.

(มัทรีบรรพ : ๗๔๙)

คำว่ากล่าวติเตียนของพระเวสสันดรว่าพระนางมัทรีทรงเที่ยวเล่นอยู่ในป่าและอาจเฟลิดเฟลีนกับชายอื่น จนลืมนึกถึงสองกุมารและพระเวสสันดรซึ่งรอการกลับมาของพระนาง จึงทำให้ผู้อ่านรู้สึกสงสารและเห็นใจพระนาง ความทุกข์พระทัยที่สองกุมารหายไปและความกังวลพระทัยที่ทรงคิดว่าพระสวามีเข้าใจผิด จึงยิ่งทำให้พระนางตรอมใจมากขึ้น

เมื่อพระเวสสันดรไม่ตรัสตอบ พระนางมัทรีทรงคร่ำครวญและติดตาม
ค้นหาสองกุมารด้วยความสะท้อนอารมณ์ ความตอนนี้มีว่า

แม้พระนางมัทรีทรงพิลาปรำพันอยู่อย่างนี้ พระเวสสันดรมหาสัตว์ก็ได้ตรัสอะไรๆ ด้วย
เลย ครั้นพระมหาสัตว์ไม่ตรัสด้วย พระนางมัทรีก็หวนพระหฤทัยเสด็จเที่ยวค้นหาพระโอรส
พระธิดาของพระองค์ ด้วยอาศัยแสงจันทร์เสด็จถึงสถานที่ที่ทั้งปวงนั้นๆ มีต้นหว่า้เป็นต้น ซึ่งเป็นที่
พระโอรสพระธิดาเคยเล่น ทรงคร่ำครวญตรัสว่า

รุกขชาติต่างๆ เช่น ไม้หว่า้ ไม้ยางพรายซึ่งมีกิ่งห้อยย้อย หนึ่งรุกขชาติที่มี
ผลต่างๆ เช่น ไม้โพธิ์ขนุน ไทร มะขวิด ปรากฏอยู่ทั้งนั้น แต่ลูกทั้งสองหาปรากฏไม่
ลูกทั้งสองเคยเล่นที่สวนและแม่น้ำซึ่งมีน้ำเย็น เคยตัดทรงบุปผชาติต่างๆ บณูผา และ
เคยเสวยผลไม้ต่างๆ บณูผา แต่ลูกทั้งสองหาปรากฏไม่ ตึกตาช้าง ตึกตาม้า ตึกตาวัว
ที่ลูกทั้งสองเคยเล่นยังปรากฏอยู่ แต่ลูกทั้งสองหาปรากฏไม่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิม โน หตถิกา อสุสา ความว่าพระนางมัทรีทรงค้นหา
พระโอรสพระธิดาบณูผา ไม่เห็นก็ทรงคร่ำครวญเสด็จลงจากภูเขามาสู่อาศรมบทีก ทรงคร่ำครวญ
ถึงพระโอรสพระธิดาในอาศรมบทนั้น ทอดพระเนตรเห็นของเล่นทั้งหลายของพระโอรสพระธิดา จึง
ตรัสอย่างนี้ ครั้นนั้น ฝูงมฤคและปักษีต่างออกจากที่อยู่เพราะสำเนียงทรงคร่ำครวญและเสียงฝีพระบาท
ของพระนางมัทรี.

(มัทรีบรรพ : ๗๕๒-๗๕๓)

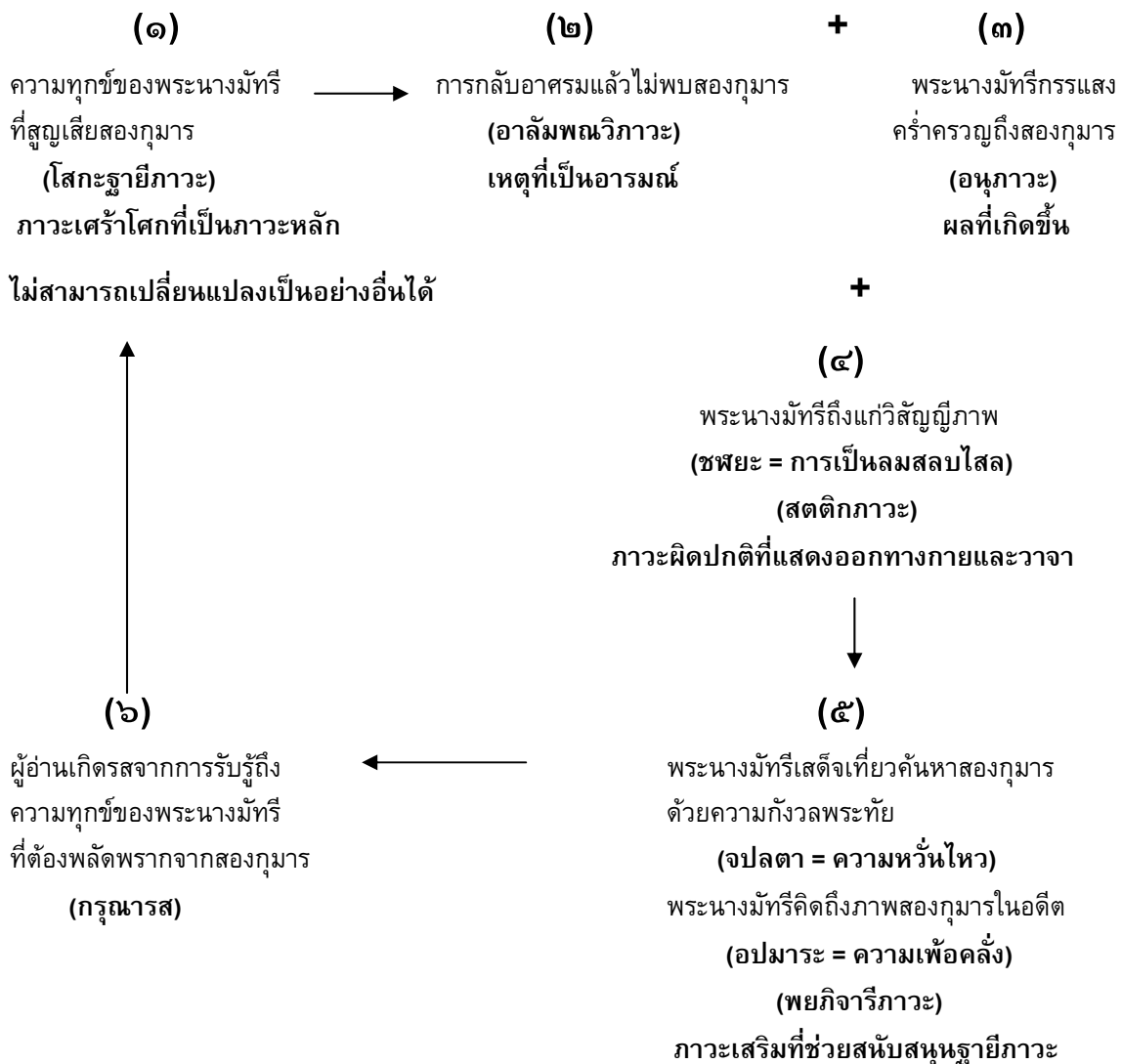
การรับรู้ถึงความสูญเสียซึ่งบุตรอันเป็นที่รักของพระนางมัทรี ทำให้ผู้อ่าน
เกิดความเห็นอกเห็นใจในชะตากรรมที่ตัวละครได้รับ ดังการที่พระนางมัทรีทรงวิ่งตามหาสองกุมาร
เป็นการแสดงถึงภาวะอารมณ์ที่กังวลพระทัย ความปริวิตกหวนถึงอันตรายที่ทั้งสองกุมารได้รับ เสียง
คร่ำครวญร่ำไห้ด้วยความทุกข์พระทัยปลุกให้บรรดาสัตว์ต่างๆ ออกมาจากที่อยู่อาศัย จึงทำให้
ผู้อ่านเข้าใจความทุกข์ทรมานของพระนางมัทรี กรุณาสของผู้อ่านจึงเกิดจากการรับรู้พฤติกรรม
ของพระนางมัทรีว่า “เสด็จเที่ยวไปยังสถานที่นั้นๆ ด้วยความเร็วดุจลมถึง ๓ วาระ ได้ยินว่าสถานที่
พระนางเจ้าเสด็จเที่ยวไปตลอดราตรีหนึ่ง ประมาณระยะทางราว ๑๕ โยชน์ ลำดับนั้น ราตรีใกล้
สว่าง อรุณขึ้น พระนางเจ้าเสด็จมาประทับยืนคร่ำครวญอยู่ ณ ที่ใกล้พระมหาสัตว์อีก.” (มัทรีบรรพ :
๗๕๕-๗๕๖) ซึ่งเป็นการค้นหาที่วิ่งค้นหาย่างกังวลใจตลอดทั้งคืน และสุดท้ายพระนางมัทรีก็ถึงแก่
วิสัญลักษณ์ภาพด้วยความเสียพระทัยเนื่องจากไม่พบพระกุมารและพระกุมารี

พระนางมัทรีผู้ทรงพระรูปอันอุดม ชื่อว่าทรงโฉมนั้นเสด็จเที่ยวไป ณ โคนต้นไม้เป็นต้น
ไม่เห็นพระโอรสพระธิดา ประคองพระพาหาค่ำครวญว่า ลูกทั้งสองจักตายเสียแน่แล้ว ดังนี้แล้วล้ม
ลง ณ ภูมิภาคแทบพระยุคลบาทแห่งพระเวสสันดรนั่นเอง เสมือนต้นกล้วยสีทองถูกตัดฉะนั้น

(มัทรีบรรพ : ๗๕๗)

จากที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดแสดงให้เห็นว่าพระนางมัทรีทรงเป็นตัวละครที่ช่วยสร้างกรณารสให้แก่ผู้อ่านอย่างแท้จริง ดังแสดงภาวะและรสได้ดังนี้

ภาวะและรสข้างต้น เกิดจาก “โสกะฐายีภาวะ” ภาวะโสกะเศร้าของพระนางมัทรีที่สูญเสียสองกุมาร โดยมี “อาลัมพนวิภาวะ” เหตุที่เป็นอารมณ์ ได้แก่ พระนางมัทรีเสด็จกลับอาศรมแล้วไม่พบสองกุมาร ผลที่เกิดขึ้น “อนุภาวะ” คือพระนางมัทรีทรงคร่ำครวญถึงสองกุมาร โดยมี “สตติกภาวะ” ภาวะผิตปกติที่แสดงออกทางกายและวาจา ได้แก่ “ชพยะ” คือพระนางมัทรีทรงถึงแก่วิสัญลักษณ์ภาพ นอกจากนี้ยังมี “พยภิจารีภาวะ” ภาวะเสริมที่ช่วยสนับสนุน “โสกะฐายีภาวะ” ได้แก่ “จปลดา” พระนางมัทรีทรงหวนไหว้พระหทัย และ “อปมาระ” คือพระนางมัทรีทรงเพ้อคลั่งหวนคิดถึงภาพในอดีตที่มีสองกุมารเล่นอยู่บริเวณอาศรม และคอยยืนรอรับพระนางเมื่อเสด็จกลับจากป่า ภาวะทั้งหมดจึงสร้างความเห็นอกเห็นใจมารดาที่สูญเสียบุตรอันเป็นที่รัก สร้างอารมณ์สะท้อนใจให้เกิด “กรณารส” สามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๑๐ แสดงภาวะเศร้าโศกและกรณารสในตัวละครพระนางมัทรี

๔.๒.๓.๑.๒ ฉากที่สร้างกรณารส

ฉากที่สร้างกรณารสในอรรถกถาเวสสันดรชาดก ได้แก่ ฉากกลางบอเหตุแห่งการสูญเสียสองกุมาร

๔.๒.๓.๑.๒ ฉากกลางบอเหตุแห่งการสูญเสียสองกุมาร

กลางบอเหตุแห่งการสูญเสียสองกุมารนี้เกิดขึ้นแก่พระนางมัทรี เริ่มต้นจากความฝันของพระนางมัทรีในคืนก่อนที่ชูชกจะมาทูลขอสองกุมารจากพระเวสสันดร ความฝันนี้เป็นกลางบอเหตุร้ายแก่พระนางมัทรีรวมทั้งผู้อ่านด้วย ดังปรากฏในกุมารบรรพความว่า

ก็ราตรีนั้นเวลาใกล้รุ่ง พระนางมัทรีได้ทรงพระสุบิน ความในพระสุบินนั้นว่ามีชายคนหนึ่งผิวดำนุ่งห่มผ้ากาสายะสองผืน ทัดดอกไม้สีแดงทั้งสองหู ถืออาวุธะคอกขูมาเข้าสู่บรรณศาลาจับพระชฎาของพระนางคร่ำมา ให้พระนางล้มหาย ณ พื้น ควักดวงพระเนตรทั้งสองและตัดพระพาหาทั้งสองของพระนางผู้ร้องไห้อยู่ ทำลายพระอุระถือเอาเนื้อพระหทัย ซึ่งมีหยาดพระโลหิตไหลอยู่แล้วหลีกไป พระนางมัทรีตื่นบรรทมทั้งตกพระหทัยทั้งสะดุ้ง ทรงรำพึงว่า เราฝันร้าย บุคคลผู้จะทำนายฝันเช่นกับพระเวสสันดรไม่มี เราจักทูลถามพระองค์ ทรงคิดฉะนี้แล้วเสด็จไปเคาะพระทวารบรรณศาลาแห่งพระมหาสัตว์.

(กุมารบรรพ : ๗๑๐)

ความฝันของพระนางมัทรีข้างต้นแสดงถึงเหตุร้ายแห่งความสูญเสียสิ่งสำคัญของพระนางมัทรี ซึ่งกวีใช้ภาพพจน์เปรียบว่า “ควักดวงพระเนตรทั้งสอง” “ตัดพระพาหาทั้งสอง” “ทำลายพระอุระ” และ“เอาเนื้อพระหทัย ซึ่งมีหยาดพระโลหิตไหลอยู่แล้วหลีกไป” ทั้งหมดเป็นการกล่าวถึงส่วนสำคัญของร่างกาย ได้แก่ ดวงตาทั้งสองข้าง แขนทั้งสองข้าง และหัวใจ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญของชีวิตและมีนัยถึงบุคคลผู้เป็นที่รักด้วย หากร่างกายไม่มีอวัยวะต่างๆ ที่กล่าวถึงนี้ก็จะทำให้เสียชีวิตได้ นอกจากนี้ยังมีคำบ่งจำนวนที่ทำให้ผู้อ่านเชื่อมโยงความคิดไปถึงสองกุมารอีกด้วย คือจำนวนที่บ่งชัดว่า “ทั้งสอง” ซึ่งหมายถึงพระกุมารทั้งสองที่พระนางมัทรีรักยิ่งนั่นเอง

เมื่อพระนางมัทรีตื่นบรรทม พระนางทรงทำกิจทั้งปวงแล้วลาสองกุมารเข้าป่าเช่นเคย ความไม่สบายพระทัยทำให้พระนางกรรแสง

ในเมื่อราตรีสว่าง พระนางมัทรีทรงทำกิจที่ควรทำทั้งปวงแล้วสวมกอดพระโอรสพระธิดา จุมพิต ณ พระเศียรแล้วประทานโอวาทว่า แนะ แม่และพ่อ วันนี้มารดาฝันร้าย แม่และพ่ออย่าประมาท แล้วเสด็จไปเฝ้าพระมหาสัตว์ ทูลขอให้พระมหาสัตว์ทรงรับพระโอรสและพระธิดาด้วยคำว่า ขอพระองค์อย่าทรงประมาทในทารกทั้งสอง แล้วทรงถือกระเช้าและเสียมเป็นต้น เช็ดน้ำพระเนตรเข้าสู่ป่าเพื่อต้องการมูลผลาผล

(กุมารบรรพ : ๗๑๑)

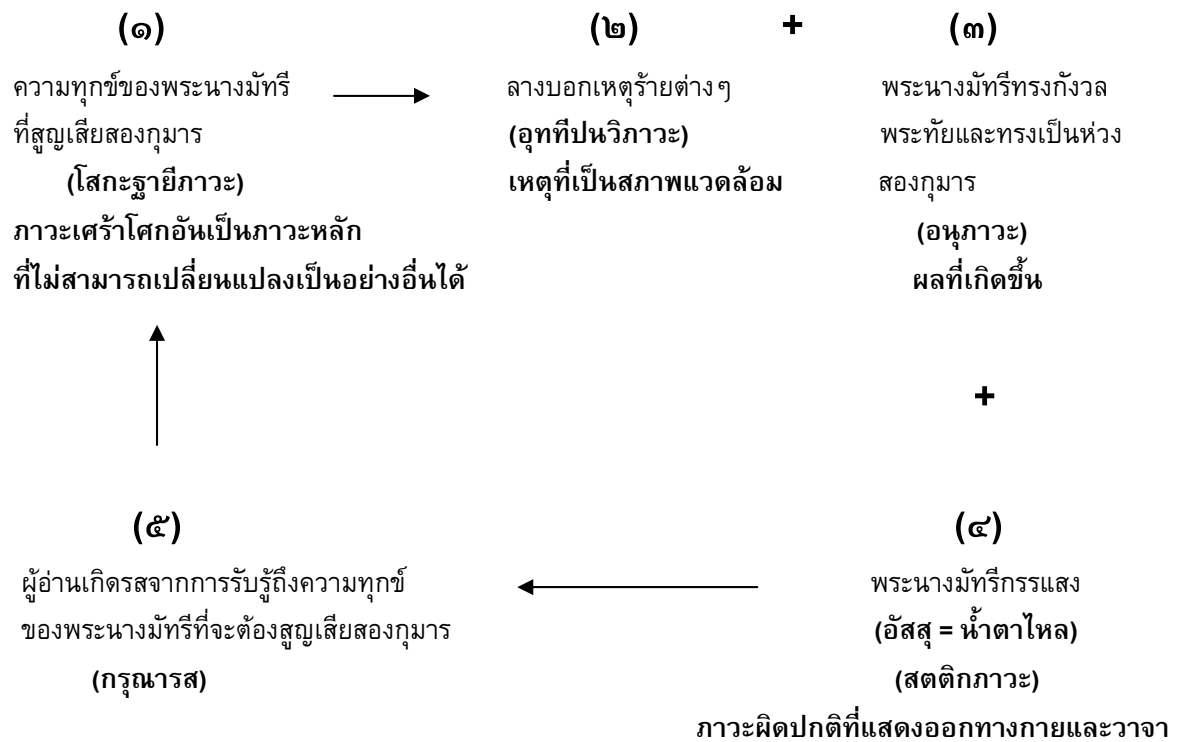
ความขำขันแสดงให้เห็นการเริ่มต้นวันใหม่ด้วยความร้อร่น และกังวล พระทัยของพระนางมัทรี ทำให้ผู้อ่านสงสารชะตากรรมที่ตัวละครกำลังจะได้รับ ทรงกล่าวเตือนสองกุมารให้ระวังพระองค์ และกราบทูลพระเวสสันดรขอให้ดูแลสองกุมาร นอกจากกลางบอเหตุแห่งการสูญเสียสองกุมารปรากฏในความฝันของพระนางมัทรีแล้ว ยังปรากฏกลางบอเหตุให้พระนางมัทรีทรงหวนถึงอันตรายที่สองกุมารจะได้รับซ้ำอีกครั้ง ดังเกิดเหตุวิปริตให้พระนางทอดพระเนตรเห็นระหว่างทรงเก็บผลาผลในป่า

ฝ่ายพระนางมัทรีหวนพระหฤทัยว่า วันนี้เราฝันร้าย จักหาผลาผลในป่ากลับอาศรมแต่วัน ก็ทรงพิจารณาหาผลาผลทั้งหลาย ลำดับนั้น(เกิดกลางร้าย) เสียมหลุดจากพระหัตถ์ของพระนางเจ้า กระเช้าก็หลุดจากพระอังสาพระเนตรเบื่องขวาก็เขม่น พฤษชาติที่มีผลก็เป็นเหมือนไม่มีผล พฤษชาติที่ไม่เคยมีผลก็ปรากฏเป็นราวกะว่ามิผล ทิศทั้งปวงก็ไม่ปรากฏ พระนางเจ้ามัทรีทรงพิจารณาว่า นี่เป็นอย่างไรหนอ ไม่เคยมีมาแต่ก่อนก็มาในวันนี้เหตุการณ์อะไรจักมีแก่เรา แก่ลูกทั้งสองของเรา หรือแต่พระเวสสันดรราชสวามี กระมัง...

(มัทรีบรรพ : ๗/๓๙)

กลางบอเหตุแห่งการสูญเสียพระกุมารชาติ และพระกุมาริกันหาชิณา ได้แก่ เสียมหลุดจากพระหัตถ์ กระเช้าหลุดจากพระอังสา พระเนตรเบื่องขวาก็เขม่น ต้นไม้ที่เคยมีผลก็ไม่แลเห็นผล ส่วนต้นไม้ที่ไม่มีผลก็แลเหมือนมีผล พระนางมัทรีไม่ทรงรู้ทิศทางใดๆ สิ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนนี้เกิดพ้องกับฝันร้ายของพระนางมัทรีจึงทำให้ทรงหวดหวนพระทัย เหตุการณ์นี้แสดงภาวะบีบคั้นอารมณ์แก่ผู้อ่านให้เกิดอารมณ์สงสารพระนางมัทรี ยิ่งกรณารสให้เกิดขึ้นแก่ผู้อ่าน ดังอธิบายภาวะและรสได้ดังนี้

ภาวะและรสขำขันเกิดจาก “โสกะฐายีภาวะ” ภาวะเศร้าโศกของพระนางมัทรีที่สูญเสียสองกุมาร โดยมี “อุททิปนวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม ได้แก่ ความฝันของพระนางมัทรี เสียมหลุดจากพระหัตถ์ กระเช้าหลุดจากพระอังสา พระเนตรเบื่องขวาก็เขม่น ธรรมชาติผิดปกติ ผลที่เกิดขึ้น “อนุภาวะ” พระนางมัทรีทรงกังวลพระทัยและทรงเป็นห่วงสองกุมาร โดยมี “สตติกภาวะ” คือภาวะผิดปกติที่แสดงออกทางกายและวาจา ได้แก่ “อัสสุ” คือพระนางมัทรีกรรแสง ภาวะทั้งหมดจึงทำให้ผู้อ่านสงสารพระนางมัทรีที่กำลังจะสูญเสียบุตรอันเป็นที่รัก ภาวะทั้งหมดจึงสร้าง “กรณารส” ให้สะท้อนใจผู้อ่าน สามารถสรุปเป็นแผนภูมิดังนี้

แผนภูมิที่ ๑๑ การแสดงภาวะเศร้าโศกและกรณารสในฉากกลางบอกเหตุแห่งการสูญเสียสองกุมาร

๔.๒.๔ อัมฤตสูตร

อัมฤตสูตรคือรสแห่งความพิศวงใจ ความอัศจรรย์ใจ และความประหลาดใจ อัมฤตสูตรที่เกิดขึ้นแก่ผู้อ่านนี้เป็นรสของการสนับสนุนความยิ่งใหญ่ของตัวละคร ในที่นี้เป็นการสนับสนุนบารมีที่ยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งแสดงยมกปาฏิหาริย์ และแสดงบารมีของพระองค์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรโพธิสัตว์

๔.๒.๔.๑ ฉากที่สร้างอัมฤตสูตร

ฉากที่ช่วยสร้างอัมฤตสูตรในอรรถกถาเวสสันดรชาดก ได้แก่ ฉากฝนโบกขรพรรษ

๔.๒.๔.๑.๑ ฉากฝนโบกขรพรรษ

ฉากฝนโบกขรพรรษปรากฏในอรรถกถาเวสสันดรชาดก ๒ ครั้ง ในทศพรคาถา และฉัตตยบรรพ ทศพรคาถากล่าวถึงเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอดีตนิทานเมื่อครั้งพระองค์เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จยังกรุงกบิลพัสดุ์พร้อมด้วยพระชีนาสพอีก ๒๐,๐๐๐ องค์ เพื่อแสดงเทศนาโปรดพระประยูรญาติทั้งหลาย ขณะนั้นพระญาติที่อาวูโสกว่าพระพุทธเจ้าต่างถือตัวว่าพระพุทธเจ้าเด็กกว่า จึงให้พระญาติที่ยังหนุ่มไม่ไหวพระสัมมา-

สัมพุทธเจ้าแทน ด้วยความกระด้างถือตนเจ้าศากยที่อาวโสทั้งหลายจึงไม่ได้กราบไหว้พระศาสดา ทำให้พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ให้พระญาติได้เห็นกันถ้วนหน้า ดังนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระชนีมาสพ ๒๐,๐๐๐ แวดล้อม ประทับนั่ง ณ บวรพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้ในนิโครธารามนั้น กาลนั้นเจ้าศากยทั้งหลายเป็นชาติถือตัวกระด้างเพราะถือตัวคิดกันว่า สิทธัตถกุมารนี้เด็กกว่าพวกเรา เป็นน้องเป็นภาคินัย เป็นบุตร เป็นนัดดา ของพวกเรา คิดฉะนี้แล้วจึงกล่าวกระษัตริย์ที่ยังหนุ่มๆ เหล่านั้นว่า เธอทั้งหลายจงไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้า พวกเราจักนั่งเบื้องหลังพวกเธอ เมื่อเจ้าศากยเหล่านั้นไม่ภักทพระผู้มีพระภาคเจ้านั่งกันอยู่อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบอริยาตย์ของเจ้าศากยเหล่านั้น จึงทรงดำริว่าพระญาติทั้งหลายไม่ไหว้เราเอาเถิด เราจักยังพระญาติเหล่านั้นให้ไหว้ ทรงพระดำริฉะนี้แล้ว ทรงเข้าจตุตถฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญญา จำเดิมแต่นั้นก็เสด็จขึ้นสู่อากาศ เป็นดุจโปรยละอองธุลีพระบาทลงบนเศียรแห่งพระญาติเหล่านั้น ทรงทำปาฏิหาริย์เช่นกับยมกปาฏิหาริย์ ณ คงไม้คันทามพฤษภ.

(ทศพรคาถา : ๕๙๙-๖๐๐)

ยมกปาฏิหาริย์เป็นการแสดงปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้าเพื่อปราบเหล่าเดียรฉัตรคือนักบวชนอกพระพุทธศาสนา โดยจะมีน้ำและไฟพลุ่งออกจากพระสรีระของพระพุทธเจ้าในพระปฐมสมโพธิกถา กล่าวถึงการทำยมกปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้าไว้ดังนี้

ลำดับนั้น อันว่าท่อน้ำอุทธาราก็ปวัตนาการออกจากพระกายเบื้องบน และท่อนเพลิงฝ่ายอุปริมภาค ท่ออัคคีออกจากพระกายเบื้องหน้า ท่อธาราออกจากพระกายเบื้องหลัง แล้วเปลี่ยนแปลงท่อน้ำออกจากอุปริมภาคเบื้องหน้า ท่อเพลิงออกฝ่ายปัจฉิมภาคเบื้องหลัง ท่ออุทกทั้งออกจากพระหัตถ์เบื้องขวา ท่อเพลิงออกจากพระพาหาเบื้องซ้าย ท่อน้ำออกจากพระวामกรรณ ท่อเพลิงนั้นออกจากพระโสทรทักษิณ ท่อวารินออกจากพระวามนาสา ท่ออัคคีออกจากพระทักษิณนาสิกประเทศ ท่อเพลิงออกจากพระบาทเบื้องซ้ายท่อน้ำออกจากฝ่ายทักษิณบาท ท่อเพลิงออกจากนิ้วพระหัตถ์เบื้องซ้าย ท่อน้ำออกจากนิ้วพระหัตถ์เบื้องขวา และท่อน้ำท่อนเพลิงออกจากขุมโลมาสลับกันเป็นเส้นๆ บมิได้ระคนปนกัน และเพลิงก็มีได้ไหมซึ่งน้ำๆ ก็มีได้ดับซึ่งเพลิง ต่างพลุ่งขึ้นไปบนทิศเบื้องบนจนตราบเท่าถึงพรหมโลก และสมเด็จพระสัมพันธัญญะกระทำพระยมกปาฏิหาริย์ ยังขอบเขตแห่งจักรวาลทั้งหมื่นให้โอภาสเป็นมหามหัตศรย์

(พระปฐมสมโพธิกถา : ๓๓๓)

การแสดงยมกปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้าข้างต้น คือการมีน้ำและไฟพลุ่งออกมาจากพระสรีระส่วนต่างๆ ของพระองค์ โดยทั้งน้ำและไฟต่างมีได้ดับซึ่งกันและกัน สร้างความประหลาดใจแก่ผู้พบเห็นมาก ยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทำให้พระเจ้าสุทโธทนะกราบพระบาทของพระศาสดา ซึ่งเป็นการกราบพระบาทครั้งที่ ๓ หลังจากที่พระองค์เคยกราบมาแล้ว ๒ ครั้ง คือเมื่อครั้งเจ้าชายสิทธัตถะประสูติ พระเจ้าสุทโธทนะทอดพระเนตรเห็นพระบาทของเจ้าชายตั้งอยู่ ณ ศีรษะแห่งพราหมณ์ พระองค์จึงกราบพระบาทเจ้าชายสิทธัตถะเป็นครั้งที่ ๑

และในวันแรกนาขวัญพระเจ้าสุทโธทนะเห็นเงาของต้นหว่าไม่หายไปตามทิศของดวงอาทิตย์
เนื่องมาจากเจ้าชายสิทธัตถะทรงบรรทมอยู่ ณ ใต้ต้นหว่านั้น พระองค์จึงกราบพระบาทเจ้าชาย
สิทธัตถะเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะถวายบังคมแล้ว พระประยูรญาติทั้งหลายจึงได้ถวาย
บังคมสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตาม ดังในอรรถกถาเวสสันดรชาดกบรรยายว่า

กาลนั้น พระเจ้าสุทโธทนะมหาราชได้ทอดพระเนตรเห็นอัศจรรย์นั้นจึงตรัสว่า ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญในวันเมื่อพระองค์ประสูติ เมื่อพระพี่เลี้ยงเชิญพระองค์เข้าไปใกล้เพื่อให้นมัสการชฎิล
ชื่อกาพเทวละ ข้าพระองค์ก็ได้เห็นพระบาททั้งสองของพระองค์กลับไปตั้งอยู่ ณ ศีรษะแห่งพราหมณ์
ข้าพระองค์ก็ได้กราบพระองค์ นี่เป็นการกราบของข้าพระองค์ครั้งแรก ในวันวัปปมงคลแรกนาขวัญ
เมื่อพระองค์บรรทม ณ พระยี่ภู่อันมีสิริไตรมเงาไม้หว่า ข้าพระองค์ได้เห็นเงาไม้หว่าไม่หายไป ข้า
พระองค์ก็ได้กราบพระบาทของพระองค์ นี่เป็นการกราบของข้าพระองค์ครั้งที่ ๒ บัดนี้ข้าพระองค์
เห็นปาฏิหาริย์ อันยังไม่เห็นนี้ จึงได้กราบพระบาทของพระองค์ นี่เป็นการกราบของข้าพระองค์ครั้งที่
ที่ ๓. ก็เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะถวายบังคมแล้ว เจ้าศากยะแม้องค์หนึ่งที่จะไม่อาจถวายบังคมดำรงนั่ง
อยู่มิได้มี...

(ทศพรคาถา : ๖๐๐)

การถวายบังคมพระสัมมาพุทธเจ้าของพระเจ้าสุทโธทนะ จึงเป็นการแสดง
การยอมรับในบารมีที่ยิ่งใหญ่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าอันไม่มีในบุคคลทั่วไป ทำให้พระประยูรญาติ
ทั้งหลายลดอัตตาของตนเอง เพื่อยอมรับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง และเมื่อพระประยูร
ญาติถวายบังคมพระพุทธรูปแล้ว ฝนโบกขรพรรษได้ตกลงมาอย่างน่าอัศจรรย์ ความพิเศษของฝน
โบกขรพรรษอันเป็นลักษณะชวนให้พิศวงนี้ในอรรถกถาเวสสันดรชาดกกล่าวว่า

ลำดับนั้น มหาเมฆตั้งขึ้นยังฝนโบกขรพรรษให้ตกแล้ว น้ำฝนนั้นสีแดงเสียงซู่ซ่าไหลไป
ลงที่ลุ่ม ผู้ต้องการให้เปียก ก็เปียก ฝนนั้นไม่ตกต้องกายของผู้ที่ไม่ต้องการให้เปียกแม้เพียงหยาดเดียว

(ทศพรคาถา : ๖๐๑)

ลักษณะของฝนโบกขรพรรษมีสีแดง ผู้ใดต้องการให้น้ำฝนโบกขรพรรษ
เปียกกายก็เปียก ผู้ใดไม่ต้องการให้น้ำฝนโบกขรพรรษเปียกกายก็จะไม่เปียกแม้เพียงหยาดเดียว
ลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะของฝนที่พิเศษแตกต่างจากฝนทั่วไป ซึ่งสร้างความประหลาดใจแก่ผู้พบ
เห็น ดังภิกษุทั้งหลายเปล่งเสียงอุทานออกมาว่า

ภิกษุทั้งหลายพูดกันว่า โอ น้าอัศจรรย์ โอ ไม่เคยมี โอ อานุภาพแห่งพระพุทธรูปเจ้า
มหาเมฆจึงยังฝนโบกขรพรรษเห็นปานนี้ ให้ตกในสมาคมแห่งพระประยูรญาติทั้งหลาย

(ทศพรคาถา : ๖๐๒)

ความอัศจรรย์ใจของเหล่าภิกษุ ทำให้พระพุทธเจ้าทรงมีพุทธดำรัสถึงอดีตนิทานเมื่อครั้งพระองค์เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร พุทธดำรัสเรื่องฝนโบกขรพรรษนี้จึงเป็นที่มาของเรื่องเวสสันดรชาดก

นอกจากฝนโบกขรพรรษจะปรากฏในทศพรคาถาแล้ว ในขัตติยบรรพ ปรากฏเรื่องฝนโบกขรพรรษเช่นกัน ในครั้งนั้นฝนโบกขรพรรษเกิดขึ้นเนื่องจากกษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์ ได้แก่ พระเจ้าสุทนต์ พระนางผุสดี พระเวสสันดร พระนางมัทรี พระชาลี และพระกัณหาชينا รวมถึงเหล่าข้าราชการล้วนถึงแก่วิสัญญภาพ ท้าวสักกเทวราชจึงยังฝนโบกขรพรรษให้เกิดขึ้น ดังนี้

ครั้งนั้น ท้าวสักกเทวราชทรงดำริว่า กษัตริย์ทั้ง ๖ องค์ พร้อมด้วยราชบริพารถึง วิสัญญภาพไม่มีใครแค้นหนึ่งที่สามารถจะลุกขึ้นรดน้ำลงบนศีรษะของใครได้ เอาเถะ เราจักยังฝนโบกขรพรรษให้ตกลงเพื่อชนเหล่านั้นในบัดนี้ ดำริฉะนี้แล้วจึงยังฝนโบกขรพรรษให้ตกลง ณ สมาคมแห่งกษัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์ ชนเหล่าใดใครให้เปียกชนเหล่านั้นก็เปียก เหล่าชนที่ไม่ต้องการให้เปียก แม้สักระยะเดียวก็ไม่ตั้งอยู่ในเบื้องบนแห่งชนเหล่านั้น เพียงดั่งน้ำกลิ้งไปจากใบบัวฉะนั้น ฝนโบกขรพรรษนั้นเป็นเหมือนน้ำฝนที่ตกลงบนใบบัวด้วยประการฉะนี้..

(ขัตติยบรรพ : ๘๐๐)

การปรากฏของฝนโบกขรพรรษจึงเป็นการแสดงถึงพระบารมีที่ยิ่งใหญ่ของพระพุทธองค์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร และกระทั่งพระองค์ตรัสรู้เป็นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนั้นฝนโบกขรพรรษจึงเป็นฉากหนึ่งที่ทำให้ผู้อ่านพิศวง อัศจรรย์ใจในพระบารมีที่ยิ่งใหญ่ของพระพุทธองค์ ฉากแห่งความอัศจรรย์ของฝนโบกขรพรรษอธิบายเป็นภาวะและรสได้ดังนี้

ภาวะและรสข้างต้นเกิดจาก “วิมหะฐายีภาวะ” คือภาวะพิศวง ซึ่งเป็นภาวะหลักที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลง ได้แก่ การแสดงยมกปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้า โดยมี “อุทที่ปนวิภาวะ” เหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม ได้แก่ การเกิดฝนโบกขรพรรษ ผลที่เกิดขึ้น “อนุภาวะ” คือพระเจ้าสุทนต์ พระประยูรญาติ และคนทั้งหลายยอมรับความยิ่งใหญ่ของพระพุทธองค์ในเรื่อง และมี “พยภิจาริภาวะ” คือภาวะเสริมที่ช่วยสนับสนุน “วิมหะฐายีภาวะ” ได้แก่ “หริสະ” ความยินดีของพระภิกษุจนพากันเปล่งคำอุทานออกมา ภาวะทั้งหมดที่กล่าวมาจึงเป็นสิ่งสนับสนุนความยิ่งใหญ่ในพระบารมีขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันช่วยสร้าง “อัပ္ภุตรส” ให้อัศจรรย์ใจผู้อ่านสามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

เวสสันดรได้แก่การต่อสู้กับพระทัยของพระองค์เองเมื่อทรงพระราชทานสองกุมารแก่ชูชก ดังใน
อรรถกถาเวสสันดรชาดกบรรยายว่า

ครั้งนั้นความปริวิตกได้เกิดขึ้นแก่พระเวสสันดรมหาสัตว์ ด้วยทรงเสียดหาในพระโอรสและ
พระธิดาอย่างนี้ว่า พราหมณ์นี้เบียดเบียนลูกทั้งสองของเราเหลือเกิน เมื่อไม่อาจกลั่นความโศกไว้ได้
ดังนี้ เราจักติดตามไปฆ่าพราหมณ์เสียแล้วนำลูกทั้งสองกลับมา...

(กุมารบรรพ : ๗๓๑)

ความหวั่นไหวภายในพระทัยของพระเวสสันดร ยังให้เกิดความสับสน
พระทัยในการบำเพ็ญบุตรทาน แต่สุดท้ายพระเวสสันดรทรงเอาชนะความหวั่นไหวในพระทัยได้
เพราะทรงคิดถึงประเพณีของพระโพธิสัตว์ในการบริจาคมหาบริจาค ๕ ประการ จึงจักเป็น
พระพุทธเจ้าได้

...แต่นั้นกลับทรงหวนคิดได้ว่า การที่ลูกเราทั้งสองถูกเบียดเบียนเป็นความลำบากยิ่ง นั้น
ไม่ใช่ฐานะ การบริจาคปิณฑบุตรทานแล้วจะเดือดร้อนภายหลัง หาใช้ธรรมของสัตบุรุษไม่ คากา
แสดงความปริวิตก ๒ คากาที่สองเนื้อความนั้น มีดังนี้ว่า

เราจะถือคัมภีร์พระแสงศร เหน็บพระแสงขรรค์ไว้เบื้องซ้าย นำลูกทั้งสองของเรา
กลับมาเพราะการที่ลูกทั้งสองถูกเบียดเบียนมาซึ่งความทุกข์ แต่ลูกทั้งสองพึงลำบากยาก
เข็ญนั้นไม่ใช่ฐานะ ก็ใครเล่าจะรู้ธรรมของสัตบุรุษ บำเพ็ญทานแล้วจะเดือดร้อนภายหลัง.
บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สติ ได้แก่ ธรรมคือประเพณีของพระโพธิสัตว์ในกาลก่อน. ได้ยิน
ว่า พระโพธิสัตว์นั้นทรงอนุสรณ์ถึงประเพณีแห่งพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในขณะนั้น แต่ในพระองค์ทรง
ดำริว่า พระโพธิสัตว์ทั้งปวงไม่ทรงบริจาคมหาบริจาค ๕ ประการ คือ บริจาคทรัพย์ บริจาคอวัยวะ
บริจาคชีวิต บริจาคบุตร บริจาคภรรยา หาเคยเป็นพระพุทธเจ้าได้ไม่ ก็ตัวเราก็เข้าอยู่ในจำพวกพระ
โพธิสัตว์เหล่านั้น แม้เราไม่บริจาคบุตรและชายา ก็ไม่อาจจะเป็นพระพุทธเจ้าได้ ทรงดำรินี้แล้ว
ยังสัญญาให้เกิดขึ้นว่า แน่เวสสันดรเป็นอย่างไร ท่านไม่รู้ว่าความที่บุตรและบุตรที่ให้เป็นทาสทาสี
แก่ชนเหล่าอื่น จะนำมาซึ่งความทุกข์ดอกหรือ เราจักตามไปฆ่าชูชกด้วยเหตุไรเล่าแล้วทรงดำริ
ต่อไปว่า ขึ้นชื่อว่าบริจาคทานแล้วตามเดือดร้อนภายหลัง หาสมควรแก่เราไม่ ทรงตัดพ้อพระองค์
เองอย่างนี้แล้ว ทรงอธิษฐานสมทานศีลมั่นโดยมนสิการว่า ถ้าชูชกฆ่าลูกทั้งสองของเรา จำเดิมแต่
เวลาที่เร บริจาคแล้วเราจะไม่กังวลอะไรทรงอธิษฐานมั่นเช่นนี้แล้ว เสด็จออกจากบรรณศาลาประทับ
นั่ง ณ แผ่นศิลา แทบวารบรรณศาลา ดุจภูมิมาทองค่านั่น.

(กุมารบรรพ : ๗๓๑-๗๓๒)

รณวีระของพระเวสสันดรข้างต้นจึงเกิดขึ้นจากการสู้รบกับจิตใจที่หวั่นไหว
ของพระองค์เอง ซึ่งถือเป็นความลำบากยิ่งกว่าการทำสงครามกับศัตรู นอกจากนี้วีรกรรมของผู้อ่าน
ยังเกิดจากความกล้าหาญในการบำเพ็ญทานของพระเวสสันดรด้วยซึ่งเรียกว่า “ทานวีระ” ดังที่พระ
เวสสันดรทรงบริจาคสิ่งสำคัญ ได้แก่ ข้างปัจฉิมานาค สองกุมาร และพระนางมัทรี

พระเวสสันดรทรงบริจาคช้างปัจจัยนาครให้พราหมณ์ชาวกาลิงครัฐ ทำให้ชาวสีพีไม่พอใจจึงทูลให้พระเจ้าศุภชัยเนรเทศพระเวสสันดรสู่ป่า เมื่อพระเวสสันดรทรงทราบว่าจะต้องเสด็จสู่ป่าก็ไม่ทรงโกรธชาวสีพีแต่อย่างใด กลับโสมนัสยิ่ง ดังที่พระเวสสันดรตรัสว่า

ดวงหทัยหรือจักขุ เราก็กู้ให้ได้ จะอะไรกะทรัพย์นอกร่างกายของเราคือ เงิน ทอง มุกดา ไพฑูรย์หรือแก้วมณี ในเมื่อयाจากมาแล้ว เราได้เห็นเขาแล้ว พึงให้พาหาเบื่องขวเบื่องชายก็ได้ เราไม่พึงหวั่นไหวเพราะใจของเรายินดีในการบริจาค ปวงชาวสีพีจึงขับไล่หรือฆ่าเราเสียก็ตาม พวกเขาจะตัดเราเสียเป็น ๗ ท่อนก็ตามเถิด เราก็จักไม่แค้นแค้นจากการบริจาคเป็นอันขาด.

(หิมวันตวรรณนา : ๖๒๔)

ทานวีระของพระเวสสันดรยังแสดงให้เห็นต่อมาดังที่ทรงบริจาคบุตรทานและมัทรีทาน เมื่อพระเวสสันดรทรงบริจาคสองกุมารแก่ชูชก พระองค์มิได้ขัดข้องหรือคัดค้านชูชกแต่อย่างใด ซึ่งหากเป็นบุคลลธรรมดาเมื่อเห็นความอัปลักษณ์ในความเป็นบุรุษโทษ ๑๘ ประการของชูชก ย่อมไม่ยกบุตรให้ชูชกแน่นอน พระเวสสันดรมิได้ทรงคิดว่าชูชกเป็นคนอัปลักษณ์และเป็นขอทานเลย ดังจะเห็นว่าเมื่อชูชกทูลขอสองกุมารจากพระเวสสันดร พระองค์ทรงปีติยิ่ง

พระเวสสันดรมหาสัตว์ได้ทรงสดับคำของชูชกดังนั้นก็ทรงโสมนัส ทรงยังเชิงบรรพตให้บันลือลั่น ดุจบุคลลวางถุงเต็มด้วยกหาปณะหนึ่งพันในมือของบุคลลที่เหยียดออกรับฉะนั้น ตรัสว่า
ดูก่อนพราหมณ์ เรายกให้ ไม่หวั่นไหว ท่านจงเป็นใหญ่ไปเกิด...

(กุมารบรรพ : ๗๑๔-๗๑๕)

ต่อมาทานวีระของพระเวสสันดรแสดงให้เห็นอีกครั้งจากการที่พระองค์ทรงข่มพระทัยละความรักและความเสนาหาที่ทรงมีต่อสองกุมาร เมื่อชูชกนำเถาวัลย์มาผูกข้อพระหัตถ์ของสองกุมารเข้าไว้ด้วยกัน จากนั้นโบายตีสองกุมารให้ได้รับความเจ็บปวดทรมานทันที เมื่อพระเวสสันดรทรงได้ยินคำคร่ำครวญพรรณนาของสองกุมาร รวมทั้งความอัปลักษณ์และกิริยาที่หยาบช้าของชูชก พระเวสสันดรจึงสงสารพระชาติและพระกัณหาชินาอันเนื่องมาจากความเสนาหา แต่สุดท้ายพระองค์ก็ทรงละความเสนาหาได้ และทรงมีอารมณ์เป็นปกติดังเดิม ดังในอรรถกถาเวสสันดรชาดกบรรยายว่า

เมื่อพระกัณหาชินากุมารีน้อยทรงพิลาปราพันองค์สิ้นเสด็จไปอยู่ พระเวสสันดรมหาสัตว์ทรงเศร้าโศกเป็นกำลัง พระหทัยวัดถุร้อน เมื่อพระนาสิกไม่พอจะระบายพระอัสสาสะปัสสาสะ ก็ต้องทรงปล่อยให้พระอัสสาสะปัสสาสะอันร้อนออกทางพระโอษฐ์ พระอัสสุเป็นดังหยาดพระโลหิตไหลออกจากพระเนตรทั้งสอง พระเวสสันดรมหาสัตว์ทรงดำริว่า ทุกข์เห็นปานนี้เกิดเพราะโทษแห่งความเสนาหา หาใช่เพราะเหตุการณ์อื่นไม่ เพราะฉะนั้น ควรเราเป็นผู้มีจิตมัยยัสถ์ว่างอารมณ์เป็น

กลาง อย่าทำความเสนาหา ทรงดำริฉะนี้แล้ว ทรงบรรเทาความโศกเห็นปานนั้นเสียด้วยกำลังพระ
ญาณของพระองค์ ประทับนั่งด้วยพระอาการเป็นปกติ.

(กุมารบรรพ : ๗๓๔-๗๓๕)

การดำรงอารมณ์ปกติของพระเวสสันดรข้างต้น ถือเป็นการวางอารมณ์
พิเศษเหนือกว่าอารมณ์ปกติชน การตัดสิ้นจากกิเลสทั้งปวงได้ทำให้พระเวสสันดรทรงเกิดอารมณ์
พิเศษขึ้น อันเกิดจากการละวางความเสนาหา การละจากสิ่งที่ถือว่าเป็นของๆ ตน คือการปล่อยวาง
ให้ทุกสิ่งเป็นไปตามธรรมชาติ เพราะธรรมดาบิดามารดาเมื่อเห็นความทุกข์ของบุตร ย่อมต้องการ
ช่วยเหลือให้บุตรพ้นจากความทุกข์นั้น การบริจาคบุตรทานในครั้งนี้จึงประสบผลสำเร็จ และถือ
เป็นบททดสอบการบำเพ็ญทานของพระเวสสันดรได้ดีที่สุด

เมื่อพระเวสสันดรทรงบริจาคมัทรีทาน พระเวสสันดรมิได้ทรงลังเลพระทัย
ว่าจะต้องยกพระนางมัทรีให้แก่ชายอื่น กลับพระราชทานให้ทันทีและทรงมีพระทัยปิติยินดียิ่ง
เช่นเดียวกับเมื่อครั้งที่บริจาคบุตรทาน

...พระมหาสัตว์มิได้ตรัสว่าเมื่อวานนี้อาตมาได้ให้บุตรบุตรแก่พราหมณ์ไปแล้ว อาตมา
จะต้องอยู่ในป่ารูปเดียวเท่านั้น จักให้มัทรีแก่ท่านได้อย่างไร ดังนี้ เป็นเพียงตั้งผู้มีกำลังวางถุ
กหาปณะพันหนึ่งลงบนหัตถ์ที่เหยียดออกกรับ มีพระมนัสไม่ขัดไม่ข้องไม่หุดหู่เป็นราวกะยังฎมาให้
บันลือลั่น ตรัสว่า

ดูก่อนพราหมณ์ อาตมาให้สิ่งที่ท่านขอต่ออาตมา อาตมาไม่หวั่นหวาด ไม่ช้อน
สิ่งที่มีย่อย ใจของอาตมายินดีในทาน.

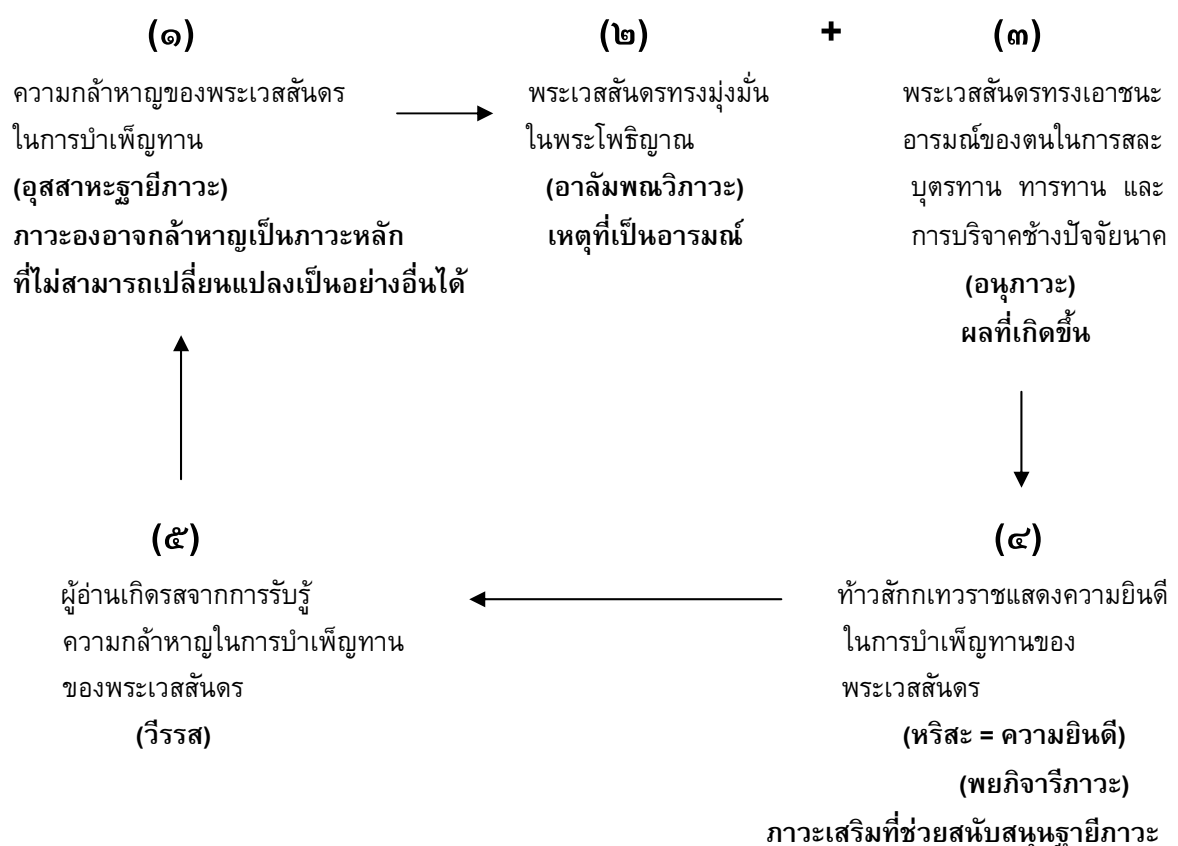
(สักกบรรพ : ๗๖๓-๗๖๔)

การบริจาคมัทรีทานข้างต้นจึงเป็นการแสดงให้เห็นถึง “ทานวิระ” ของพระ
เวสสันดร ซึ่งทรงยอมได้เพราะทรงมุ่งหวังในพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้น “ทานวิระ” ของพระ
เวสสันดรจึงทำให้ท้าวสักกเทวราชแสดงความยินดี และเปล่งคำอนุโมทนาทาน

ความกล้าหาญของพระเวสสันดรทั้งหมดข้างต้น จึงเป็นการแสดงให้เห็นผู้อ่าน
เห็นถึงพระทัยที่เข้มแข็งและความมุ่งมั่นในพระโพธิญาณของพระเวสสันดรถือเป็น “รณวิระ” และ
“ทานวิระ” ทำให้พระเวสสันดรทรงเอาชนะกิเลสต่างๆ และข่มพระทัยได้ในที่สุด ทั้งหมดนี้ล้วนเป็น
สิ่งที่ทำให้ผู้อ่านเกิด “วีรรส” ดังอธิบายภาวะและรสดังนี้

ภาวะและรสข้างต้น เกิดจาก “อุสสาหะฐายีภาวะ” คือภาวะองอาจกล้าหาญ
ของพระเวสสันดรที่จะบำเพ็ญทานบารมี อันเป็นภาวะหลัก โดยมี “อาลัมพณวิภาวะ” คือเหตุที่เป็น
อารมณ์ ได้แก่ พระเวสสันดรทรงมุ่งมั่นในพระโพธิญาณช่วยสนับสนุน “อุสสาหะฐายีภาวะ” ที่ทรง

กล้าในการบำเพ็ญทานให้เด่นชัด ส่งผลให้ “อนุภาวะ” คือผลที่เกิดขึ้น ได้แก่ การบริจาคช้าง บัณฑิตยาคทำให้พระเวสสันดรต้องเสด็จสู่ป่าแต่พระองค์ยังทรงมุ่งมั่นที่จะบำเพ็ญทานต่อไป พระเวสสันดรทรงเอาชนะใจตนเองในการสละบุตรเพื่อเป็นทานได้ และทรงบำเพ็ญทานในเวลา ต่อมา นอกจากนี้ “พยกิจารภาวะ” คือภาวะเสริมที่ช่วยสนับสนุน “อุสสาหะฐายีภาวะ” ให้กระจ่าง ชัดเจน ได้แก่ “หริสะ” ความยินดีของท้าวสักกเทวราชที่ทรงยินดีในความกล้าหาญที่จะบำเพ็ญทาน ของพระเวสสันดร ความกล้าหาญของพระเวสสันดรในการบำเพ็ญทานบารมีจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ผู้อ่านเกิด “วีรรส” ซึ่งสามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๑๓ แสดงภาวะองอาจกล้าหาญและวีรรสในตัวละครพระเวสสันดร

๔.๒.๕.๑.๒ พระชาลี และพระกัณหาชินา

พระชาลีและพระกัณหาชินาเป็นตัวละครที่ช่วยสร้างวีรรสแก่ผู้อ่าน ดังจะ เห็นได้จากความกล้าหาญของสองกุมารในการช่วยเหลือพระเวสสันดรให้บรรลุทานบารมี ความกล้าหาญของสองกุมารเกิดจากความรักที่ทั้งสองพระองค์ทรงมีต่อพระบิดาจึงทรงยอมเป็นวิบัติ ทานเพื่อให้พระเวสสันดรได้บำเพ็ญบุตรทาน ซึ่งเรียกว่า “ทยาวิระ” ดังตอนที่พระชาลีและ พระกัณหาชินาเสด็จขึ้นจากสระโบกขรณี เพื่อให้พระบิดาได้บริจาคบุตรทานแก่ชูชก

พระราชลัทธิราชกุมารได้ทรงสดับพระดำรัสของพระราชบิดา จึงทรงคิดว่าตาพราหมณ์จึง
ทำเราตามใจชอบเถิด เราจักไม่กล่าวคำสองกับพระราชบิดา จึงโผล่พระเศียรแหวกใบบัวออกเสด็จขึ้น
จากน้ำ หมอบแทบพระบาทเบื้องขวาแห่งพระมหาสัตว์ กอดข้อพระบาทไว้มั่นทรงกันแสง...

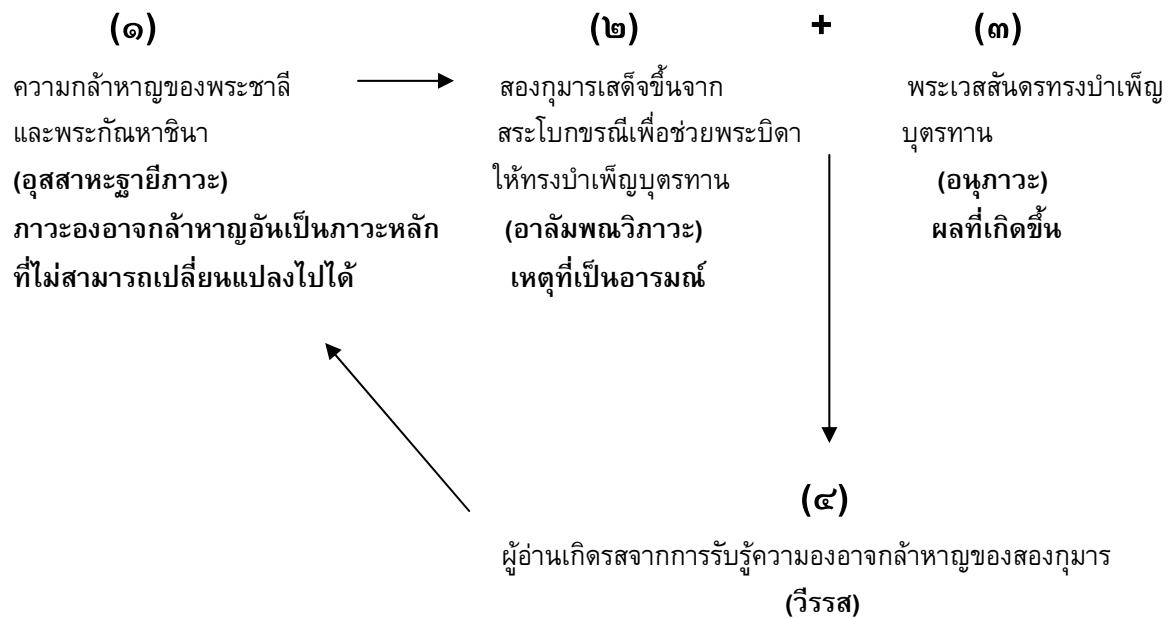
(กุมารบรรพ : ๗๖๓-๗๖๔)

พระนางกัณหาชรินทร์ได้ทรงสดับพระดำรัสของพระราชบิดาจึงทรงคิดว่า เราจักไม่
กล่าวคำสองกับพระราชบิดา จึงเสด็จขึ้นจากน้ำเหมือนกัน หมอบแทบพระบาทเบื้องซ้ายแห่งพระ
มหาสัตว์ กอดข้อพระบาทไว้มั่นทรงกันแสง...

(กุมารบรรพ : ๗๖๕)

ถึงแม้ว่าพระชาติและพระกัณหาชรินทร์จะทรงกลัวชุกมากเพียงใด แต่ด้วย
ความรักและความเข้าพระทัยว่าพระเวสสันดรทรงปรารถนาในการบรรลุพระโพธิญาณเป็นที่สุด
ดังที่พระเวสสันดรตรัสกับสองกุมารว่า “ขอเจ้าทั้งสองจงเป็นดั่งยานนาวาของพ่อ ไม่หวั่นไหวต่อ
สาครคือภพ พ่อจักข้ามฝั่งคือชาติ จักยกขึ้นซึ่งมนุษย์ทั้งเทวดาด้วย” (กุมารบรรพ : ๗๖๕) คำตรัส
ของพระบิดานี้เองที่ทำให้พระชาติและพระกัณหาชรินทร์ทรงกล้าที่จะเผชิญหน้ากับความน่ากลัวของ
ชุกเพียงเพื่อให้พระบิดาสมปรารถนา “ทวยาวีระ” คือความกล้าหาญในการช่วยเหลือพระบิดาให้
ได้บำเพ็ญบุตรทานของสองกุมารข้างต้นจึงยังให้อ่านซาบซึ้ง และประทับใจในความกล้าหาญของ
สองพระองค์จนกระทั่งเกิด “วีรกรรม” ซึ่งอธิบายภาวะและรสดังนี้

ภาวะและรสข้างต้นเกิดจาก “อุสสาหะฐายีภาวะ” เป็นภาวะองอาจกล้าหาญ
ของสองกุมาร ซึ่งเป็นภาวะหลัก โดยมี “ออลัมพณวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นอารมณ์ ได้แก่ การเสด็จ
ขึ้นจากสระโบกขรณีเพื่อช่วยเหลือพระเวสสันดรให้ได้บำเพ็ญบุตรทาน ช่วยสนับสนุน “อุสสาหะฐายี
ภาวะ” ผลที่เกิดขึ้น “อนุภาวะ” ได้แก่ พระเวสสันดรได้บำเพ็ญบุตรทาน การรับรู้ถึงความ
กล้าหาญของพระชาติและพระกัณหาชรินทร์ที่ทรงช่วยพระบิดา แม้ว่าจะต้องได้รับความเจ็บปวด
ทุกข์ทรมาน แต่เพราะทรงทราบว่าพระสัพพัญญุตญาณเป็นยอดปรารถนาของพระบิดา สองกุมาร
จึงเสด็จขึ้นจากสระโบกขรณี สร้างความประทับใจให้อ่านเห็นถึงความเป็นขัตติยะของสองกุมาร
“วีรกรรม” จึงเกิดขึ้นในใจผู้อ่าน สามารถสรุปเป็นแผนภูมิดังนี้

แผนภูมิที่ ๑๔ แสดงภาวะองอาจกล้าหาญและวีรสในตัวละครพระชาติ และพระกัณหาชินา

๔.๒.๗ วิจัยจรส

วิจัยจรสคือรสแห่งความเกลียด ความขยะแขยง และความน่ารังเกียจ เหตุที่ทำให้ ผู้อ่านเกิดวิจัยจรสนี้เกิดจากสาเหตุ ๓ ประการ ได้แก่ การรับรู้ถึงสิ่งที่น่าขยะแขยง การรับรู้ถึงสิ่งที่ น่าเหม็นหรือส่งกลิ่นเหม็น และเกิดจากความจิตจาง สิ่งที่ทำให้ผู้อ่านเกิดวิจัยจรสที่เด่นชัดที่สุดใน อรรถกถาเวสสันดรชาดก ได้แก่ ตัวละครคือชูชก

๔.๒.๗.๑ ตัวละครที่สร้างวิจัยจรส

ตัวละครที่สร้างวิจัยจรสอย่างเด่นชัดที่สุดในอรรถกถาเวสสันดรชาดกมีเพียง ตัวเดียวคือชูชก

๔.๒.๗.๑.๑ ชูชก

ความน่ารังเกียจของชูชกเกิดจากการที่ชูชกชรามากแล้วแต่ยังหมกมุ่นใน กามราคะ การแสดงถึงความชราของชูชกปรากฏเมื่อเหล่าพราหมณ์บริภาษนางอมิตตดาปนาว่า มีสามีแก่ ดังที่พวกนางใช้คำว่า “พราหมณ์แก่” “ผัวแก่” และ “คนแก่” เป็นต้น นอกจากความ ชราที่น่ารังเกียจแล้ว การมีภรรยาสาวคราวบุตรก็ทำให้ผู้อ่านรู้สึกกระอักกระอ่วนและรังเกียจชูชก เช่นกัน เมื่อนางอมิตตดาปนาไม่ปรารถนาที่จะปรนนิบัติชูชกอีกต่อไป ชูชกจึงเสนอตัวเป็น ผู้ทำงานบ้านทุกอย่างแทนแต่นางไม่ต้องการ สุดท้ายนางอมิตตดาปนาต้องการทาสรบใช้จึงชูชก ว่าจะทำตัวเป็นหญิงไม่ดีด้วยการเที่ยวเตร่กับชายอื่น ด้วยอำนาจของกามราคะที่รุ่มร่าชูชกจึง

ตัดสินใจเดินทางไปทูลขอสองกุมารกับพระเวสสันดร ดังในอรรถกถาเวสสันดรชาดกกล่าวถึงอำนาจของกามราคะซึ่งเป็นตัณหาเข้าบีบคั้นทำให้ชูชกต้องเดินทางไปพบพระเวสสันดรว่า

แต่นั้น พราหมณ์ชูชกนั้นก็ตกใจกลัว ตกอยู่ในอำนาจของนางอมิตตตปนาพราหมณ์ ถูกกามราคะบีบคั้น ได้กล่าวกะนางว่า แนะนางพราหมณ์ เจ้าจงจัดเสบียงเดินทางเพื่อฉัน คือจัดขนมที่ทำด้วยงา ขนมที่ปรุงด้วยน้ำตาล ขนมที่ทำเป็นก้อนด้วยน้ำผึ้ง ทั้งสัตตูก่อน สัตตุมงและข้าวผอก จัดให้ดี ฉันจักนำพี่น้องสองกุมารมาให้เป็นทาส กุมารกุมารทั้งสองนั้นจักไม่เกียจคร้านบำเรอปฏิบัติเจ้าตลอดคืนตลอดวัน.

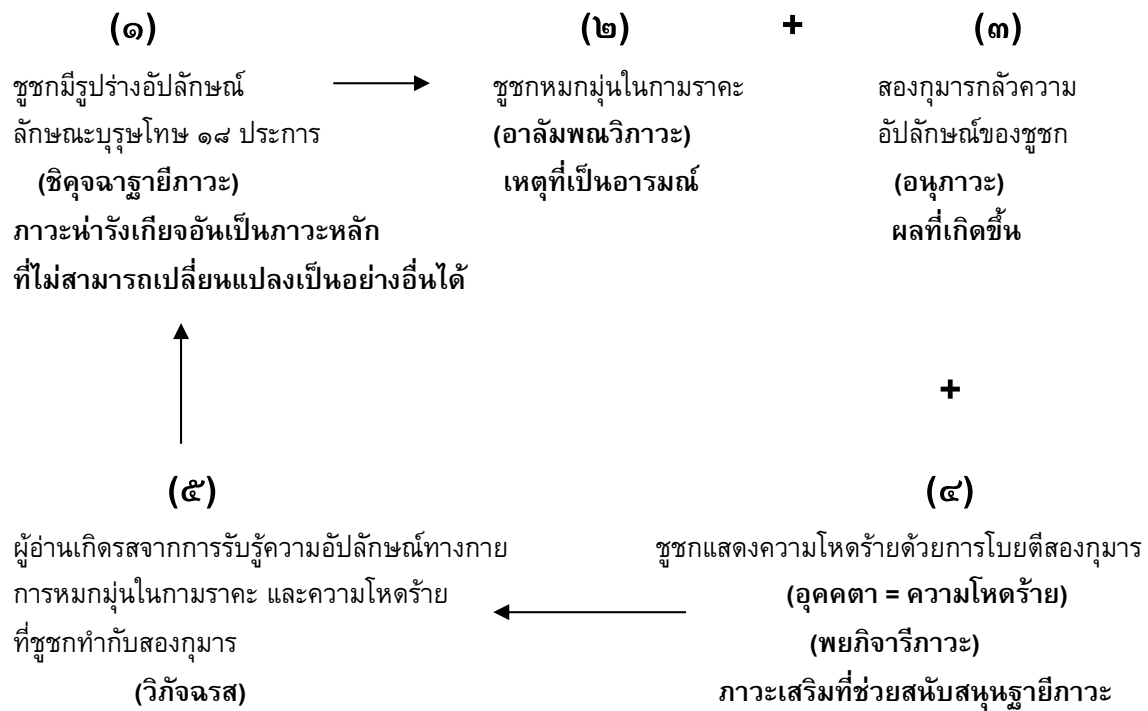
บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อหุติโต ได้แก่ เบียดเบียน คือบีบคั้น. บทว่า สกุโล ได้แก่ ขนมที่ทำด้วยงา. บทว่า สงคฺคฺพานิ จ ได้แก่ ขนมที่ปรุงด้วยน้ำตาล. บทว่า สตตฺกตฺต ได้แก่ ข้าวสัตตูก่อน ข้าวสัตตุมง และข้าวผอก. บทว่า เมถุนเก ได้แก่ ผู้เช่นเดียวกันด้วยชาติโคตรสกุลและประเทศ. บทว่า ทาสกุมารเก ได้แก่ สองกุมาร เพื่อประโยชน์เป็นทาสของเจ้า.

(ชูชกบรรพ : ๖๗๘)

ด้วยอำนาจของกามราคะจึงทำให้ชูชกเดินทางไปพบพระเวสสันดรเพื่อทูลขอพระชาติและพระกัณหาชิโน วิวัจณรสที่เกิดขึ้นแก่ผู้อ่านจึงเกิดจากการรับรู้ถึงความชราภาพของชูชกที่ได้ภรรยาสาวทำให้หมกมุ่นเรื่องกามารมณ์

ลักษณะบุรุษโทษ ๑๘ ประการ เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ผู้อ่านรู้สึกถึงเกียจชุก การพรรณนาให้เห็นความอปลักษณ์ของชูชก ซึ่งเป็นความอปลักษณ์ที่ “เป็นดั่งมนุษย์น่ากลัว” และจากการบรรยายลักษณะบุรุษโทษ ๑๘ ประการ ชวนให้ผู้อ่านสะอิดสะเอียนในความน่าหมื่นของชูชก วิวัจณรสจึงเกิดขึ้นทุกครั้งที่ตัวละครตัวนี้ปรากฏ ที่สำคัญที่สุดที่ทำให้ผู้อ่านขะแขยงและรังเกียจชูชกคือใจคอที่โหดร้ายผิดมนุษย์สามารถทำร้ายสองกุมารผู้นำรักต่อพระพักตร์พระเวสสันดร ทั้งที่พระองค์บริจาคสองกุมารแก่ชูชกแล้ว ความอปลักษณ์ทั้งกายและใจ รวมทั้งความหมกมุ่นในกามราคะ จึงทำให้ผู้อ่านรู้สึกถึงเกียจตัวละครตัวนี้ ดังอธิบายภาวะและรสได้ดังนี้

ภาวะและรสข้างต้นเกิดจาก “ชิจฺจนฐายีภาวะ” คือภาวนารังเกียจอันเป็นภาวะหลัก ได้แก่ ความน่ารังเกียจของชูชก โดยมี “อาลัมพณวิภาวะ” คือเหตุที่เป็นอารมณ์ ได้แก่ การหมกมุ่นในกามราคะ และการมีลักษณะบุรุษโทษ ๑๘ ประการ ช่วยสนับสนุน “ชิจฺจนฐายีภาวะ” ให้เด่นชัด ผลที่เกิดขึ้น “อนุภาวะ” ได้แก่ พระชาติและพระกัณหาชิโนแล้วความอปลักษณ์ของชูชก นอกจากนี้ยังมี “พยภิจาริภาวะ” คือภาวะเสริมที่ช่วยสนับสนุน “ชิจฺจนฐายีภาวะ” ได้แก่ “อุคคตา” คือความโหดร้ายของชูชกที่โบายตีสองกุมาร ช่วยสนับสนุนให้ “ชิจฺจนฐายีภาวะ” เด่นชัด เมื่อผู้อ่านรับรู้ถึงความน่ารังเกียจทั้งกายและใจของชูชกแล้วรู้สึกขะแขยงทำให้เกิด “วิวัจณรส” ทุกครั้งที่ตัวละครตัวนี้ปรากฏ ซึ่งสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๑๕ แสดงภาวะนั้นรังเกียจและวิภังขรสในตัวละครชุชก

การปรุงรสวรรณคดีที่ช่วยสร้างสุนทรีภาพแก่ผู้อ่านในอรรถกถาเวสสันดรชาดก มีทั้งหมด ๖ รส ได้แก่ สันตรส สิงคารรส กรุณารส อัปภูตรส วีรรส และวิภังขรส การเกิดรสของผู้อ่านเกิดจากภาวะที่กวีถ่ายทอดไว้ในวรรณคดี ผู้อ่านสามารถรับรู้ภาวะและเหตุแห่งภาวะนั้น ทำให้เกิดปฏิกิริยาตอบสนองที่เรียกว่ารส การเกิดรสของผู้อ่านในอรรถกถาเวสสันดรชาดกเป็นพื้นฐานสำคัญที่จะทำให้ผู้อ่านเข้าใจวรรณคดีบาฬีและเกิดความพึงพอใจวรรณคดีบาฬี ก่อให้เกิดความตระหนักรู้ทางศีลธรรม จนกระทั่งสามารถควบคุมพฤติกรรมและอารมณ์มิให้ออกนอกกรอบแห่งศีลธรรม ความพึงพอใจของผู้อ่านที่ได้เรียนรู้ชีวิตของมนุษย์และสรรพสิ่งต่างๆ ทั้งหมด อันจะนำไปสู่การเข้าใจถึงสรรพสิ่งต่างๆ และถึงความหลุดพ้นในที่สุด ความพึงพอใจในการรับรสของผู้อ่านในชั้นการตระหนักรู้ทางศีลธรรมนี้ถือเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของวรรณคดีบาฬี เพราะเป็นการสอนเรื่องการใช้ชีวิตในชั้น “โลกียะสุข” อันนำไปสู่ “โลกุตตระ” ได้

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

อรรถกถาเวสสันตรชาดกเป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร ในพระชาตินี้พระเวสสันดรโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทานบารมีอันอุกฤษฏ์ โดยทรงบริจาคบุตรทาน และทารุณ เพื่อหมายสำเร็จในพระโพธิญาณ การศึกษาวิจัยครั้งนี้ชี้ให้เห็นสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันตรชาดก ด้านการใช้ภาษา และการปรุงรสทางวรรณคดี ซึ่งผลการศึกษาค้นคว้าได้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าอรรถกถาเวสสันตรชาดกมีลักษณะโดดเด่นทางสุนทรียภาพ อันเกิดจากองค์ประกอบที่สำคัญคือ การใช้ภาษา และการปรุงรสทางวรรณคดี องค์ประกอบทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นผลให้เรื่องพระเวสสันดรได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย ซึ่งผู้วิจัยจะสรุปผลการวิจัย และอภิปรายผลดังนี้

สุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันตรชาดก เกิดจากองค์ประกอบที่สำคัญ ๒ ประการ คือ การใช้ภาษา และการปรุงรสทางวรรณคดี

ลักษณะเด่นทางการใช้ภาษาที่สร้างสุนทรียภาพในอรรถกถาเวสสันตรชาดก เกิดจากกลวิธีการใช้ภาษา ๓ ประการ ได้แก่ การสรรคำ การใช้ภาพพจน์ และการใช้สัญลักษณ์

ด้านการสรรคำในอรรถกถาเวสสันตรชาดก เกิดจากความมุ่งหมายของกวี ๓ ประการ คือ การสรรคำพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละคร การสรรคำแสดงกิริยาอาการของตัวละคร และการสรรคำแสดงลักษณะของตัวละคร การสรรคำพรรณนาอารมณ์และความรู้สึกของตัวละคร สามารถแบ่งได้ ๒ ประเภท ได้แก่ การสรรคำเพื่อแสดงอิฏฐารมณ์ และการสรรคำเพื่อแสดงอนิฏฐารมณ์ การสรรคำแสดงกิริยาอาการของตัวละคร ช่วยสื่อความหมายให้ผู้อ่านเข้าใจการกระทำของตัวละคร และรับรู้สภาวะอารมณ์ของตัวละคร ส่วนการสรรคำแสดงลักษณะของตัวละคร ได้แก่ การสรรคำเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของพระเวสสันดร การสรรคำแสดงลักษณะความเป็นนางแก้วของพระนางมัทรี และการสรรคำเพื่อแสดงลักษณะทูลลักษณะของชูชก

ด้านการใช้ภาพพจน์ในอรรถกถาเวสสันตรชาดก กวีมีจุดมุ่งหมายเพื่อเปรียบเทียบให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวของชาดก และสื่อภาพได้ชัดเจน การใช้ภาพพจน์มี ๒ ประเภท ได้แก่ อุปมา และบุคคลาธิฐาน การใช้อุปมาเป็นการใช้ภาพพจน์ของกวีที่พบมากที่สุด ในอรรถกถาเวสสันตรชาดก ซึ่งถือเป็นลักษณะที่โดดเด่นที่สุด การอุปมามีหลายระดับตั้งแต่การอุปมาเพียงครั้งเดียว จนกระทั่งถึงการอุปมาติดต่อกันหลายๆ ครั้ง การใช้อุปมาในอรรถกถาเวสสันตรชาดก มี ๒ ลักษณะ ได้แก่ การอุปมาแบบใช้คำเชื่อม และการอุปมาแบบประโยค “ฉันใด...ฉันนั้น” การอุปมาแบบใช้คำเชื่อมมี ๓ แบบ ได้แก่ การใช้อุปมาเดี่ยว การใช้อุปมาซ้อน และการใช้อุปมาพร้อมกับภาพพจน์อื่น การใช้อุปมาเดี่ยวมีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงความงดงามของตัวละคร สถานที่ และแสดงอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร การใช้อุปมาซ้อน เป็นการใช้อุปมาติดต่อกันหลายๆ ครั้งให้สื่อใจความได้สมบูรณ์ เพื่อเน้นย้ำอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร และเน้นรายละเอียดของภาพ ส่วนการใช้

อุปมาพร้อมกับภาพพจน์อื่น มี ๓ ประการ ได้แก่ การใช้อุปมาพร้อมกับอุปลักษณ์ การใช้อุปมาพร้อมกับปฏิพจน์ และการใช้อุปมาพร้อมกับอติพจน์ การใช้อุปมาเป็นการใช้ภาพพจน์ที่โดดเด่นที่สุดในอรรถกถาเวสสันตรชาดก โดยเฉพาะการใช้อุปมาซ้อน เพื่อสื่อความได้สมบูรณ์ และเน้นย้ำอารมณ์ของตัวละครเด่นชัด

การใช้สัญลักษณ์ในอรรถกถาเวสสันตรชาดก เป็นกลวิธีหนึ่งที่ใช้สื่อสารธรรมและแนวคิดทางพุทธศาสนาไปสู่ผู้อ่านอย่างเป็นรูปธรรม ทั้งหลักธรรมเรื่องทาน อกุศลมูล ๓ ประการ ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ การบำเพ็ญบุญและสะสมบุญตามแบบอย่างพระโพธิสัตว์ เป็นต้น การใช้สัญลักษณ์สื่อสารธรรมเช่นนี้ถือเป็นขนบของวรรณคดีบาลีที่มุ่งให้ผู้อ่านเข้าถึง “ธรรมรส”

แม้ว่าอรรถกถาเวสสันตรชาดกจะเป็นคัมภีร์ทางศาสนา แต่ก็มีชีวิตเด่นทางด้านรสเช่นกัน ผู้วิจัยใช้คัมภีร์สุโพธาลังการ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่เป็นหลักในการแต่งหนังสือบาลีมาเป็นแนวทางในการศึกษาเรื่องภาวะและรสในอรรถกถาเวสสันตรชาดก การศึกษาเรื่องรสนี้ผู้วิจัยพบว่าการปรุงรสในอรรถกถาเวสสันตรชาดกที่ปรากฏเด่นชัดตามการแสดงภาวะและรสในคัมภีร์สุโพธาลังการ มีทั้งหมด ๖ รส ได้แก่ สันตรสคือรสแห่งความสงบ สิงคารรสคือรสแห่งความซาบซึ้งในความรัก กรุณารสคือรสแห่งความสงสาร อัပ္ภูตรสคือรสแห่งความอัศจรรย์ วีรรสคือรสแห่งความองอาจกล้าหาญ และวิภัจจรสคือรสแห่งความรังเกียจ ขยะแขยง รสที่โดดเด่นที่สุดในอรรถกถาเวสสันตรชาดกคือสันตรส ส่วนรสอื่นๆ เป็นรสที่เสริมให้สันตรสเด่นชัดขึ้น การปรุงรสในอรรถกถาเวสสันตรชาดกปรุงผ่านตัวละครและฉาก โดยใช้ภาษาที่เรียบง่ายและประณีต เพื่อให้เกิดรสที่กลมกล่อมนุ่มนวลนำผู้อ่านไปสู่สุนทริยภาพ

การใช้ภาษาที่มีความประณีต เรียบง่าย แต่แฝงด้วยสาระธรรมและแนวคิดทางพุทธศาสนา ถือเป็นลักษณะโดดเด่นที่สำคัญของอรรถกถาเวสสันตรชาดก ผนวกกับการปรุงรสที่เข้มข้นผ่านตัวละครและฉาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสื่อความคิด อารมณ์ความรู้สึก และการกระทำของตัวละคร ล้วนทำให้อ่านกินใจและดื่มด่ำไปกับการบำเพ็ญทานบารมีที่ยิ่งใหญ่ของพระเวสสันตรโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นสาระธรรมที่สำคัญของอรรถกถาเวสสันตรชาดก ผลแห่งความดื่มด่ำอิมเมจนั้นสร้างความพึงใจ เข้าใจ และเกิดความตระหนักรู้ทางศีลธรรมแก่ผู้อ่าน อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของการรับรสทางวรรณคดีบาลี

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น อรรถกถาเวสสันตรชาดกจึงเป็นงานศิลปะชั้นเยี่ยมอีกชิ้นหนึ่งที่ใช้องค์ประกอบสำคัญ คือการใช้ภาษาอย่างประณีต และการปรุงรสทางวรรณคดีที่เข้มข้นประกอบสร้างเข้าด้วยกันจนกลายเป็นเรื่องเล่าที่มีศิลปะ ช่วยเร้าอารมณ์ความรู้สึก สร้างอารมณ์สะท้อนใจ และแฝงด้วยคติธรรม โดยมีสันตรสเป็นรสที่โดดเด่นขรุสอื่นๆ สร้างความปิติอิมเมจอิมเมจแก่ผู้อ่าน ตามลักษณะของรสแห่งพระธรรม “ธรรมรส” ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของ

วรรณคดีบาลีทำให้วรรณคดีเวสสันดรชาดกไม่มีภาวะขบขัน หรือบทรุนแรงที่กล่าวถึงการหลังเลือด อันเป็นการคงความศักดิ์สิทธิ์ของบทประพันธ์ทางศาสนา

ดังนั้นความงดงามทางภาษาธรรมอันประณีต และการปรุงรสที่เข้มข้นกลมกล่อม จึงทำให้วรรณคดีเวสสันดรชาดกมีความแตกต่างจากเรื่องราวของพระเวสสันดรในวรรณคดีเรื่องอื่นอย่างใดก็ตาม การศึกษาวรรณคดีบาลียังคงต้องอาศัยการตีความและความเข้าใจในแนวคิดทางพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง จึงจะทำให้การศึกษาวรรณคดีบาลีประสบผลสำเร็จสูงสุด

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาสุนทรียภาพในวรรณคดีเวสสันดรชาดก ผู้วิจัยขอเสนอแนะแนวทางในการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม ดังนี้

๑. ควรศึกษาเรื่องของพระเวสสันดรที่เป็นคัมภีร์ขยายวรรณคดีอีกชั้นหนึ่ง เช่น คัมภีร์เวสสันดรที่ปนี ทั้งนี้เพื่อให้เห็นการตีความ และการขยายความเรื่องพระเวสสันดรอย่างชัดเจน
๒. ควรศึกษาอิทธิพลของตัวละครในวรรณคดีเวสสันดรชาดก โดยเฉพาะพระเวสสันดรที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย เพื่อให้เห็นถึงความนิยมและความแพร่หลายเรื่องทาน

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กรมพระปรมาภิไธยทิตทิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. (๒๕๓๔). พระปฐมสมโพธิกถา. กรุงเทพฯ :
อำนวยการพิมพ์.
- กรมศิลปากร. (๒๕๔๒). พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่มที่ ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๙.
กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.
- _____. (๒๕๔๒). พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่มที่ ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๙.
กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.
- _____. (๒๕๓๙). วรรณกรรมสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.
- _____. (๒๕๔๐). วรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและ
ประวัติศาสตร์.
- กระแส มัลลยาภรณ์. (๒๕๒๒). วรรณคดีวิเคราะห์ : หลักบางประการ. กรุงเทพฯ : ภาควิชา
ภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สงขลา.
- กาญจนา นาคสกุล. (๒๕๒๑). การใช้ภาษา. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย.
- กุสุมา รัชชมณี. (๒๕๔๙). การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต. พิมพ์ครั้งที่
๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บริษัท ธรรมสาร จำกัด.
- _____. (๒๕๔๗). กุสุมาวรรณนา ๔ : วรรณสารวิจัย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แม่คำผาง.
- _____. (๒๕๔๗). กุสุมา รัชชมณี ๖๐. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
(เนื่องในวาระเกษียณอายุราชการของศาสตราจารย์ ดร. กุสุมา รัชชมณี สิงหาคม
พ.ศ. ๒๕๔๗).
- _____. (๒๕๔๕). สุนทรียรสในวรรณคดีมหาภารตะ. ใน ตำรวินิชาการ รวมบทความทาง
วิชาการ คณะโบราณคดี ปี ๒๕๔๕. หน้า ๑๑๙-๑๒๙. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- กุหลาบ มัลลิกะมาส. (๒๕๔๒). ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
รามคำแหง.
- ชลดา ศิริวิทย์เจริญ. (๒๕๑๙). การศึกษาลิลิตตะเลงพ่ายในแนวสุนทรียศาสตร์. วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ชลธิรา กลัดอยู่. (๒๕๑๕). การวิเคราะห์วรรณคดีวิจารณ์เชิงปฏิบัติ. ใน ศาสตร์และศิลป์แห่ง
อักษร. กรุงเทพฯ : พิมพ์.

- ชลธิรา สัตยาวัฒนา. (๒๕๑๓). *การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- จิตติรัตน์ รัตนจรัสโรจน์. (๒๕๔๒). *สุนทรียศาสตร์ในคัมภีร์นาฏยศาสตร์*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญา). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ดวงมน จิตร์จำนงค์. (๒๕๓๓). *คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- _____. (๒๕๓๖). *สุนทรียภาพในภาษาไทย*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : ศยาม.
- ดวงมน ปริบุญณะ. (๒๕๑๖). *ความงามในทวาทศมาส*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ธรรมปรีชา(แก้ว), พระยา. (๒๕๒๑). *ไตรภูมิโลกวิจิตรนิพนธ์ เล่ม ๒*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- _____. (๒๕๒๑). *ไตรภูมิโลกวิจิตรนิพนธ์ เล่ม ๓*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- ธนิต อยู่โพธิ์,ผู้แปลและเรียบเรียง. (๒๕๓๐). *นิทานกัณฑ์พระพุทธรูปประวัติตอนต้น ฉบับพระพุทธรูปโลหะ*. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. (เนื่องในมหามงคลสมัยพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาเสมอสมเด็จพะบรมอัยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๗ มกราคม ๒๕๒๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๘).
- ธเนศ เวศร์ภาดา. (๒๕๔๙). *หอมโลกวรรณศิลป์ : การสร้างรสสุนทรีย์แห่งวรรณคดีไทย*. กรุงเทพฯ : ปาเจรา.
- นิตยา แก้วลักษณ์. (๒๕๔๔,พฤษภาคม). *ภาพพจน์ในมหาชาติคำหลวง*. *วารสารวิชาการ*. ๔ : ๕๖-๗๒.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ,ม.ล. (๒๕๔๓). *วิเคราะห์วรรณคดีไทย*. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : ศยาม.
- _____. (๒๕๑๔). *หัวใจของวรรณคดีไทย*. ใน *วรรณไวทยาการ*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช. (ชุมนุมบทความวิชาการถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่น นราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ ๘๐ พรรษาบริบูรณ์ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔).
- ประพจน์ อัครวิรุฬห์การ. (๒๕๔๖). *โพธิสัตว์จรยา : มรรคาเพื่อบรรพชา*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. (๒๕๔๑,กรกฎาคม-ธันวาคม). *พระปัญญาบารมีของพระเวสสันดร*. *วารสารอักษรศาสตร์*. ๒๗ : ๑๑-๒๑.

พระคันธสารากวีวงศ์. (๒๕๔๖). สุโขทัยหลังการมณเฑียรบาล หลักการตกแต่งเสียงและความหมาย.

กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (๒๕๔๖). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (๒๕๓๓). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พิสิษฐ์ กอบบุญ. (๒๕๔๖, ธันวาคม). ปุจฉา-วิสัชนา : กลวิธีทางวรรณศิลป์ในมหิทธิชาดก. วารสารภาษาและวรรณคดีไทย. ๒๐ : ๕๕-๕๓.

_____. (๒๕๔๘). ปุจฉา-วิสัชนา : กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทยพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พัฒน พึ่งผลา. (๒๕๓๐). ชาดกกับวรรณกรรมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์รามคำแหง.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. (๒๕๔๓). พัฒนาการวรรณคดีไทย หน่วยที่ ๑-๗. (เอกสารประกอบคำสอน). สาขาวิชาศิลปศาสตร์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

_____. (๒๕๔๔). ภาษาไทย ๗ (วรรณคดีวิจารณ์สำหรับครู) หน่วยที่ ๑-๖. (เอกสารประกอบคำสอน). สาขาวิชาศึกษาศาสตร์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

_____. (๒๕๔๔). ภาษาไทย ๗ (วรรณคดีวิจารณ์สำหรับครู) หน่วยที่ ๗-๑๕. (เอกสารประกอบคำสอน). สาขาวิชาศึกษาศาสตร์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (๒๕๔๓). พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๖๔.

พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย. (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในโอกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕).

แย้ม ประพัฒน์ทอง,ผู้แปลและเรียบเรียง. (๒๕๐๔). คัมภีร์สุโขทัยหลังการ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๖). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๖. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์.

_____. (๒๕๓๙). พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ ไวยากรณ์ และกลการประพันธ์. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.

รีณทัต สัจจพันธุ์. (๒๕๔๕, ตุลาคม-ธันวาคม). สุนทรีรสในบทกวี. วารสารราชบัณฑิตยสถาน. ๒๗ : ๑๐๑๘ - ๑๐๒๖.

ลลนา ศิริเจริญ. (๒๕๒๔). อลังการในมหาชาติคำหลวง. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

วชิราภรณ์ พุกษ์สุกาญจน์. (๒๕๔๓). *ลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก*.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

วัชรินทร์ จิตคงคา. (๒๕๔๖). *สุนทรียภาพในโวหารรักจากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ*

พระพุทธเลิศหล้านภาลัย. สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ :

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

วิทย์ ศิวะศรียานนท์. (๒๕๔๔). *วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์*. กรุงเทพฯ : ธรรมชาติ.

ศักดิ์ศรี แย้มนัตตา. (๒๕๔๕). กิณร – กิณรี. ใน *วิทยารัตนการ : รวมบทความวิชาการอักษร*

ศาสตร์ของศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ศรี แย้มนัตตา. หน้า ๑๓๒. กรุงเทพฯ : อมรินทร์

พรินติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.

_____. (๒๕๔๓). *วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาไทย*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์-

มหาวิทยาลัย.

สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. (๒๕๓๒). *พจนานุกรมบาลี-ไทย-อังกฤษ ฉบับภูมิพล*

โลกขุ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกขุ. (สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

พิมพ์เพื่อน้อมเกล้าถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

ในวโรกาสพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก วันที่ ๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๓๑).

สละโรจน์ กิตติมหาเจริญ. (๒๕๔๕). *แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก*. วิทยานิพนธ์อักษร

ศาสตรมหาบัณฑิต (วรรณคดีเปรียบเทียบ). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

สายทิพย์ นุกุลกิจ. (๒๕๓๓). *วรรณคดีเกี่ยวกับชนบประเพณี*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน.

สายรุณ น้อยนิมิตร. (๒๕๔๖, ธันวาคม). *วรรณกรรมคำสอนของพระราชา. วารสารภาษาและ*

วรรณคดีไทย. ๒๐ : ๑-๒๔.

_____. (๒๕๔๕). *อมิตตดา : นางผู้ก่อวีรกรรม*. ใน *ดำรงวิชาการ รวมบทความทางวิชาการ*

คณะโบราณคดี ปี ๒๕๔๕. หน้า ๒๖๕-๒๘๑. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราช-

วิทยาลัย.

_____. (๒๕๔๒). *อรรถกถาชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความ*

สัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ภาษาไทย).

กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

แสง มนวิฑูร,ผู้แปล. (๒๕๔๑). *นาฏยศาสตร์*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและ

ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. (๒๕๔๘). *เจิมจันทน์กัณฐกาล : ภาษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทย*.

กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

_____. (๒๕๔๘). *น้ำตาพระจันทร์ในนิบาตชาดก. ใน ภาษา – จารึก ๑๐. พิมพ์ครั้งแรก*.

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร จัดพิมพ์เนื่องในวาระการประชุมทางวิชาการ เรื่อง “วรรณคดีมรดก : การอนุรักษ์ช่วยการศึกษาและวิจัย”).

_____. (๒๕๓๙, ธันวาคม). *ภาษาแห่งปัญญาในมิลินทปัญหา. วารสารภาษาและวรรณคดีไทย*.

๑๓ : ๑๐๑-๑๐๙.

สุภัค มหาวรรการ. (๒๕๔๐). *การสร้างอารมณ์สะท้อนใจในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์*

ในรัชกาลที่ ๒. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

สุภาพรณ ณ บางช้าง. (๒๕๒๖). *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพฯ :*

สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.

_____. (๒๕๒๔). *มหาชาติ. กรุงเทพฯ : ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (เอกสาร*

ประกอบการประชุมวิชาการและการเทศน์มหาชาติ ๒๑-๒๒ มีนาคม).

สุวรรณา เกรียงไกรเพชร. (๒๕๓๐). *บารมีสิบทิศ. กรุงเทพฯ : ศรีบุญอุตสาหกรรมการพิมพ์.*

เสฐียรโกเศศ. (๒๕๔๖). *การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : ศยาม.*

อาทิตย์ ธีรวิชญ์กุล. (๒๕๔๖, ธันวาคม). *ทศชาติชาดก “ปัญญา” และ “ศรัทธา” สุ่มรรคาแห่ง*

ความหลุดพ้น. วารสารภาษาและวรรณคดีไทย. ๒๐ : ๒๕-๕๗.

อุทอง ประศาสน์วินิจชัย. (๒๕๔๘). *ท่องทศชาติผ่านจิตรกรรม : ภู จ นา วิ เว เล่มที่ ๒. กรุงเทพฯ :*

โรงพิมพ์กรุงเทพ.

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นางสาวนิธิต พรอำไพสกุล
วันเดือนปีเกิด	๒๕ กันยายน ๒๕๒๓
สถานที่เกิด	กรุงเทพมหานคร
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	๒๐๘๐/๑๒๐ ซ. แบริ่ง ถ. สุขุมวิท ๑๐๗ ต. สำโรงเหนือ อ. เมือง จ. สมุทรปราการ ๑๐๒๗๐
ประวัติการศึกษา	มัธยมศึกษาตอนปลาย จาก โรงเรียนเซนต์โยเซฟ บางนา การศึกษาระดับบัณฑิต (ภาษาไทย) จาก มหาวิทยาลัยบูรพา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาไทย) จาก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
พ.ศ. ๒๕๔๒	
พ.ศ. ๒๕๔๖	
พ.ศ. ๒๕๔๙	